

821
Q-52

Nurali
QOBUL

YETTI IQLIM
XOQONNI
yoxud ahd va

TAXT

TEMMURILAR
EPOPEYASI

Tarixiy roman III

Книга должна быть
возвращена не позже
указанного здесь срока

Количество преданных
вдач

--	--

821
Q-52

Nurali QOVUL

3.11.881 516.138 3700
5399

TEMURIYLAR

эпопеяси

YETTI IQLIM XOQONI

Tarixiy roman

III

-2236-

Qovul

Q'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
TOSHKENT VILOYATI CHIRCHIQ
BAYLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI
AXBOROT RESURS MARKAZI
1-FILIALI

Toshkent

"Ma'rifat bitiklari"

2020

UOK: 821.512.133-311.6
Q-52

Qobul, Nurali.

Yetti iqlim xoqoni [Matn]: tarixiy roman / N. Qobul.
– Toshkent: Markaziy matbuot markazi, 2020. – 320 b.

UOK: 821.512.133-311.6

Taqirizchi:

Baxtiyor Nazarov – O'z FA akademigi.

Ashraf Ahmedov – tarix fanlari doktori, professor.

“Yetti iqlim hoqoni” romani “Temuriylar” epopei-
yasining uchinchi kitobidir. Siz ushbu asarda ulug'
jahongir, Amir Temurning buyuk sarkarda, ulkan dun-
yoviy davlat arbobi sifatida yetti iqlim osmonidagi yul-
duzi porlay boshlagan dastlabki tarixiy onlarni haya-
jonla kuzatib, jonli guvohiga aylanasiz.

ISBN 978-9943-5832-6-9

© Nurali QOBUL
© «Ma'rifat bitiklari», 2020

BIRINCHI BOB

Meni kofir demogga, o'zimdin o'zga xoqon yo'q,
Imonim butdir olamda, iymonimdek iymon yo'q.
Musulmonlikda men tanho, edim bu dahr aro, do'stlar,
Ayur men ham kofir bo'lsam, bu dunyoda musulmon yo'q.

Ibn Sino

Sulolaning oila tashvishi bosh malika Bibixonim
zimmasida edi. Bolalarning o'qishi va odob-axloq
shog'ini olmoqlarini Saroymulkxonim uzluksiz na-
zorat qilardi. Amirzoda Jahongir Muhammadning
o'limidan so'ng Xonzoda begimning taqdirini o'ylagan
Saroymulkxonim ham bu xususda hazrat bilan
bo'zlashmoqqa fursat kutar edi.

To'xtamishning elchisini yo'ldan o'tgan Temur, shom
namozidan so'ng bosh malika huzuriga yo'naldi.

– Sizni ko'rsam barcha tashvishlarimni unutaman
Bilim, – dedi Temur ohistagina Saroymulkxonim-
ning qo'lini koftiga olib silar ekan. – Ahvolingiz yax-
shimi? Bolalar va nevaralar tashvishi sizni toliqitirib
qo'ymayotirmi, malikam? – ko'ngil so'radi mehri
ohangda.

– Bu tashvishlar sizga bo'lgan mehru sog'inchimning
mevalaridir, hazratim. Sizni o'zlagan damlarimda ular
illa ovunamen, – javob qildi sog'inch to'la ovoz bilan
Bibixonim.

– Siz bor ekansizki, mening bu tarafdin ko'nglim
to'q. Avlodimizdan noqobil, raiyatning ensasini qotira-
digan inson yetishib chiqmasligi lozim.

– Xonzoda begimning ahvollari nechuk? Kayfiya-
ti qalay? – past ovoza so'radi Temur xona to'ridagi
banoras ko'rpachaga og'ir cho'karkan.

– Shu xususda siz iltimas maslahatlashmoq niyatida
edim, hazratim, – muhokamasi kutilayotgan masalaga
o'tdi Bibixonim.

– So'ylang. Bu holatdan men ham bezovtaman. Bitor chora-tadbir ko'rmog'imiz joiz, malikan.

– Amirzoda Mironshoh Mirzo ham balog'atga yetgan azamat bir yigitdur. Siz ma'qul ko'rsangiz Xonzoda begimni ul kishiga nikohlab bersak degan erdim. Kata qardoshining farzandiga ota bo'lib, bag'riga bosib yurarmidi degan umiddamen, – muddaoga ko'chdi bosh xonim.

– Ma'qul fikr. Biz eski turklarda shunday odat bo'lgan. Biroq bu xususda shayxulislom bilan so'zlashib, fatvosini olmoq lozim bo'ladi, – deb javob qildi Temur.

– Jiyani amakisi bag'riga olsa bu ulug' savob hazrat. Gulday kelinimizni birovning qo'lga topshirib bo'ladimi?

– Haqsiz. Bu masalani oxiriga yetkuzung. Siz ne desangiz va ne ishini lozim ko'rsangiz roziman. Bu savobi ishlaringiz ajrini Alloh berajak.

So'ngra Temur Amir Boboturkning taqdirini, uning Salima Sulton begimga bo'lgan muhabbatini so'zlab berdi. Ular anchagacha suhbatlashib o'tirdilar.

Temur Turon yurtini birlashtirganiga o'n yildan oshgan, endi unga hech bir davlat yoki saltanat taxdid solimas, uning shuhrati uzok ellarga tarqala boshlagandi.

Karvonboshlar va savdogarlarning Xuroson, Eron va Jo'chi ulusi tarafda o'zlariga qilinayotgan zulmlar, haj safariga borib keluvchilarning bezovtaliklarni eshitgan Temur hududlarni tartibga keltirish lozimligi haqida o'ylardi. Biroq bu yurtlarning hukmdorlari shunchaki bir maktub bilan muammoni hal etib qo'ya qolmaydilar. Ularga qat'iy talab qo'yib, masalani ochiq-oydin hal etmoq vazifasini yuklamog' lozim bo'ladi.

Davlatning muhim ishlarini muhokama etmoq uchun Keshda qurultoy chaqirildi. Viloyatlarning hokimlari, amirlar, beklar va mingboshlar yig'iladigan bu anjumanga Hirot hokimi Malik Gi'yosiddin Pir Ali ham chaqiririldi. U Temurning xos chopari Temur Ma-

ilkg'a hurmat-ehtirom ko'rsatdiyu, biroq Keshga kelmoqni orqaga suraverdi. Chopar Samarqand yo'liga chiqarkan, Hirot hokimidan Amir Temur hazratlariga berilajak javobni aytishini so'radi.

– Amir hazratlarining huzuriga bormoq, biz uchun sharaftdur. Biroq elchi etib hech bo'lmaganda ulug' amirlardan birortasini yuborganda ham boshqa gap erdi, – deya mujmal javob qildi Malik Gi'yosiddin tiliga o'zga bahona kelmay.

Temur, Malik Gi'yosiddin Pir Alining taysallayotganini fahmladi. Shunday bo'lsa-da, Xoja Sayfuddinni elchi qilib arzigulik sovg'a-salom, samimiy ohangdagi do'stlik, birodarlik va hamkorlik maktubi bilan Hirotga jo'naldi.

Xoja Sayfuddin Hirotga jo'nab ketar ekan, Temur Tohir tarixchi bilan xos kitobchisi mavlono Orif Butkoryni huzuriga chorladi. Qodir qissaxonni ham taklif etishlarni tayinladi. Alp Turkashbek va Boboturk bilan ular yetib kelgunga qadar suhbatlashib o'tirdi. Ularga Malik Gi'yosiddin Pir Alining ilgari tobelik va izzat-hurmat bildirgani holda bugun so'zidan qaytayotganini aytdi.

– Bizga uning bir dinori yoki bir parcha yeri kerak emas. Dunyoning barcha yeri suvi, osmonu er osti boyligi Allohga tegishlidir. Bu davlat, boylik va hududlar barchamizdan qolajak. Hech kim uni u dunyoga orgalab ketmaydi. Jahonni zabt etgan Iskandar Zulqarnayn ham bo'sh qo'l bilan ketgan. Biroq atrofigizdagi hududlarda joylashgan barcha xonu, bekliklar o'zlarni hokimi mutloq his etadurg'on bo'lib qoldilar. O'tgan ham, ketgan ham ular bilan hisoblashmog'i kerak. Ular bizga bas kelishiga ishongan kuni kechmishdagi kabi yurtimizga bostirib keladilar. Mana o'n yildiki, amir Qamariddinning Andijonni talaganini hisobga olmasak, Turon yurtiga kimsa yomon niyatda oyoq bosgani yo'q. Inshoolloh tirik ekamiz, yurtimiz bundan buyon g'anim izini ko'rmag'ay. Malik Gi'yosiddin yaxshi so'z

va sulh bilan esh bo'lmaydurg'on ko'rinadur, — dedi Temur mulohaza ohangida suhbatdoshlarining fikrini bilmoq niyatida.

— Turk xoqonligi davrida deysizmi, Qoraxoniyar yoki Maxmud G'aznaviy zamonidami, Xorazmshohlaru Chingizxon vaqtida ham bu hududlar bizning tasarrufimizda bo'lgan. Xalqlarimiz birga, ahli-inoq yashaganlar. Pir Ali bizga yo'ldosh bo'lsa faqat yutadi, — javob qildi Boboturk.

Shu payt eshik og'asi chaqirilgan uch kishi kelganligini bildirdi. Ko'shk tomon mavlono Orif Buxoriy, Tohir tarixchi va Qodir qissaxonlar kelishardi. Dasturxonchi o'rtaga turli tuman yemaklar, sharbat, qimz, qimron va qo'y ayroni keltirdi. Mehmonlarga patnisda birma-bir uzatdi-da, ta'zim bajo keltirib, tisarigancha chiqib ketdi.

Temur va suhbatdoshlari mehmonlar bilan o'rinlaridan turib, samimiyaat ila ko'rishdilar. Biroz fursatdan so'ng esa xos munajjim mavlono Badridin ham kelib davraga qo'shildi.

Temurning bu fozillar ila suhbatlari Keshning xushmanzara Oqdaryo nahri bo'yida qurilgan muhtasham qo'shkida davom etardi. Majnun va sambittollar sochini yuvayotgan bilur kabi tinq daryo goh to'liqlanib, goh sokin oqar, turli qushlarning quloqlarga o'rnatilib qoladigan sayrog'i kishi ko'nglini yayratardi. Tog' tarafdin archa va kiyik o'tining xushbo'y isini dimoqqa urilar, bu go'zal tabiat qo'ynida inson uning o't-o'lan yoki qush kabi bir bo'lagiga aylanardi. Oqdaryoga qo'shiliadigan kichik bir irmoq bo'yida oshpazlar qo'zi go'shtidan archa o'tinida tandir kabob tayyorlashar, chog'roq qozonda sho'rva qaynardi.

— Turinglar birodarlari, avval biroz aylanib kelaylik, oshchilar bilan suhbatlashib, o'zimizning ham tandirkabob tayyorlagan damlarimizni eslaylik, — dedi Temur yuziga foitih tortib o'rnidan qo'zg'olar ekan.

O'tirganlar Buyuk amirga ergashdilar.

— Yo'l-yo'lakay zira va kiyik o'ti teramiz. Qani ko'ramiz, kim eng ko'p va yaxshisidan terar ekan, — dedi Temur suhbatdoshlari adir tomon yetaklarkan. — Bu yorlarga mayday katta mollar o'rnamagan. Zira va kiyik o'ti ko'karib turgan bo'lsa kerak. Zira bilan kiyik o'ti kamdan-kam joyda birga o'sadi. Bu yerda esa ikki-ol barobar qiyg'os gullab yotadi. Hozir ayni zirani terib oladigan fursat. Kiyik o'tini istagan paytda terib olsa bo'laveradi, — hikoya qilib borar edi Temur. — Bolaligimda xuddi shu yerga kelib, chalgancha yotgancha osmonga termulardim. Qush uyuqusi kabi, o'tdi ketdi u damlar. Bu ikki ziravorni termogda bir sir bor. Uni har kim o'z ulushini tergandan so'ng aytaman, — deya ilk bor o'zi ishga kirishdi.

Har kim o'z holiccha bir qo'lga zira va bir qo'lga kiyik o'ti tera boshadi. Hovuchlari to'lganda quyiga endilar.

— Barchaning zirasini hidlab ko'ramiz, — dedi Temur o'zining kafidagi bir hovuch zirani birma-bir hidlatib ko'rtarkan. — Kimki adashib yovvoyi zira tergan bo'lsa hidi bo'lmaydi. Aralash tersa ham hidi yaxshi bo'lmaydi.

Barcha barobar kimning zirasi tabiiy va kimniki yovvoyi ekanligini aniqlashga kirishib ketdi. Temur, Boboturk va xos munajjim Badridinlarning tergan zirasi yaxshi deb topildi. Qolganlarinikiga xashak qo'qili yovvoyi zira aralashgan edi. Ular tergan ziravorlarni oshchilarga berdilar. Obid bakovulning tandir ustini qanday qilib archa shoxlari bilan berkitib, ustiga tuproq tortishini tomosha qildilar. So'ngra gurrunglashib, ko'shikka qaytdilar.

— Muhtaram Tohirbek! Siz bizga Hirot tarixi haqida bilgi bersangiz. Yanglishmasam bu yerlarni ilgari ham, hozir ham Turon yurtining janubi deb ataydilar. Bizga bu haqda ma'lumot bera bilasizmi? — dedi Temur yig'ilganlar dasturxon atrofidan o'z joylarini olar ekan.

— Hirot, Xurosondagi Nishopur, Balx va Marv kabi eng yirik shaharlarning biridir. Tabiatlari mo'tadil, ob-ha-

vosi qulay bir mintaqada erur. Uning tabiati bizning Keshiga o'xshab ketadur. Xurosonning poytaxti sanaluvchi bu shahar, g'oyat eski va qadimiydur. Shaharning Iroq, Xush, Maydon, Muluk va Qipchoq kabi besh mashhur darvozasi bor. Shahar arkining maydoni bir farsax keladur. Arkning to'rtta burji bo'lib Ali Asad, Harif, Hol va Shamoniya deb ataladi. Bu ulug'vor ark Qipchoq va Muluk darvozalari o'rtasida joylashgandur. Hiroq, G'azora, Injil, G'urvon, Turoniya, Sanoya, Parvona, Sabqa, Havodastak, Kamroq, Advon va Tizon kabi o'ndan ortiq buluk qaraydi. Aholisining aksari turkiy va forsiy tili kishilardur. Dini islom bu yerda muqimdur. Ilk taassurot uchun shu bilgilarini aytmo'g'im mumkin. So'rovlaringiz bo'lsa bosh ustiga hazrat, — javobini tugaldi Tohirbek.

— Tashakkur sizga muhtaram birodar. Bu yerda hukmdor bizning saltanatimizni avval boshdan tan olib kelardi. Biroq keyingi paytda hech bir asos bo'lmagan holda o'zini bizdan olib qochmoqda. Qurultoyimizga turli bahonalarni ro'kach qilib kelmaydur. Yosh bola so'ylamaydigan sabablarni so'ylaydur. Ne chora-tadbir qo'llamoqda boshim qotib qoldi muhtaram do'star. Bu xususda maslahat bera bilurmiziz? Men amir va lashkarboshilardan oldin sizdan maslahat so'rab, kengashmoqdaman. Ularga qolisa erta sahardayoq Hiroq ustiga ot qo'ysak. Lashkarimiz o'z-o'zidan ko'payib, kuchayib ketdi. Quvvatini vujudiga sig'dira olmay savashmoq uchun bahona axtarmoqda. Zotan qilichini qindan chiqargan odam bahona qidirmaydi. Haj safari va karvonlar xavfsizligini ta'minlamoq ham atro-fimizdagi bebosh hokimlar tizginini tortib turmoqni taqozo etmoqda.

— Imkoni bo'lsa ishini, Malik G'iyosiddin Pir Alini yaxshi so'z bilan yo'lga solmoqdin boshlamoq tuzuk, hazrati oliylari. Siz shu paytgacha nohaq hech kimning burnini qonatmadigiz. Arqonni uzun tashlang. Ertalindin Pir Alining o'zi tavba-tazarru qilib kelib qolar, — dedi mavlono Orif Buxoriy.

— Qani, endi ish siz aytganchalik oson ko'chsa. Malik G'iyosiddin va uning eli o'jar, arzimagan narsa uchun yotib savashadigan qavmdur. Ularni ilgariidan bilurmen. Ish oson ko'chmaydurg'onga o'xshaydur, mavlono, — dedi Temur mavlanib oqayotgan suvga tikilar ekan.

— Hazrati! Siz barchamizga ulamolalar sultoni Sayid Sharif Juzjoni hazratlarining maktubini o'qib bersangiz. Nechun bu xususda kimsaga so'ylamaysiz? — dedi Boboturk o'tirganlar diqqatini muhim bir masalaga tortib.

— Hazrat Sayid Juzjoniyni bizni ortiqcha ta'rif etganlar. Men hazrat so'ylagan oliy xizmatlarni uddalamoqqa o'zimni hali oqiz deb o'ylaganim bois bu haqda og'iz ochmadim. Lozim topsangiz mana xat. O'zingiz o'qib bering, — deya maktubini amir Boboturkka uzatdi. Boboturk maktubni olib qiroat bilan o'qiy boshladi.

— «Islom olamining tayanchi, raiyatning ulug' g'amxo'ri, Turon mulkining Buyuk Amiri Temur Muhammad Tarag'ay hazrati oliylarig'al Islom ulamolaring barchasi bir og'izdin ittifoq bo'lib aytganlarki, Alloh taolo hazrat risolatpanoh payg'ambarimiz, unga tangri taoloning marhamatlari va salomlari bo'lsun, dinini targatish uchun har yuz sanada bir kishini dinni yangilovchi sifatida ixtiyor etgan. Sakkizinchi yuz yil-likda Amir Temur Sohbiqiron haqiqiy dinni rivojlantiradi va unga rag'bat beradi degan umiddamiz» — deya yozadilar Sayid Sharif Juzjoniyni, — deb maktubni o'qidi amir Boboturk.

— Darvoqe musulmon olami dinimiz paydo bo'libdurki, g'ala-g'ovur, to's-to'polon. Mo'min musulmonlar haqu nohaqni ajrata olmay ovorai sarsondurlar. Islomda yetmish ikkita botil mazhab paydo bo'libdur. Alarni bartaraf etib, haq mazhabni, ahli sunnat va jamoaga rivoj bermoq lozim, — suhbatga qo'shildi xos munajjim mavlono Badriddin.

— Darvoqe islom olarni parokandadur, — dedi Qodir qissaxon. — Nuh alayhissalomning avlodlari bir-birini

yeb, dinu millatini yo'qotmoqda. Halokuxon saltanati din so'ng Iroqi ajam bilan Iroqi arab, Eronu Ozarbayjon yurtlari bo'linib ketdilar. Ayni zamonda Iroqda jaloynlar, Jurjonda cho'poniyar, Forsda muzaffariylar, Savzor birlan Isfaroinda sarbadorlar, Xurosonda esa kartar o'zlarini hokimi mulloq e'lon etib, islom olamini parchalamogdalar.

— Alloh dilmizga neni solib, neni buyursa shu bo'ladi, — dedi Temur o'nga tolib.

Subatdoshlar issiq tandirkabob yeb, qimiz ichishib, uzoq o'tirdilar. Barchalarining ta'blari ravshan, dillari orzu umidlarga to'liq edi. Yurt tinchligi, ulus birligi, elning hayoti yaxshilanib borayotganligi, barchaning ko'ngliga kelajakga umid ko'zi bilan qarash his-tuyg'usini solgan edi.

— Ertla peshin namozidan so'ng keiling, — dedi Temur xos munajjim mavlono Badridinga. — Butun ko'kdagi yulduzlarni ishga solib, ko'makka chaqirsangiz ham sizni shatranjda tiz cho'kitiraman, — hazillashdi gap so'ngida.

— Goh pirdan, goh muriddan, — bo'sh kelmadi mavlono Badridin. — Biz yutqazsak bir g'arib munajjimimiz. Indamay yelkamizni qisib ketaveramiz. Ammo o'zlar yutqazsalar oson bo'lmasa kerak deb o'ylayman. Ke-chasi uxlash lozim, — javob qaytardi munajjim ham bo'sh kelmay.

— Jo'jani erta peshindan so'ng sanasa ham bo'laveradi, — dedi mehr bilan munajjimning yelkasi-ga qo'lini qo'yar ekan Temur. — Nagadar ko'ngli toza va beg'ubor odamlarsizlar. Agar atrofida sizlar bo'lmaganingizda hayotim ne kechardi deya o'ylab o'yimga yetolmayman. Sizlarni menga do'st va maslakhdash qilgan Allohimga shukrlar bo'lsin! Zotan insonga qosh-qovog'iga qarab turadigan qul emas, do'st kerak. Qani endi har biringizning hayotingizdagi sizlarga cheksiz yaxshiliklar qilisan. Men uchun bundan buyuk saodat bo'lmagay!

Shu so'zlarni so'zlaganda, beixtiyor uning ko'zlari yashovladi. Barcha do'stlarini quchoqlab, bag'riga qusib xayrlashdi.

Astag'frulloh!

Astag'frulloh! — deyishdi ular, birin-kekin.

Ertasi kuni ertalab Alp Turkashni huzuriga chorlagan Temur Hirotda bo'layotgan ishlar va Xoja Sayfuddinning taqdiri haqida so'rab surishtirdi. Hirotda ketgan elchi o'n oydirki, Samarqandga qaytmagan edi.

Bu yerda bir gap borgan o'xshaydur Turkashbek, — dedi Temur tashvishli qiyofada. — Yangilik bormi?

Bor hazrat! — Pir Ali Xoja Sayfuddinni ziyofatmayofat olib yurib tinkasini quritibdi. Har bir so'zida sizning nomingizni tilidan qo'ymas erimish. Kerak bo'lsa Temurbek hazratlarining otiga xutba o'qitib, unga zarb etamiz degan gaplarni ham so'zlabdi. Xoja Sayfuddin zaharlab o'ldirib qo'ymasaydi deya, yuragini hovuchlab yurgan emish. Uning ko'z o'ngida esa savash tayyorgarligi ko'rilmogda ekan. Hirotda qal'asi devorlari mustahkamlanib, ta'mirlab bo'linibdi. Uzunligi ikki farsax keladigan Shahriston devori qurilib, shahar atrofidagi o'ttiz mahalla bog'-chorbog'lar bilan o'rtaib, shahar hududiga qo'shib olingan. Uzoq vaqtga yetgulik oziq-ovqat omborlarga keltirilgan. Xoja Sayfuddin uzoq'i bilan ikki oylerde yetib boraman, hazrat bezovta bo'lmasunlar. Dushmannning sirtida emas, ichida bo'ldigan so'zga amal qilib, barcha voqea va hodisalarni kuzatib turibman. Har holda bu tarafdin hayriyatlig' kutib bo'lmaydi. Shunga qarab chora-tadbir ko'rmoq lozim degan xabarlarini berib turibdilar, — so'zini muxtasar qildi Turkash.

— Xoja Sayfuddinning xabarlarini xususida nima deysiz? Unga ishonasa bo'ladingi? — so'radi Temur. — Aning uzoq qolib ketgani ham shubhalidir.

— Xojaning safari cho'zilisiga boshida o'zingiz ruxsat bergandingiz hazrat.

— Ruxsat berganimda har holda bir yil qolib ketdemagandurman.

– Menincha ul kishining barcha axborotlari bi-
uchun g'oyat muhimdir. Bu ma'lumotlarni bizning
odamlarimiz yetkazgan xabarlar ham tasdiqlamoqda.
Bundan tashqari o'zingizga ilgari aytdiganidek, Malik
G'iyosiddin zulmidan bezgan qavmlar bilan ham alo-
qalarimiz bor. Ular Xojaga murojaat qilib, bizni beka-
yo'nganliklarini bildirmoqdalar.

– Unga xabar yetkuring, Samarqandga qaytsun!
Yurish uchun zarur hozirliklar ko'rmogga kirishilsun!
– dedi Temur qat'iy ohangda. – Biz Malik G'iyosiddin
bilan sichqon mushuk o'ynamaymiz. Do'st bo'lsa
do'stligini ochiq aytib isbotlames ekan, shunga qarab
ish tutamiz.

Temur Turkashga ruxsat berib, beixiyor cho'zildi.
Unga Moxondan xabar kelgan edi. Huzuriga bun-
dan yigirma yil burun uni zindonga tashlagan Moxon
hukmdori Albek Joniqurboniy kelayotgan edi. Temur
oraga tushgan kishilarga unga nisbatan ko'nglida
hech bir g'arazi yo'qligini, bu voqeaning Allohning
bir sinovi deya qabul etganligini so'ylagandan so'ng
Albek Joniqurboniy sovg'a-salomini tuya karvoniga
yuklab yo'lga chiqqan edi.

Ayniqsa, Oq O'rda va Ko'k O'rda qo'rquv solib tur-
gan amir Qamariddinning belini sindirib, Mo'g'ulistonni
zabt etgan Amir Temurning shuhrati yoyilgandi. Xay-
rixohlar uning huzuriga intilar, yovlashib yurganlar esa
yaqinlashmoq, do'stlashmoq uchun Samarqand yo'lini
tuta boshlagandilar.

Oltinchi ikki kun Amir Temurni qo'lbo'la zindonida
asragan do'vor Albek Joniqurboniyning ham payta-
vasiga qurt tushgan, uquvida halovat yo'q edi. U Te-
murdan yomonlik kutmasda o'zaro mavqe talashib
yurgan turkman amiru beklaridan cho'chib boshladi.
Bularning birotasi Temurga o'z sadogatini ko'rsatish
uchun ham unga yomonlikni ravo ko'rishi mumkin edi.
Xayriyatki o'shanda ulug' pir Muborakshoh kelib, Te-
murni ozod qilib yubordi. Yo'qsa Albek Joniqurboniy

bu paytda hayot bo'larmidi yo'qmi bu yolg'iz yaratgan-
ga ma'lum.

O'shanda biz to'rt kishi edik, ko'm-ko'k tiniq os-
monga termulib xayol surardi Temur. O'ljoy Turkon
og'ri, Dilshod og'o va Amir Husayn. Bugungi kunda
esa yolg'iz men tirikman. Allohga shukr! O'tganlarni
sado rahmat qilsun! Joylari jannatda bo'lsun!

Temur shu xayolda o'rnidan turib, tahorat qildi.
Ikki rakat nafl namozi o'qidi. So'ngra bir zamon u ila
harabar zindon azobini chekkan uch yo'ldoshi ruhiga
tuf'on tilovat qildi.

IKKINCHI BOB

*O'zingning o'zgaga qilgan yaxshi-
gingni, o'zganing o'zingga qilgan yo-
monligini unutib yasha.*

Xalq so'zi

Ertasi kuni ham Temur Oqdaryo bo'yidagi ko'shkda
o'tirardi. Peshin namozidan so'ng huzuriga xos munaj-
jim mavlono Badriddin tashrif buyurdi. Xos mulozim
hind ustalari sadafdan yasagan shatranjni olib kelib,
kontaxta ustiga terdi. Ular ikki marotaba o'ynadilar.
Birinчисida Temur g'olib keldi. Ikkinчисida munajjim
yengdi. Endi uchinchi bor dona surardilar.

Ko'shkdan bir necha qadam narida eshik og'asi bi-
lan chopar turardi. Temurning ko'ngli bir xushxabarni
sozandek bo'ldi. O'girilib, so'ylang degandek bosh
ing'adi.

– Suyunchi bering, a'lo hazrat! O'g'il muborak
bo'lsun! – dedi quvonchini yashirolmay eshik og'asi. –
Farzandi arjumand qutlug' bo'lsin!

Temur xursand bo'lib ketdi. Yelkasiga yopig'liq tur-
gan shohona to'nni yechib, eshik og'asining yelkasi-
ga yopdi. Choparga esa kumush egar-jabduqli otini
hadya etdi.

– Voris muboraki! Alloh umri bilan bergan bo'lsin! – qutladi mavlono Badriddin. – Ota-bobolari kabi ul usimizing sha'n-shavkatli o'g'loni bo'lib yetishsun!

– Qulluq mavlono! Yuring endi. Bugun bizga shi tarafdin yorug'lik yo'qqa o'xshaydur, – dedi yana shox mot taxtasiga ishora qilib.

– Shoh! – dedi Temur mavlono Badriddinning shoh higa kishit berarkan. Mavlono shohini farzin bilan to'sdi.

– Endi mag'lub bo'ldingiz muhtaram munajjim! – dedi Temur farzin bo'lgan piyodasi bilan qayta shoh berarkan! O'g'lining oti ham Shohruh bo'ladi. Bizning mana shu saodati kunlarimizni eslatib yuradi!

– Ajoyib ism. Shu paytgacha eshitmagan edim bunday go'zal otni, – dedi mavlono Badriddin. – G'oyal go'zali!

– Yangi mehmon sharafiga to'kin dasturxon tuza-tilib,

ziyofat tartib etilsun! Katta-kichik, barchaga yemak ulashilsin! – buyurdi Temur amir Boboturkka qarab. – Yaqinlarimizning barchasini huzurimizga chorlang. Allohga beaded shukrlar bo'lsin!

Baxti daqiqalar tez, ko'z ochib-yumgunchalik fursatda o'tib ketadi. Biroq og'ir kunlarning kechishi qiyin bo'ladi o'ylardi, Temur ko'shkda xayol surib o'tirarkan. Eshik og'asi Moxondan hokimi Alibek Joniqurboniy tashrif buyurganini, Temur hazratlari peshini yuziga surtmoq niyatida ekanligini ma'lum qilgan. Temur hahoyidagi eng og'ir kunlarni boshdan kechirmoqqa majbur qilgan kishini kutib o'tirardi. U bilan suhbatlashmoq va so'zini eshitmoqqa qiziqardi. Tog'-tog' bilan uchrashmaydi, odam-odam bilan uchrashadi deganlari shu ekan-da. Bechora Alibek tashvish chekmasa ham bo'lar edi. Temurning ko'nglida unga nisbatan hech qanday adovat yo'q. Peshonasiga o'sha kunlar bitilgan ekaniki, boshdan kechirdi. Taqdimga tadbir yo'q. Quyida eshik og'asi yetaklagan mehmon ko'rindi. Semiz, qirraburun va salqi yuzli Alibek Joniqurboniy hansirab yurib kelardi. U ko'shkgga yaqinlashganida

Temur o'rimdan turdi. Alibek Joniqurboniy esa tappa

temur o'rimdan turdi. Alibek Joniqurboniy esa tappa

Men gunohkor bandani kechiring, a'lo hazrat-ha! Sizga nisbatan ko'nglimda hech qanday yomon-lik yo'q odli Mendan johillik va gumrohlik o'tgani! Bir qashq qonimdan keching, hazratim! Bir umr qilingiz bo'lsin!

Turing o'ringizdan, – dedi Temur uni qo'ltig'idan oltarkan. – Mening ko'nglimda sizga nisbatan biror kin bo'lganida edi, huzurimga chorlamas edim. Men sizni do'st, brodar, dindosh va millatdoshim deb bilurmen hamda hurmat qilurmen, – dedi Temur uni o'tirmoqqa da'vat etar ekan. – Sizning ham ko'nglingiz toza ekaniki, bo'lib o'tgan o'sha voqea uchun uzr tilamoq uchun zahmat chekib kelibsiz. Uzingiz qabul. Biz siz bilan do'stimiz. Xudoylikni aytmog'im lozimki, sizning yerto'langizda hayotimda hech kimdan olmagan sabo-qlar oldim va o'shanda kim bo'lmayin, hech qachon va hech kimga nohaq jabr-zulm qilmayman deb, ahd qil-gandim. Ko'zum ochiq erkan, ahdinga sodiqmen.

– Arzimas sovg'alarimizni qabul eting hazrat! – dedi Alibek orqasidan kelib bir necha qadam narida ta'zim qilib turgan odamlariga, hadyalarni keltirishni buyurib. – Oz bo'lsa-da, ko'p o'rimda ko'rasiz.

Alibek Joniqurboniyning sovg'alari antika, turli-tu-man va qimmatbaho edi.

– Tashakkur Alibek! – dedi Temur unga minnat-dorchilik bildirib.

– Siz kekin qilmog'ni orzulagan qizim Xon Sul-tonni ham huzuringizga keltirdim. Siz ila quda-anda bo'lmoq, bizga buyuk bir sharaftur hazrati oliylari, – dedi so'ngra Alibek Joniqurboniy.

– Ha, biz sizning qizingizga og'iz solganmiz. Uzoqimizni yaqin qilib, xo'p yaxshi ish qilibsiz. Sizlarni xos mehmonxonaga yerlashtiradi. Damingizni olib, shahar aylaningiz, tomosha qilingiz. So'ngra bafurja suhbatlashamiz, – dedi Temur mehmonni kuzatib okan.

Temurning nabirasi amirzoda Muhammad Sulton ga o'zining qizi Xon Sultonni olib berish niyati borligini eshitgan Alibek JoniQurboniy oila azolari bilan yo'lga tushib, bu xayri ishini ham bitirmoq niyatida kelgan edi. O'n kundan so'ng esa Xon Sulton begimni amirzoda Muhammad Sultonga unashtirdilar.

Bu ishning boshida turgan amir Boboturk marosim oxirlagach, Temurga hisob berdi.

– Biz ham sizning to'yaringizda xizmat qilaylik, muhtaram amirim. Baxtimizga doimo sog'u salomati bo'ling va niyatingizga yeting, – deya uni duo qildi Temur. – Bo'lajak kelinimizdan hech bir xabar yo'qmi, deya Salima Sulton begimni surishtirdi.

– Afsuski yo'q hazrat. Biroq Allohdan umid bor. Bizga ham rahmi kelib mushkulimizni oson etar, – javob qildi amir Boboturk.

– Mening ko'nglim har narsani sezadi Boboturk. Siz orzuyingizga yetasiz. Biroq Alloh sizga sabr-toqat bersin! Yutgan yutadi deydi, – unga taskin berdi Temur. – Amirzoda Mironshohga aytib. Ertaga ertalab nonushtadan so'ng huzurimga kelsinlar. Siz ham safar hozirligini ko'ring. Hirot tomon yurasizlar. Zora kelindan ham xabar topilsa.

Amir Boboturk ta'zim-la chiqib ketayotganda, Temur uni eshik oldida to'xtatdi. Boboturk qaytib keldi.

– Bir narsani sizga aytib qo'yayin. Turkashbekka ham aytib. O'n marta qudamiz bo'lsa-da, Alibeklar qavmiga ishonib bo'lmaydi. Bizdan ko'ra manfaati ko'proq tegadigan hukmdorni topgan kuni shartta yuz burib, o'sha tomonga o'tib ketadilar. Uning xatti-harakatidan xabardor bo'lib turmoq lozim va qo'shini hamda urug'i ichida ishonchli kishimiz bo'lishi kerak. Odamimiz biz tараfdan emas, o'zining avlodidan bo'lsin. Boylik va'da qilinsa ular hech narsadan toy-maydilar. Tushundingizmi? – qayta ta'kidladi Temur jiddiy ohangda.

– Tushundim hazrat!

– Egan yo'lingizni bersin! Temurning shubhasiga hayron bo'lgan Boboturk Samarqandga kelishdan oldin Hirot hokimi Malik O'liyosiddin Pir Ali orasida maxfiy muzokaralar bo'lganligi, ular o'zaro qandaydir bitimga kelishganidan xabar topdi.

Temur Samarqandda uni kuzatar ekan, beixtiyor, bo'zlariga tik boqdi. Mehmon nigohini olib qochdi. Shunda Temur eski tanishining bu kelishi bir o'q bilan ikki o'ljani urmoq ekanligini fahmladi.

Bolalarini og'ir sharoitlarda, barcha barobar ishlab, dunyo tanishga o'rgatadigan Temur Hirot yurishini amirzoda Mironshohga topshirmoqchi edi. O'n to'rt yoshli amirzoda bir harakat qilib ko'rsinchi, shunga qarab ish yuritiladi qaror qildi Temur. U tараftа Pir Ali bilan ukasi Malik Muhammaddan boshqa astoydil qarshilik ko'rsatadigan hukmdor ham, kuch ham yo'q. Biroq bunday fikrga borib, loqaydlikka yo'l qo'yib bo'lmaydi. Urushda qonuniyat kamdan kam bo'ladi. Gohida oddiy bir tasodif, e'tiborsizlik ham jangulardagi tarix g'ilidiragini boshqa tomonga burib yuborishi mumkin.

Amirzoda Umarshayx Mirzoni Andijon o'lkasidan olib bo'lmaydi. Do'g'i hududining xavfsizligi uchun bir temurly amirzoda u tараftа turmoqi lozim. Jo'chi va Jelaga ham, kecha oyog'ini o'pib ketgan To'xtamishga ham, beso'naday Alibek JoniQurboniyga ham ishonib bo'lmaydi. Ishqilib, Alloh kuningni bu insonlarga qoldirmasin.

Uzoq o'ylagan Temur oxirida Mironshoh boshchiligidagi qo'shinga safar hozirligini ko'rmoqqa farmon berdi. Amiralar nigohida yangi jangu jadal tashvishi sezilib tursa, lashkarboshilarning ko'zi yonardi. Tavba, o'zicha o'yladi Temur, inson zoti harb ishini bo'yniga oldimi o'zini shu kasbni qo'llashga tayyorlab, shuning ishtiyogida yashar ekandal. Aks holda xudobiladi ertaga taqdiri ne kechadi?

Yurish xususida barcha bir fikrda edi. Hech kim bu safarga e'tiroz bildirmadi. Mironshohning yonida Xoja Sayfuddin, Pir Husayn barlos, Muhammad Sul-tonshoh, Oq Bug'o, Usmon Abbos, Tobon bahodir va Jahongir barloslar bor edi. Urush ko'rib ko'zi pishgan bu amirni lashkarboshilarni jo'natgan Temurning o'zi ham, ma'lum muddatdan so'ng yo'lga chiqish niyati-da edi. Biroq bu fikrini hech kimga bildirmadi. Kishi-lar qanchalik mustaqil ish yurit-salar, shunchalik qat'iy harakat qiladilar va hech kimga suyanmaydilar. Ishni nihoyasiga yetkazmoqqa urinadilar. Bunday sharoitda amirzoda Mironshoh ham pishadi, toblanadi, deya o'ylagan edi.

Jayxundan o'tgan amirzoda Mironshoh o'rdusi Shibirg'onga yetganda to'xtadi. Qo'shin shu yerda muqim qoldi. Sharoit taqozosi nuqtayi nazaridan qishni mo'tadil iqlimli Shibirg'onda o'tkazmoqqa qa-ror berdilar. Bahor kirishi bilan Murg'ob daryosini ke-chib o'tgan lashkar, Bodxiz o'lkasiga kirdi. Bu viloyat Giyosiddinning ukasi Malik Muhammad tasarrufida edi. Bir yarim yildan beri urushga aslovdil tayyorgar-lik ko'rgan Malik Muhammad qo'shini qattiq qarshilik ko'rsatdi va Mironshoh lashkarini Murg'ob tomon che-kinishga majbur etdi.

Lashkar harakatidan xabardor Temur ishning boshi-da o'zi turmasa bo'lmasiligini anglagan edi. Uning bosh-dagi shubhasi to'g'ri chiqdi. Qisqa fursatda katta o'rdi Kesh atrofidagi soy va kengliklarni to'ldirdi.

Ming uch yuz saksan birinchi yil uchinchi oyining yigirma yettinchisida lashkar harakatga keldi. Qo'shin yo'lga chiqarkan chopar Alibek Joniqurboniydan mak-tub keltirdi. U maktubda Amir Temur hazratlari ista-gan zamon ko'makka yetib borishini, lozim ko'rsa yo'l ko'rsatuvchilik qilishga hozirligini takid-ladi. Temur qu-lovuzga ehtiyoj yo'qligini, biroq ko'makka kelishiga rozi ekanligini bildirib, qudasiga chopar jo'natdi.

Katta lashkar shitob bilan Jayxundan kechib o'tib,

Amirzoda yerga kirdi. Temur qo'shinni shu shaha-rda joylashtirmoqni buyurdi. O'zi esa amirni lashkar-boshilarni olib, bu yerning ulug' kishilari mozorlarini aynan qilmog'likka, masjidi madrasalardan xabar olib, ularni ehtiyol ila tanishmoqqa kirishdi. Ko'chalardagi g'arb-g'urabolar ma'lum bir yerlarga jamlandi. Unga oziq-ovqat, kiyim-kechak berilib, foydali biror ish bilan shug'ullanishga jalb etildi.

Jahriya tarqatining shayxlaridan biri Bobo Sangu ham shu yerda yashaydi hazrat, — dedi Boboturk ular jama' masjiddan chiqishayotganda.

Xudo Qur'oni karimini va bu dunyoni tiriklar uchun, mana shu olamni yashartmoq uchun yuborgan. Bu shayx esa uzlatga chekingan. Nima, bu Allohga qar-shi tayonmu? U xudoga nega meni yaratding demo-qchini? Shu bois dini parchalovchilardan ehtiyot bo'lmoq lozim. Har bir ish aql-idrok doirasida bo'lmog'i kerak. U kishim o'zlarini avliyo sanab uzlatda yotsa-lar, boshqalar unga yemak tashislar? Hazrat Ba-hauddin Naqshbandni olib ko'ring. Bir parcha nonini ham o'z qo'l mehnati evaziga topib yegan. Bu Allohga ham, Allohni ilm bilan topmoq niyatidagi insonlarga ham tushunarli va qabul etarli tariqatdur. Muqaddas islom dini tarki dunyo-chilikni inkor etadi. Lekin bu ki-shi bizni qanday qabul qilmog'idan qat'i nazar ziyorat etamiz, — dedi Temur ular ohista otda ketib borarkan.

Bobo Sangu Temur oyog'i ostiga qo'y to'shini tash-lab qarshi oldi-yu, biroq ochilmadi.

— Buni ham tushunish kerak. Yurtiga kelganimizni hazm qila olmagan ko'rinadi. Bu yer, avvalo, Alloh-ning, so'ngira bandalarnikidir, — dedi Temur Amir Bobo-turk ila yo'lida davom etarkan.

Ular shahar chetidagi qo'shin tomon yaqinlashga-nida amirzoda Mironshohning xos chopari kutib turardi.

— Vaalaykum assalom. Keing avlodim, — dedi Te-mur yosh navkarini kuzatar ekan. — Amirzodamizning ehtirlari yaxshimi? Ne xabarlar keltiringiz?

— Amirzodamiz padari buzrukvorlariga sihat-salomatlik tilab, farmon beklaydilar. Yo'l-yo'riq ko'rsatmoq so'raydurlar, — dedi jaranglagan ovozda xos chopar.

— Amirzodaga aytimg. Bizni Murg'obda beklasunlar Yetib boramiz. Hech qanday harbiy xatti-harakat qilinmasin. Lashkar yurish hozirligini ko'rib, safarga shay bo'lib tursin. Angladingizmu? — dedi Temur dona-donna qilib.

– Angladim, büyük amir hazratları!

– Yo'lingiz oq, yo'ldoshingiz haq bo'lsun! Amirzoda va barcha amir u lashkarboshilarimizga bizning salom va hurmatlarimizni yetkuring!

– Bosh ustiga a'lo hazrat!

Xos chopar ulardan ancha narida, otini ushlab turgan sheriklari oldiga qaytdi. Ular avval otri sekinqroq haydab, so'ngra choptirib ketdilar.

– Choparlik va elchiilik naqadar bir ajoyib ish-
– dedi Temur ularning, ot qo'yishganiga havas bilan tikiilib turarkan. – Yoshligimda men ham elchi bo'lmog'likni orzu etardim. Do'stlarimiz bilan elchi-elchi o'yin o'ynardik. Kim qo'yini qayerda boqishi xususida muzokaralar olib borardik.

Tong otishi bilan Temur lashkari Andxuddan chiqib, Hirot tomon yurdi. Oldi orti ko'rinmas qo'shinni ko'rgan raqibning qo'lidan qilichi tushib ketardi. Lashkar Sa-raxsga yetmasdan qorovul viloyat hokimi Malik Mu-hammad shahar va qal'alar kalitini topshirib, tobellik-zhor etmoq niyatida kelavotganini bildirdi.

Temur Malik Muhammadniliq qarshiladi. Og'alarcha munosabatda bo'lib, yonidan joy ko'rsatdi.

– Biz bundan buyon o'zimizni siz oliy hazratlarning bir xizmatchisi deb bilurmizi! – deya ta'zim ila so'z boshladi, Malik Muhammad titragan ohangda. – Niya-timizning isboti o'laroq shahrimiz va qal'alarimiz kalitini siz hazrati oliylariga taqdim eturmizi!

Uning ovozida samimiyat va sadoqatdan ko'ra qo'rquv, hadik va fursati kelgani zamon o'ch olmoq ohangi ustundek edi.

deb zarbof bog'ichli qizil xaltachaga

...ning aqli shovdasini tashvishladi. Bu dunyo va bu yer barchamizdan qolgu-
...ning, - deya javob qildi Temur samimiy va bosiq
...atib, - Bu dunyo va bu yer barchamizdan qolgu-
...Modomki, tirik ekanmiz, uni aql-idrok ila tasar-
...atib modjuriyatidamiz. Bul viloyat va uning yeri
...hokimiyati sizga va ulusingizga buyursin! Bizning
...barchamiz bu yerdan bir dona igrani ham qo'lga ol-
...Siz saltanatimizning vakili sifatida Xuroson
...Bu haqdagi farmoni oliy sizga taqdim

Qulluq, hazrati oliylari! — dedi o'rnidan turib, qayta-qayta tazim qilar ekan, Malik Muhammad bu sayyohdan hayajonlanib. — Sizning bu qadar oliy-ushshingizni eshitgan erdiku, gapning rosti unchalik inomimgandik. Haqiqatan ham siz daryodan suv oqib o'tgan, ummon qabli bir inson ekansiz. Bizning harbi harakatlaringizni kechiring. Uzrimizni qabul

Fizning hech qanday xatoyingiz yo'q. Vijdonli, iymonli va e'tiqodli bir inson sifatida elu yurtingizni himoya etmoq burChingizdur. Shuning uchun men sizni hurmat qilaman va qadrlayman. Siz haqsiz. Biz ham osmondan tushganimiz yo'q. Neki bo'lsa Alloh-ning taqdiri. Shunga qarab ish yuritmog'imiz kerak deb o'ylayman, – deya uning so'zlariga javob qildi Temur.

Biz Makkadan to Tangri tog'larigacha bo'lgan ulkan hududda dindosh va iymondoshlarimiz, jumladan boshqa din hamda millat kishilari ham emin-erkin ya-shashlar, tijorat qilsinlar degan umidda yurtlarning birlashuvini istaymiz. Bu ulkan sarhadda kimsa-kim-saning moliga ko'z olmaytirmaydi, kimsa-kimsaga zulm o'tkazmaydi. Faqir-fugaro, yetim-yesir, beva-bechora, boy va zolimlar zulmiga mubtalo bo'lilmaydi. Bizning yuso va yusunimiz, qonun-qoidamiz shundan iborat-

dur. Bu xususda birorta fikringiz bo'lsa har zamon tortimay aytishingiz mumkin. Biz noto'g'ri yoki tanqidli fikr uchun hech kimni jazolamaymiz. Bul ish o'zi zialarning tirikchiligidur. Ishonchim komilki, elu yurtlimga omonlikda yashayalaki!

– Qulluq, hazrati oliylari! Umid ham shunchalik Gapning rosti sizdan bu qadar mahamatu saxovat kutmagan erdik, – dedi hayajonini bosa olmay Malik Muhammad. – Bundan buyon oyog'imizni itoat va sadoqat ostonasidan olmag'aymiz.

– Bizda hech qachon insoniy mehri-muhabbatimiz va mehri-muruvvatimizsizdan darig' tutmag'aymiz! – dedi Temur uni kuzatmoqqa chog'lanarkan.

Lashkar Murg'ob tomon yuzlandi. Amirzoda Miron shoh Mirzo qo'shini safarga shay bo'lib, katta o'rduni kutib turardi. Qo'shin birlashib, ko'z ilg'ar maydonni to'ldirdi. Temur sayxonlikning kunchiqish tomonidagi tepalikka chiqib, lashkarni ko'zdan kechirdi.

Oq tulporning jilovi Hirota tomon burildi. Qudrall qo'shin harakatga keldi. Oliy o'rduda Temur uchun qadrdon bo'lgan, hayotining og'ir va yengil kunlari kechgan jigdalik darasi tomon borardi.

– Jigdalikda qo'namiz, – dedi Temur amir Boboturka. – O'tovni, ilgari mening o'tovim tikilgan tepalikka tikinglar. O'sha damlarni bir xotirlaylik. Buyuk amirning osmonrang saropardasi to'rt taraf kaffdek ko'rinib turadigan tepaga tikildi. Kunlar isib ketmaganligi bois ko'pchilik o'tov tikkan edi. Temur toat-ibodal qilayotganida yoki xoli qolganida amir Boboturk va Alp Turkashbek uning yonida bo'lar, vaziyatga qarab ma'lum masofada turardilar.

– Turkashbekka aytimg, kechqurungi yemakdan so'ng Ko'k O'rda va Oq O'rda xususida suhbatlashamiz. U taraflarda ham juda katta voqealar sodir bo'layotganga o'xshaydi. To'xtamish o'g'lon ish ko'rsatibdi chog'i. U islovanlarga tegmasa bo'lardi.

Amir Boboturk oti tomon yurdi.

UCHINCHI BOB

*Bir xudodin o'zgasi,
Barcha g'alatdur Mashrabol*

Boborahim Mashrabol

Jochi ulusida xonlar qo'iqop kabi almashtirilardi. Haganvoni o'ldirib taxtni egallagan Xidirxon bir muddat Jochi ulusini ham, Rusiyani ham ilgida tutib turdi. Haganvoni Moskva ulug' knyazi Dmitriy Donskiy, Vladimir ulug' knyazi Andrey Suzdalskiy, knyazlar Konstantin Vasilevskiy va Mixaylo Yaroslavskiyar kelib, o'z tobe-istisnini bildirib ketdilar. Hech kim erta-indin bu qudratli xaganxaning alg'ov-dalg'ov bo'lib ketishini aqliga keltir-mas edi.

Ko'p o'tmay Xidirxon katta o'g'li Temur Xo'ja uy-ustidigan filna oqibatida o'ldirildi. Bu suiqasdga Xidirxonning boshqa o'g'illari ham qo'shildilar. Temur Xo'jaga esa Jo'chi ulusi taxtida o'ttiz besh kun o'tirish nasib etdi xolos.

O'rdada shunday holat yuzaga kelgan ediki, Chingiz xonzodalarning taxt talashib, bir-birlarini o'ldirishlari amir va lashkarboshilarning joniga tekkani, bir xonzo-derang o'limi bir necha amiru lashkarboshining yo'ldan silib tashlanishi yoki o'limiga sabab bo'lardi.

Bunday holatga qarshi ilk bor isyon ko'tarib chiqqan barcha Oltin O'rda xoni Mamay edi. Mamay bundan bir qancha sana avval Oltin O'rda xoni bo'lgan Berdibekning kuyovi va bosh amiri edi. Berdibekning butun davlat ishlarini yuritgan Mamay katta tajribaga ega bo'lib, mohir qo'mondan edi.

Temur Xo'jani aksariy Oltin O'rda amirlari suymas edilar. Boshkentdagi barcha yetuk amir va ming boshlarni o'ziga quloq solishga majbur eta bilgan Mamay Temur Xo'jaga qarshi ochiq kurash boshladi. Hanning uchun dastlab O'zbekxon avlodidan bo'lmish

qanchalik o'ylab ko'rmasin bu duru javohirlarni birovga bermog va undan ajramoqni aqliga sig'dirolmadi.

Ne qilarini bilmay, atrofini o'rab turgan sotqin va xoinlar ichidan tezroq chiqib ketishni o'ylayotgan Mamay Qrimning Genuyaga qarashli Kafa shahri ma'murlaridan boshpana so'rab, murojaat etdi. Ular e'tiroz bildirmadilar. Hisobsiz xazinasini tuya va darazalarga ortgan Mamay Kafa shahriga yetib bordi. Bu zamonlar u bu tараflarga kelganida barcha hokimlar ma'murlar kelib oyog'iga bosh urar edi. Endi esa uning to'p qurolli kishilar sovuq kutib oldi. Mamayning yurag o'z yurtidan chiqib qayerga ham bora olardi? Nahotki shunga aqli yetmadi? Aqling bo'lganida shunday katta yurtni qo'ldan boy berarmiding degan ichki bir nida keldi. Mamayning dami ichiga tushib ketdi.

Uning ko'ngliga kelgan fojia bir haftadan so'ng yuz berdi. Kataliklar Jo'chining omad yuz o'g'irgan hokimini o'ldirib, hisobsiz boyligini tortib oldilar.

Dashti Qipchoq osmonida To'xtamish o'g'lon yulduzi porlar edi. Butun Jo'chi ulusida taxtning yangi va eng kuchli da'vogari To'xtamishning oidiga tushadigan, unga bas keladigan biror bir kuch yo'q edi. Unga Mamay xazinasining katta bir qismi o'lja bo'lib tushgan edi. U bu boylikka lashkarini qurollantirdi va qolganini jangchilariga bo'lib berdi. To'xtamish desa, o'zini o'lu cho'qqa urmoqqa hozir katta va kuchli qo'shin yangi fathlar orzusida depsinardi.

Hojitarxondan Bulg'orgacha, Itil bo'yidan Shimoliy Kavkazgacha, Ildilning g'arbidagi o'likalar bilan birga Qrim ham to Litvaga, g'arbda Krakovgacha To'xtamishxon tasarrufiga o'tgan edi.

Taxtga mustahkam o'rtnashib olgan To'xtamish Rusiyadan olinadigan xirojlarni surishtirdi. Soliqlar kamayib ketgan edi. Bu mo'may daromaddan voz kechgisi kelmagan To'xtamish Dmitriy Donskiydan boshlab barcha rus knyazlariga quyidagi mazmund-

ni ma'ktub bilan elchilar yubordi. «Menkim Itil xoni bo'lsam, sizning va mening xavfi dushmanim bo'lmayni yanchib, Jo'chi taxtiga o'tirdim. Men bu xavfning birligimning kuchi, aqlimning teranligi va qili-ning o'zligi bilan erishdim. Sizlarga hech bir yo-soning o'tirib qolmayman. Faqat ota-bobalarimiz zamonida boshlangan soliqlarni o'sha miqdorda o'z vaqtida yu-ritib turangiz bas. Sizga men tomondan hech qan-ay shayn zahmat yetkazilmaydi».

Bu xatni olgan va To'xtamishning qudrati haqida boshqaruvga ega bo'lgan rus knyazlarining tarvuzi qattiqdan tushib ketdi. Zotan Mamayni To'xtamishning, u baribir Rusiya ustiga bosib borar edi. Boshqa uchun ikkisi birdek xavfli edi. Rusiyada katta savachdan so'ng lashkar qolmagan, To'xtamish nari tushsa, uning kichik bir bo'linmasi kelsa ham qarshilik ko'rsatadigan kuch-quvvat yo'q edi. «Butun Rusiya yet-inda askar boshlilar, xizmatchilar va barcha qo'shinlar ta-momila kamayib ketganligidan butun Rusiya yeri katta la'natga tushib qolgan edi. Bunday sharoitda barcha rus knyazlari yana ilgirigidek tobelik bo'yunturug'ini berayotganlar ildilar. Kulikovo g'alabasi afsonaga aylanib qoldi. Hatto Kulikovo qahramoni, shu jangdan so'ng Dmitriy Donskiy nomini olgan Moskvaning ulug' kn-yesi ham O'rdaga, Volganing yangi shohi To'xtamish fathlariga o'z elchilari To'lbug'a va Mokshiani hadya va sog'a salomlar bilan jo'natgan».

Hafsaqat Rossiya, Litva va Polsha ham xuddi shu zamonada Oltin O'rda, To'xtamish qo'liga edi. Litvaning buyuk knyazi Yagaylo Polshaning ham qiroli edi. U vaqtli vaqti bilan To'xtamishdan farmoyishlar bitilgan yorliqlar olib turardi.

To'xtamishxon yorlig'ida shunday so'zlar bitilardi: Menkim To'xtamish. Yagayloga deymani!

Ulug' o'ringa qanday qilib o'tirganligimizni xabar qili-moq uchun, biz Qutlug' Bug'a va Hasan boshchiligida avval elchilar yuborgan edik va sen ham o'shanda o'z

arizachilaringni bizga yuborgan eding. Sening
ning hukumatni tan olib bitilgan samimiy maktubing
oldim va buni qadr etamen. O'z taxtingda muqim
mustahkam tur. Hech kimdan qo'rqma. Har zam
seni himoya etguvchi biz kabi qalqoning bor. Kelajak
asosida to'laydigan hirojlarni o'z vaqtida jo'natib tur

Oltin O'rda xoni To'xtamish
20-may 1393-vil.

Tana. (Azov shahri)

Yagayo To'xtamishning sadoqatli, kuchli va qat'iyatli imtiyozlarga ega bo'lgan vassallaridan biri edi. Rusa knyazlarining yelkasi tirishib, astoydil xizmat etmoq otganlarini sezgan To'xtamish, ularning tanobini tortib qo'ymoqqa qaror qildi. Bu haqda Moskvaning ulug' knyazi Dmitriyning raqibi bo'lmish, Litva ulug' knyazi va Polsha qiroli Yagaylioni ham ogohlantirdi.

– O'rus knyazlari bizning hukmronligimizni to'la to'kis tan olg'on ko'rinnaydurlar, – deya xos amir lashkarboshilariga maslahat soldi To'xtamishxon.

– Bu parcha-parcha bo'lib ketg'on knyazliklarni buni dan buyon ulug' Oltin O'rda davlatining bir uluslariga aylantirmog'imiz lozimdur. Aks holda, oyog'iga latla bog'lagan bu qavm o'ziga kelmaydurg'on ko'rinadur Rus yerini zabt etmoq va uning eng katta shahri Masko'pni olmoqqa hozirlik ko'ruisun. O'rda hududlari va poytaxtda bo'lgan rus savdogarlari, elchilari va xizmatchilari saltanat ichkarisida ushlab turilsin.

Ertafs kundan boshlab farmon kuchga kiradi. To'xtamish Mamay qilgan xatolarni bilar, bundan xullosa chiqargan edi. Mamayning o'z ustlariga boshli kelayotganidan ikki oy burun xabar topgan rus knyazliklari birlashib qo'shin to'plagandilar. To'xtamish esn ularni dog'da qoldirib, yashin tezligida qarshilaridan paydo bo'ldi.

— Mamayga bir maslahatni berganimizda qulog' otmagan edi, xon hazratlari, — deya To'xtamishxonning qulog'iga shivirladi avval Mamayning, endilikda yangi hukmdorning bosh amiri bo'lib olgan amir Shoh Murod.

qaratiladi. Bulgʻorni zabt etib, Itil daryosi boʻylab su-
yiqan savdogarlarning boyliklarini olib, oʻzlarining
dardini toʻgʻrilab qoʻymoq kerak. — Bu daryoda emir-
lik mavjud, savdo qilar ekanlar erta kunda ulardan har
bir savolni kutsa boʻladi.

shahar. To'xtamish bu maslahatning to'g'riligi haqida shubha o'tirmadi. Ertasigayot kichikroq bir qo'shinni boshqarib o'tadigan yubordi. Bu lashkar Shoh Murod berilgan maslahatni amalga oshirdi. Ilg'or orqasidan o'zi bilan boshqa lashkar bilan Itil (Volga) darvasidan o'tdi.

to'xtamishning kelayotganidan xabar topgan Nizamiy Khoygorod ulug' knyazi Dmitriy Suzdalskiy elchilik boshlig'i va talanmasligini o'ylab, bergan so'ziga qat'iy qo'ldi. Hatto ikki o'g'lini katta qo'shinga boshlab, yordam uchun To'xtamish huzuriga yubordi. Shuq ular To'xtamishni topa olmay qaytib keldilar. Ryazan knyazi Oleg Ryazanskiy esa To'xtamishga boshqaruvchilik qildi. Bu haqda rus tarixchilar shunday yozadilar. «Ryazan knyazi Oleg bo'lsa podsho to'xtamishni Ryazan yeriga kirmasidan qarshi olib, uning oyog'iga bosh urdi. To'xtamishning Rus ustidan g'alaba qilishda unga yordamchi bo'ldi. Rus yerini qanday qilib bosib olish hamda toshdan qurilgan Moskva shahrini qanday oson yo'l bilan qo'lga olish va knyaz Dmitriy Ivanovichni qanday qilib yengish va ag'darib olish to'g'risida ba'zi bir qaplarni aytdi».

Asraty Donskiyning, rus knyazlarini birlashtirmoq uchun qilingan urinishlari behuda ketdi. U qo'shin to'plamoq uchun Kosiroma tomon jo'nadi. Oka daryosining o'rtasiga ko'chuvidan tezlik bilan o'tib olgan To'xtamish, qo'lga ko'chuvidan tezlik bilan o'tib olgan To'xtamish, kichik vaqt ichida tepasida turar edi. Moskva notinch edi. Shahar aholisi esa shaharni mudofaa etmoq kerakmi yoki uni tashlab chiqish lozimmi deya bahslashishardi.

Ming uch yuz saxon ikkinchi yilning yigirma to'rtinchi avgustida To'xtamish Moskvani g'amal qildi. Boshqa shaharlardan bir muddat saqlab turdilar. Bir necha kun davomida ularni ichkilikka bo'lgan rag'bat ishning natijasida topdi. Shaharda tartibsizlik boshlandi. Bu ah-

volda kurashib bo'lmay edi. Buni anglagan, Litva bilan Moskvani birlashtirish niyatida yurgan Litva knyaziga gredning o'g'li Ostei sovg'a salomlar bilan sulh so'zini To'xtamishning huzuriga bordi. Rusning eng mahalliy knyazini sindirgan To'xtamish katta o'lja bilan To'xtamish tomon yurdi va u yerdan salmoqli hirojni undir O'rdaga qaytib ketdi.

Bu g'alabalardan boshi aylangan To'xtamish end o'zini shunday darajaga yetkazgan insonga xiyonat etmoq yo'lining boshida turardi. Barcha turk-mo'g'ul xonlari kabi etga jir bitgach, hech kimni tanimaydigan unsurlar jumbushga kelayotgan, atrofidagi birni o'q qilib ko'rsatadigan amiru mulozimlarning yolg'onlariga ishona boshlagan edi.

TO'RTINCHI BOB

Qum yig'ilib tosh bo'lmay, qul yig'ilib bosh bo'lmay.

Xalq so'zi

— Endigi ishlarimiz xususida so'zlang. Alibekdan ne xabar? — dedi Temur Turkashning hikoyasini tinglab bo'lgach.

— Hazratlariga ma'lumki, Hirot yeriga kirishinlar bilan Alibek Joni qurboniyga qo'shini ila kelib katta o'rduga qo'shilish aytilib, chopar yuborilgan edi. Biroq na Alibekdan va na chopardan xabar bor. Moxonda gi odaminizning yetkazgan ma'lumotiga ko'ra Alibek choparimizni tutib turibdi. Niyati yomon emish. Malik Gi'yosiddinning odamlari atrofiida izg'imog'da ekan. Hoynahoy maxfiy tarzda harbiy ittifoq ham tuzganlar. Shu bois, har qanday sharoitda ular lashkarining bir lashuviga yo'l qo'ymaslik lozim deb o'ylayman, — hisobot berdi Turkash.

Hirot hukmdori Malik Gi'yosiddin isyonchi sarbadorlarni bostirish maqsadida, ayni damda Sabzavorda

Chopar Amir Temur qo'shini kelayotgani xabarini yetkazgach, ne qilarini bilmay boshi qotdi. Eng odamlari bilan bor — budini olib, ona yurti G'urga ham xayol qildi. Biroq yashirin til biriktirgan ittifoqchisi Alibek Joni qurboniyning dami baland ekan. Alibek birlashtirish kurashlisa Temurni yo'ldan olib kashish mumkinligiga uni ishonitirgan edi. U tarafda shahning akasi Valibek ham chopar yuborib, Temur tomon sulh tuzmaslikka da'vat etardi. Uzoq maslahatdan so'ng, qo'shin Hirot tomon yurdi.

Hirotga kelayotgan Malik Gi'yosiddin qo'shini yo'li boylab, jom, Qavsiya va Fushanj qalalari egallansini to'g'ri katta kuch bilan yorib o'tib, Hirot tomon harakat qila, ko'p talofot bermaslik uchun lashkar asralib, rahbar qo'shini o'tadigan yo'l qoldirilsini Qarshi tarafni sulhga undab ko'risuni — so'ngi farmoni berdi Temur.

Qavsiya qal'asi qutvoli Mahdiy pahlavon qarshiilik bermaslik qal'a kalitini topshirdi. Qolgan ikki qal'adagilar esa qattiq qarshiilik ko'rsatdilar. Qal'alarni qamal qilindi.

Qal'adagilar sulhga chorlansin. Qarshiilik ko'rsatilsin, baholataligi anglatilsin. Ularga qarshi naftandozlardan qo'shinlarini — deya lashkarboshilariga ko'rsatma berdi Temur. — Biz esa bir necha amiru mulozimlar bilan mulharam piru korni Taybodyning ziyoratlariga boramiz. Bul ulug' shayx Malik Gi'yosiddinga biz bilan kurashmoq befoйда ekanligini anglatar, balkim.

Shayx Zayniddin Abubakr Taybody Amir Temurni mas'uliyat bilan qarshi oldi.

Yetti igitim osmonida sizning jahongirlik yulduziga ko'runadir inim Temurbeki — dedi shogirdini bag'riga olib olib — Necha vaqtidir, Allon aqlu vujudimga bul tuyg'uni soladur. Zotan har bir ishga diqqat e'tiborli bo'lmog'ingiz, yetti emas, o'n yetti o'lichab, bir ismimg'ingiz joizdur. Bu yuz yillikda bizning aql va imkoniyat doiramızda bo'lgan hududlar hamda xalqlarning taqdiri siz ila bog'liqdur. O'zingizni asrang. Xudo

ham saqlansang, saqlayman deydi, – samimiy va talovchi ohangda so'ylar edi shayx Zayniddin. – Buni islom ahli sizga ko'zini tikkani. Dinimizning asl mohiyatini anglamagan hukmdorlarimiz necha yillarda bu ishonchu umidni oyoq osti qilib kelmogdalar. Siz boisdan ham birortasining saltanati uzoq davr bermagan. Hayotda adashsangiz non ketadi, siyosat va davlat yurituvda xato qilinsa, jon ketadi.

– Bu davrda tinch va osoyishta yashamogning bundan bir yo'li, kuch-qudrati bo'lmoqdur, hazrat, – dedi Temur Taybodyning so'zlarini diqqat bilan tinglar ekan. – Ne ishga qo'l ursak siz va siz kabi ulug'lar maslahati siz boshlamag'aymiz. Birodarimiz Malik G'iyosiddin ham nasihat qilsangiz. Bizga nisbatan do'stlik va tinchlik rodarlik uzangisidan oyog'ini olmasa. Dini, tili va qon bir uluslarimiz butun bir davlat bo'lib, birlashib yashay versalar. Ukasi Malik Muhammad qanday qilib Saraxs viloyatini boshqarayotgan bo'lsa, u ham Hirotni tinchlikda tutib etaversin. Faqat asrlardan beri bordi-keldi qilib quda-anda bo'lib ketgan elu elatlarimizning harakati erkinligiga daxl solmasinlar. Bizning davlat qonun va qoidalarimiz bu tevarak-atrofidagi har qanday mamalakatnikidan adolatlidir. Hech bir hukmdoru alloma bu xususda bizga e'tiroz bildirmayotir. G'iyosiddin Pir Ali uchun har vaqt sulh va diyonat asosida munosabati o'rnatmoq qopusi ochiq.

– Barcha hukmdorlar kabi u ham taxtga o'tirganida katta-kichikning so'ziga quloq solardi, amal qilma sada odamlardan maslahat so'radi. Hokimiyati mustahkamlanib, besh-o'ta to'g'riso'z, xalq e'tiborini qozongan kishilarni o'ldirib, surgun qilib, haiga jo'natib qutulganidan so'ng, to'nini teskari kiyib, o'zgardi qoldi. O'zi nari tursin, shunchaki oddiy vaziru amirlarning ham burni osmonda. Zotan o'zidan ketgan bu qavmni siz yo'lga solmasangiz boshqa bir kishi uddalayolman. Biroq men Malik G'iyosiddin ila so'zlashib, sizga xabar yetkazurmen. Xudo insof berib, gapga kirar balkim.

shayx Zayniddin Taybody katta boshini kichik bo'lib Hirotni yo'lida turgan Malik G'iyosiddinning qat'iyatiga yo'l oldi. Uni o'zidan har taraflama ustun bo'lgan Amir Temur bilan savashmaslikka, raiyat qoniqligini boshqarishda to'kmaslikka da'vat etdi. Tabiatan qo'rqqan bo'lgan Malik G'iyosiddin boshida bu taklifga qat'iyat bilan javob berdi. Biroq suhbat so'ngida fikridan qaytib, o'zini tirib turib oldi.

Temur qo'shinlari Fushanji qal'asi gamalini davom ettirib, Qal'a qutvoliga to'rt marotaba elchi yuborildi. Har biri qon to'kmasdan topshirish so'raldi. Molu jon qoniqligi vada etildi. Biroq qutvol sulhga ko'nmadi. Hattaki qal'ani o'rab turgan qo'shinlar ustiga o'q va kuch otmog'ni kuchaytirdi.

Shahidlarning gunohi uning bo'yinidatur. Qal'a qutvol va ishig'oldan so'ng buzib tashlansini! – deb ovozda farmon berdi ulug' amir.

Shahar Hirotna kelgan edi. Kutilganidek G'iyosiddin Pir Ali qo'shinlari Mashhad yo'li orqali Hirotna kirib, qon to'kib, o'z qon to'kib va sulhga erishish uslubida ishlagan o'rgangan Temur katta va ochiq maydonda qon to'kib qo'shin to'qnashishini, odamlarning behudaligi qilib ketishini istamasdi. Boisi, bugun unga qarshi kurashadigan lashkarlar ertaga Temurning raiyati bo'ladi. Shu bois, ular yaxshilik hamda sulh yo'li bilan birlashmog'lar, imkon qadar qon to'kimasligi lozim. Har qanday ulug' ish ham insonlarning qoni evaziga amalga oshirilisa tatimaydi. Aql va usul bilan ish bitirgan joydagina qilichni qo'llash mumkin. Shunda ham dushman ko'zi siyosat, odamlarning xulosa chiqarmog'lar uchun. Boisi, qilich bilan kelgan narsa qilich bilan ketadi.

Jangning bismillosidan qanday tugashini biladigan Temur shunday qildiki, Malik G'iyosiddin shaharni mustahkam eta olmadi. Uning lashkarlari kechalari Troq va Qipchoq darvozalaridan chiqib Temur bo'linmalari ustiga tun bosqisi uyushtirsada, bu hujumlardan hech bir natija chiqmadi.

Elchilar qaytib borgan kunning ertasiga Malik G'iyosiddin amiru shayxlar, ulamoyu Hirotning nomdo boylari yo'ldoshligida Temur qarorgohi tomon yo'l oldi Chopari oldinroq kelib xabar berib ketgan edi.

Temur Hirotni podshohni izzat bilan qarshiladi, hurmat bilan yonidan joy ko'rsatdi. U bilan birga kelgan mehmonlar ham martabalariga qarab Temurning o'ng va so'l tomonida o'tirdilar.

– Xo'sh keldingiz, – dedi Temur turli xayolda o'tirgan, yuz va ko'zlaridan bezovtalik alomatlari sezilib turgan qo'noqlarga jiddiy, biroq samimiy ohangda nigoh tashlar ekan. – Bu uchrashuvimiz bir oy burun yuz berishi va biror tomchi qon to'kimasligi mumkin edi. Bu kimning aybi ila bo'lganligi barchangizga ma'lum. Biroq bo'lib o'tgan voqeani muhokama etmoqdan foyda yo'qdur. Biz oldinga qaramog'imiz va savashlardan bezgan raiyatning dardiga darmon bo'lib, og'irini yengil qilimog'imiz lozim. Bu ishda men barchangizni ko'makchi bo'lasiz, birlashib, ittifoqlikda yurt va ulusga xizmat etamiz deb o'ylayman, – deya so'zini muxtasar qilib, siz ne deysiz degandek, Malik G'iyosiddinga o'girildi.

– Bizning uzrimizni qabul eting hazrati oliylari. Neki o'tsa bizdan o'tdi. G'olib bo'lmoq ham, mag'lub bo'lmoq ham Allohdin. Biz bundan buyon sizning xizmatangizda bo'lmoq va itoat kamarini beldan yechmaslik shartini qabul qilgan holda huzuringizga keldik. So'zlarimga mana shu yerda o'tirgan odamlar guvoh. Bizning samimiyatimizga ishoning! – dedi Malik G'iyosiddin titroq ovoza.

So'z orasida uning sovuq ko'zlariga tikilgan Temur shoh nigohi tubidagi nafrat uchqunini payqamay qolmadi. Beixtiyor «sen ham kuzatypsannmi» deganidek, Alp Turkashga qaradi. Maxfiy boshlig'i ham Temurning qosh-qovog'iga qarab turardi. Temur unga buni doimo nazoratda tut degandek tikilib qo'ydi. Shohlilikdan umidini uzgan Malik G'iyosiddin ayri damda molu mulki

va joni omonligini o'yardi. Boshini olishga buyurmasa bo'lgani. Shu tahlikada o'tirgan Pir Alining so'zlari ham poyintar-soyintar chiqar, xayoli joyida emasdi.

– Sening molu joningdan kechaman! Istasang Alloh nasib etsa haj safariga bor, ona yurtingga ham keta birlarsan. Saltanatning barcha hududlarida xavfsizliging ta'minlanajak, – dedi Temur gapini cho'zmay.

– Qulliug hazrati oliylari! Siz ne desangiz shul bo'lg'ay. Ne xizmat buyursangiz bosh ustig'al – qo'lini ko'ksiga qo'yib ta'zim qildi Malik G'iyosiddin o'ziga kelganday bo'lib.

– Malik G'iyosiddinga boshdan oyoq shohona harupo kiygizilsun! Ikki to'qiz nasldor ot va ikki tuman dinori, kepakiy aqcha hamda antiqa sovg'a salomlar taqdim etilsun! Shuningdek, hozircha o'zlarining va'tinlari G'urni idora etib turmoq vazifasi topshirilsun! – dedi Temur baland ovoza.

Temurdan o'zi kutmagan iltifotni ko'rgan shoh Malik G'iyosiddin boshi omon qolganiga suyunib, fursatni boy bermay ertasigayoq G'ur tomon yo'lga tushdi.

Qo'noqlarga tushlik berib kuzatgan Temur Boboturk bilan Alp Turkashga qaradi. Bu degani ko'rinishxonada ikkingiz qoling degani edi.

– Xuroson poytaxtini fath etduk. Inshoalloh qolgan hududlari ham asta-sekin saltanatimiz tasarrufiga kirajak. Ertagayoq, Jahonshoh Jaku boshchiligidagi lashkarimizni Nishopur bilan Isfaro'n zabtiga yuboramiz. Biroq tuturigi yo'q, na go'shtu na suyak bo'lmish Albek masalasini nima qilamiz? Bu odamdan bizga hech qachon yaxshilik kelmaydurg'on ko'rinadur. U tabiatan bugun oyog'ingni o'pib, ertasi kuni boshingga tepadiganlar toifasidan. Shul bois, biron chora-tadbir ko'rmog'imiz lozim, – dedi Temur tashvishini yashirmay.

– Xuroson poytaxti fathini eshitib erta-indin ostonangizda paydo bo'lib qolsa ham ajab ermas, – fikr bildirdi amir Boboturk.

— Bu gapda jon bor, — quvvatladi Turkash. — Sana dorlar yetakchisi Xoja Ali Muayyad va Sabzavor hammi amir Valibek Joniqurboniyar ham shunday qilish kerak. Malik Giyosiddinning taqdiri barchasi uchunutilmas bir saboq bo'ldi.

– Ko'ramiz, – dedi Temur xayol surib. – Bugun etagimizni o'pib, Samarqandga qaytishimiz bilan talimol to'nlarni teskari kiyib olaveradilar. Bularning to'ng'izidan yog'siz ayronidan bezandek bezagimizni

– Ulardan har narsani kutsa bo'ladi, – dedi amir to'ng'iz bo'turk.

— Qo'shinning yarmi Jahonshoh bilan ketsa, qolganini ham hozirligini ko'rsin. Tus va Kalot ustiga yuraman. Xurosondagi tashvishlarimizni tezroq bitiraylik, mardanddagi ishlarimiz qolib ketdi, — dedi Temur moqda ruxsat berarkan.

Alibek Joniburxonning ham ko'rpasiga o't tushib
edi. Temurning o'zi tomon kelayotganini eshitgani ha-
mono halovati yo'qoldi. Dastlab qo'rquvdan Ozarbo-
jon yoki Usmonli turk saltanati tomondagi oq yoli
qora qo'yunli turkman qardoshlari tarafga qochmoqchi
bo'ldi. Biroq bugun Xurosonni egallagan, Eronni ho-
zabt etgan Temurga uni tutib bersalarchi? Bu yoq'lla
cha pulga tushadi? Undan so'ng, Temur tomon qay-
kelinadigan yo'l ham berkiyadi va u kechirmaydi. Ya-
shisi yana uzoq so'rab oyoq'iga bosh urmoq kerak. He-
holda o'rtada quda-andachilik degan gap bor. He-
bo'lmasa shuni yuzxotir qililar.

Bir haftalik iztirobdan ozib to'zgan Alibek Jonqir boniy, yana betining suvi besh tomib, Temur ostona ga bosh urib keldi. Temur bu paytda Marvda edi. Al Muslim turbasini ziyorat qilib, shahar dorug'asi bilan bundan buyong'i obodonchiliklar xususida so'zlashib turardi. Alibek kechirim so'ragandan so'ng g'oy yoqimsiz va hayvonnikiga o'xshash ovoza o'kib yig'ilgancha o'zini Temur oyog'iga tashladi. Temur muddat uning ahvolini barcha ko'rsin degandek

Farmoni oliy e'lon qilimmasdan burun Temur zurigga amir Boboturk, Alp Turkash va Eson Bux chaqirdi.

— Sizlarga ma'lumki yaqinimizdagi Xuroq qishlog'ida amakilarimiz Hoji va Idiku Barloslar yashayotgan shiyarlarcha, asossiz o'ldirilgan. Men bu xususda iloh ham sizlarga aytgan erdim. Shu masalaga hamma irgi nuqtani qo'ymoq fursati keldi. Odamlar hech jinoyat hech qachon jazosiz qolmasligini anglamoq kerak. Bu ikki shahid qarindoshlarimizning farzand nabiralari topib huzurimga olib keling, — dedi Toj qat'iyl ohangda.

— Bu ishlar bajarilgan hazrat! O'zlarining ushbu susda ko'rsatma berishlarini kutib turgandik. Bu inqilob bosh-qosh bo'lgan va amalga oshirgan barcha buyruqlar shaxslar hozir yelimizda. Ne buyursangiz bajo o'tilur axborot berdi sohibxabar.

– Barchasi maxv etilsun. Bu xususda xonning
moni, qozilarning xulosasini bosh munshiydan olin
– dedi Temur qovog'ini uyib.

– Amir Hoji baros rahmatining nabirasi Ali Darvishliyan amir Idikuning o'g'li Muhammad Darveshlar tomonidan necha kundirki, peshingizni ko'zlariga surmoq niyatida yonimizdadur. Izn bersalar chaqira bilurmiz.

– Chorlang!

Ikki amakivachcha keilib Temurning peshini o'pib yuzlariga surdilar. Ikkisida beixtiyor ko'ziga yoqib oldi. Temur ularni yoshlangan ko'zlariga tikilgan ko'z mehribonlik bilan bag'riga bosdi. Ko'ngli buzilib ketdi.

— Xo'sh keildingiz avlodlarim! — dedi yig'iga o'xshash ovoza. — O'ksinmang. Bu dunyo hisoblidir. Sizning zulum o'tkazganlar bugun qati etilajak. Sattatanimiz kimki birovga nohaq jabr qilsa holi shunday kechalar.

— Davlatingiz boqiy bo'lsin! — dedi yig'i aralash Muhammad Darvesh.

— Ilohim baxtimizga doimo omon bo'ling! — qo'shimcha
Ali Darvesh.

Shundan o'tiboran Ashraf qishlog'ini ikkingizga o'tirib qilib berurmen. Ahil-inoq, raiyatning ko'ng-
sahab ichi yurtling. Bir burda non topsangiz yarmini
o'z bering. Temuriylar avlodidan inson zoti norozi
qilg'ini berak. Bir-birimizga mehr-oqibatli bo'laylik.
Temuriyning e'tiborimizdan qolmaylik. Ulug' Turon
o'z yurtini, uning birligi va saodati uchun har da-
da berak bo'lsa jon bermoqda hozir turing! –
Shuningdek, Sabzavor – Shuningdek, Sabzavor
Jonqurboniydan olinib, uning eski hoki-
yatiga Al Sabzavoriyga beriladi. Tobon bahodirni
o'z yurtiga olib tayinlaymiz. Ularga ko'mak ber-
ishdan bo'ling. Biz har kuni Samarqanddan bu
yulda sizni himoya eta olmaymiz. Aksincha, siz
o'z joningizni xizmatiga shay turmog'ingiz lozim

— Kuchini Hirotda, butun Xuroson elida tantanalar bo'lgani ko'cha-ko'ydagi musofiru darvesh, qalan-tanalar, to'g'ri-fingaroqa osh-suv berilib, sadaga ulashildi. Barcha ta'kidat soyasida bir tovoqdan osh yeb qolgan loki dehillik musulmon musofir o'zaro suhbat-

bu tartiblar nechun Bahrombek? – so'radi
 bu tartiblar kallasidan.

Bu yoki Taron amiri Temurning uchinchi o'g'li amir-
i Mironshoh Mirzo bugun ertalab Xuroson taxtiga
o'z fuqaranalar shuning uchun, — javob qildi yosh
amir. — Allohning ne suygani qullari bular. Ota-
mixon aytibdi. Bir o'g'li Umarshayx Mirzo Andijon
ga ketaydi. Buni esa Xuroson shohi. Xudo bera-
di. Buni qo'sh qo'llab beraverat ekanda.

bu mavoddan yomonlik kelmaydi. Ular gunohkorlik bilan marotibagacha kechirar emishlar.

...hamrahbat qo'y yog'iga qilingan Turkiston palo-

Amir Jahonnulk so'ylagan Boboturk deganini
qalay topamiz? – so'radi yosh mehmon.

– Sekin. – o'qrayib qaradi kattasi. – Amirning nomi bu yerda tilga olib bo'ladimi, galvatsi Iskovuchlar to'ssa ikkimizning ham terimizga somon tiqadi. Nafas shunga aqling yetmase kallavaram, – achchiqqa Bahrom musofir. – Ming marta entiyot bo'l deya ham foydasiz ekan senga. Odam bo'lmaydun ko'rinasan.

– Kechiring ustoz Bahrom, – yelkasini qisib uriladi yordamchisi. – Charchoqdan toliqibman. Bosh aylanib ketibdi. Ruxsat bersangiz shu yerda bi uzansam.

– Bu yerda cho'zilsang ko'zing ilimmasdan Temning shaharda tartib o'rnatuvchi, ko'cha-ko'ya sanduch kelgan yerda yotib yuruvchilarni olib ketadiga navkarlari qo'liga tushasan. Ana undan so'ng ko'ra tomoshani. Qayerdan va nimaga kelganingni bilars ikkimizni ham terimizni shilib, boshimizni sapchada uzishadi. Yaxshisi tezroq karvonsaroyga jo'ng Bafurja uxlab, vazifamizga kirishamiz. Tashrifimizda undan boshqa kimsa xabar topmasligi kerak. Unutim va qulog'ingga quyib olginki, biz bu yerga o'sha xonimning topshirig'iga binoan kelganimiz. Subhatlashga nimizda qovun tushirib o'tirmagin tag'in.

– Tushundim usta. Hech bir ishga aralashmayman – dedi past ovoza yosh musofir.

Bahrom sherigini karvonsaroyda qoldirdi-da o'z amir Boboturkni izlab ketdi. Uni Hirot shahri ichidag Bog'izog'on bog'i atrofidan topish mumkin degan gapni eshitgach, lashkarboshi va amir sifat kishilardan so'rab surishtira boshladi.

– Ana u ko'rdingmi? To'riq otda kelayotibdi. Alifini o'n chog'li navkar o'rab olgan, – dedi sovut kiygan yuzboshi singan kumush sopli qilichini qurolozga ko'rsatar ekan. – O'zing kimsan? Ayg'oqchi-payg'oqli emasmi-san?

– Yo'g'-e, xo'jam. Eng yaqin kishilaridan sog'inchi salom keltirdim, – g'ulduradi Bahrom shahar markazi tomon ketayotgan suvoriylar tomon yurarkan.

Bahrom yo'l bo'yiga borib, amir Boboturk kelayotganini ko'rib qarab qo'lini silkidi. To'dadan bir o'tliq ajralib ketganining oldiga keldi.

– He kelayan? Kimsan? – so'radi u ot ustida baland o'tirib.

– Mening amir Boboturk hazratlari kerak. Zarur bo'lsa, javob qildi Bahrom. – Faqat o'zlari ila yashayotgan lozim.

– Eng yaqin borib amirga yo'lovchining so'zini aytdi. Bahrom to'dadan ajralib chiqib, Bahrom tomon yurdi. Bahromning sezgan edi. Otdan tushib so'rashdi.

– Mening muhim gapim bor edi. Xoliroq joyda yashayotgan amir hazratlari, – dedi Bahrom qiyofasiga qiyofa berib. – Men Dehli'dan keldim.

– Bahromning ko'z oldi qorong'ulashib, oyoq-qo'li tititib ketdi. Nafasi ichiga tushib, yutindi. O'tini tutib o'tirib, mehmonni yo'l chetidagi savashdan ajratib, mehmonni yo'l tomon boshladi. Yigitlardan biri bahromni qo'lidan olganda ham xayoli joyida qolgan edi. Anachadan so'ng, o'ziga kelib, Bahromga bahromni qo'lidan olganda ham xayoli joyida qolgan edi.

– Bahrom yubordilarmi? – so'radi titroq ovoza?

– He, Bahrom yubordilar, – dedi burro-burro qilib bahrom. – Sizga sog'inchi salomlarini yetkazishni bahrom so'radilar.

– Bahrom salomatmi? Unga ziyon-zahmat yetgani bahrom? – tashvishli ohangda tez-tez gapirardi, Boboturk.

– Bahrom shukur. Sihat-salomatlar. Ne yo'l bilan bahromni meni tezroq qutqarib olib ketsinlar dedilar.

– U kishi hozir qayerda? Kimning qo'lida? Uni bahrom uchun nima qilmoq kerak? So'ylang tez-tez.

– U kishini bu tarafdin qanday ketganlarini bilmayman. Onalari bilan shu onda Dehli shahrida yashab ketadilar. Turmushga chiqmaganlar, – tutilib-tutilib, bahrom qildi musofir.

U ichida shu so'zlarni takrorlar ekan, shahd bilan yurib borib otiga mindi. O'tning chopishidan hos bo'lgan shamoldan ko'zidan tirqirab yosh chiqar, b yosh ko'ksidan, mehrga to'la vujudidan oqib chiqayol gande edi.

BESHINCHI BOB

Yo'li uzunning – qo'li uzun

Lashkar Xuroson yurtidan chiqib, Samarqand yo'lida shitob bilan yurardi. Buyuk amirdan orqaroq da o'ng tarafda, Jaku Barlos, amir Muayyad, Eson Bug'o, Oq Bug'o, Boboturk va Turkashbeklar borardi. So'i tomonda esa xos munajjim Badriddin, Tohir tarixchi, Qodirbek qissaxon, Akram munshiy, O'tkun Tegin baxshi va kitobdor Orif Buxoriylar kelishardi. Dashi ti Qipchoqdan kelib Temur o'rdusiga o'z to'pi bilan qo'shilgan Qulbek Yalog'iy latifalar so'ylab, barchani kuldirardi.

Buyuk Amir o'ng tarafga o'girilganda Amir Boboturk yoki Alp Turkash yetib borardi.

– Ne gap-so'zlar yosh amir? – dedi Temur Boboturkga o'grib. – Qayerda dam olamiz? Hademay Jayxunga ham yetib qolsak kerak. – O'tkun Teginbekeni eshitib, yo'l charchog'ini chiqarsak. Nima deysiz? Yoki ona qishloqni sog'indingizmi?

– Yigitlar daryoda cho'milib, otlarini ham cho'mlirib, boshqa malshiy ishlarini yo'lga qo'yib, dam olsalar yaxshi bo'ladi. Biz bir kun dam olib yo'lga tushsak deymen. Lashkar esa bafurja bir ikki kun istirohat qilib ortimizdan kelaveradi. Samarqanddan xabar keldi, O'gibegimning ahvollari og'ir emish, – javob qildi Amir Boboturk.

Temurning qizi O'gibegim ikki yil burun Amir Musoning o'g'li Muhammad Musoga uzatilgan, undan Sulton Husayn ismi o'g'li tug'ilgan edi. Boboturkdan

bu gapni eshitgan Temurning qiyofasi o'zgardi. O'tini sekinlatib, beixiyor olis-olislariga tikilib qoldi.

– Yomon tush ko'rdim Boboturk. Yusuf payg'ambar yaxshilikka yo'ysin, – dedi anchadan so'ng dardli ovoza.

– Xudo shifo berib, yaxshi bo'lib ketadilar hazrat. Allohning karami keng, – javob qildi Boboturk.

– Opamiz qutlug' Turkon Og'aga xabar bering. O'zlari uning boshida turib, muolajasini nazorat qilsunlar!

Buxoroga kirgach, lashkarning o'z qishloq va ovullariga tarqalishiga farmoni oliy berildi. Farmonning mazmuni shundan iborat edi. Barcha piyoda lashkar, suvoriy, o'rboshi va yuzboshilarga odatdagi belgilangan miqdordagi maoshga qo'shimcha ulufa berilishi, bu haq oilasini bir yil boqishga yetadigan miqdorda bo'lishi, lashkar kelgan yurt hokimlari askar oilasiga kuni o'tgulik darajada yer ajratishlari va navkar oliy o'rduga chaqirilgan hamono yetib kelishga shay turishlari qayd etilgandi.

Bu qish Temur uchun musibatli kechdi. Qizi O'gibekim vafot etdi. Buyuk amirning Jahongir Mirzo musibatidan paydo bo'lgan yarasi yangilandi. Yursa ham, tursa ham, yostiqa bosh qo'ysa ham ayollarining aytib yig'lagani quloqlari ostida jaranglayverdi.

Sandiq to'la sarig' gul,

Saylamay oppan qo'lina.

Ayrlig' kun, azob kun,

Nedan oppan bo'ynima.

Bolam-ay, bolam!

Kichkina bog'cha ichida,

Aylanib qoldi, boshlarim.

Armonimni orqalab,

Oqib qoldi yoshlarim.

Bolaginam, bolamal

Qoldim, bag'rim dog'laba.

Tuyalar yotur toshloqda,

Juvdalari yon yoqda.
Bolaginam qayda deb,
Ikki ko'zim har yoqda.
Bolama-ay bolam!

Qarmog' solsam, kunda yo'q,
Izlov solsam, elda yo'q.
Qalpoqlari qosh ustida,
Bolasi yig'lar osh ustida.
Bolaginam bolama!

Oqib yotgan oq daryo,
Odim yerda bandi bor.
Esizgina ketganning,
Aytmay ketgan dardi bor.
Bolaginam, bolam-al!
Samarqandning minor!
Unda yakka tumori,
Yuragimni o'taydi,
O'tganlarning xumori.
Esizgina bolama!
Qoldim, bag'rim dog'lab-al!

Boboturk bilan Turkashbek o'tgan bozor ovga chiqib dashtdan jayron bolasini tutib olgan edilar. O'zaro maslahatlashib, buni hazratga olib boraylik, shoyad ko'ngillari yozilsa deya fikr qildilar. Temur turli xil qush va hayvonlarni sevar, bog'laridagi bu jonivorlarga yemak berishni xush ko'rardi.

Ular jayron bolasini dahlizdagi archa o'tini yonayotgan pech oldida qoldirib, Temur huzuriga kirdilar. Bitor hafta chamasi hazratni ko'rmaganlari uchun qo'lini o'pib, peshini yuzlariga surtdilar.

— Meni yolg'izlatmang. Inson bolasi osmonni suyah tursa ham bittadur. Yonida ishongan mehr qo'yan va mehr kutgan odamlari bo'lmas ekan, hayotida tot ham tuz ham bo'lmaydi, — dedi Temur ular tashrifidan ko'ngli iyib.

— Bir muddat o'z-o'zingiz ila qoling deya bezovta olinmadik ustoz, — deya javob qildi amir Boboturk ta'zim bilan xiyol boshini egib. — Siz sabru toqat, irodayu sabolda barchamizga piru komilisiz. Neki yuz bersa qismatdin. Biz shogirdu navkarlaringiz sizni qadri bukk ko'rsak yerga kirib ketgusimiz. Shu bois boshimizda har doim g'olib, mag'rur va muzaffar turmog'ingizga ko'nikkannmizi!

— Nega bu qadar yo'rg'unsiz, Turkashbek. Ovoz-ingizga qaraganda kechasi uxlamagan ko'rinasiz. Tinchlikmi? — sohibxabarga tikilib dedi Temur.

— Xudoga shukr. Tinchlik hazrat. Biz o'z tashvishimiz ila mashg'ul bo'lib, tek o'tirg'onimizga qo'ymaydilar bu g'ialmislal. O'zingiz ogohlantirganingiz kabi, joniqu-boniyalar, — dedi Turkash tortinib.

— Birini Moxon, yana birini Mozandaron hokimi etsak. Quda anda bo'lsak, — dedi hayratda ulug' Amir yonboshlagan yostig'ini qo'yniga olib chordona ko'rib o'tirar ekan. — Bizga tegishli odamlar deb, kimsa ularning mushugini pishit demasal..

— Afsuski shunday hazrat. Ikki aka-uka gapni bir yerga qo'yib, Sabzavor ustiga qo'shin tortmoq taraddudida emishlar. Kuni kecha u tarafdan kishimiz keldi. Bir emas, bir necha odamimiz bu xabarni tasdiqlamoqda. Ovul va dahalardan lashkar to'plashni boshlabdilar.

— Vaziri a'zam Xoja Shamsuddin chorlang, — dedi Temur Boboturkga qarab.

Boboturk dahlizga chiqib bosh vazirga odam yubortirdi. Shu payt jayron bolasining ingragani eshitildi.

— Jayronning ovozi? — dedi Temur hayron bo'lib.

— Ha, jayron bolasini tutgan edik. Jonivor sovuqda joydirab, to'dasidan adashib qolgan ekan. Sizga olib keldik hazrat, — dedi Turkashbek mavzu o'zgariganidan o'zini yengil his etib.

— G'aroyib-ku, qani ko'raylik-chi? — dedi Temur o'rnidan turib dahliz tomon yurarkan.

Qizg'ish qo'ng'ir rangdagi jayron bolasi pishiq g'ishtdan ishlangan pech yonida, julpat ustida yotardi. Oldiga kishilar kelgach, o'rnidan qo'zg'oldi.

– Necha kunlik ekan? – so'radi Temur.

– O'n kunlik bordir, – javob qildi Turkashbek.

– Jayronlar qishning chillasida ham tug'ar ekanmi a? Kech qochgan bo'lsa kerakda jonivor. Sut ichyaptimi?

– Ha hazrat. Yemishini idishga solib olib yuritimiz. Mana, – deya kichkina sopol shishachaga echki terisidan qilingan emizik tiqilgan idishni Temurga uzatdi Turkashbek.

Temur emizikni olib jayronning og'ziga tutdi. U qullatib ema boshladi. Jonivorning boshini, orqalarini siladi.

– Sen endi men bilan yashaysan, bo'tami! Sen onangdan ajralibsan. Men esa...

Temurning ovozi bo'g'ilib qoldi. Ko'zida yosh halqalandi. Turkashbek go'yoki, hech narsani sezmagandek orqada qotib turardi. Temur hech qachon odamlar oldida ko'ziga yosh olmas, ko'z yoshi va bola yig'isiga hecham toqat qila olmas edi. Jayron bolasi sutini ichib tugatib, uning barmoqlarini ema boshladi.

– Yana biron sut beraylikmi? To'ymadi chog'i, – dedi Temur xirqiroq ovozda orqasida turgan Turkashbekka.

– Boya ham ichgan edi, hazrat. Birozdan so'ng berganimiz ma'qul, – javob qildi Turkash.

– Bo'lmasa ayting. Echki sutidan olib kelishsin. Jayronning suti, echki sutiga yaqin. O'zim emizdiraman, – dedi Temur emizikni qaytarib berarkan. – Ko'zini chiroyliligini qarang. Xalqda ohuning aybi ko'zida degan gap bor. Hayotda ham shunday. Inson juda aqili va xushbichim bo'lsa unga kun bermaydilar. Uning aybi yaxshiligida.

Shu payt eshik oldida bosh vazir Xoja Shamsuddin bilan amir Boboturk ko'rindi. Bosh vazir ham haftadan beri hazratni ko'rmagan edi. Bag'riga bosib, quchoqlashib, ko'ngil so'radi.

– O'zingizni qo'lga oling hazrat. Allohning irodasiga bo'ysunmoq majburiyatimiz. Qolganlarga ul kishimning tuprog'icha umr bersuni! – dedi dardli ohangda.

Ular oldinma keyin xonaga kirdilar. Odam qo'lidan tut emgan jayron bolasi ham beixiyor, ularning orqasidan ergashib xonaga kirdi. Temurning oyoqlariga suyanib, choponi barini tishlab torta boshladi.

– Ha, jonivora, bir gal sut bergach, insonga esh bo'ldi, qo'yd. Dunyoda neki jonzod bor, mehrga muhtoj. Inson ham shunday. Yaxshi so'zning gadoyi, – dedi Temur oyoqlariga suyanayotgan jayron bolasiga tiklar ekan yig'iga o'xshash ovozda.

– Sizni bir yildan beri ko'rmagandekman. Sizsiz kavlavaning uchini yo'qotib qo'yar ekanmiz. Ishqilib Alloh sizni har doim boshimizda sog'u salomat, eson omon, bag'ri butun, to'rt ko'z tugal asrasini! – duo qildi Xoja Shamsuddin yukunib.

– Qudalarimizning xatti-harakatlaridan voqifmisiz, bosh vazir janoblari? – dedi Temur ko'rishib Xoja Shamsuddinni o'tirmoqqa da'vat etar ekan.

– Shunday, oliy hazrat. Ular so'zlarida turmay yana xiyonat uzangisiga oyoq qo'ydi. Modomiki ikkisi ikki viloyatning hokimi. Ularni norizo etguilik xatti-harakat biz tarafdin sodir etilmagan bo'lsa. Nechun bunday ish tutadilar, barchamiz hayronmiz, – javob qildi bosh vazir. – Bu xususda davlati arkon va amiru lashkar-boshlarning fikri qat'iyydur, – qo'shib qo'yd bu xususda o'zining ham tushunchasi borligini bildirib.

– So'ylang, – dedi Temur jiddiy ohangda.

– Isyonchilar oyoqqa qalqib, raiyatga ziyon yetkazib, elu yurtini buzmasdan joyida tanobini tortmoq kerak. Ilgarigi kabi yana ularning gunohidan o'tib, sovg'asalom va suyuq'ol bermaslik kerak. Eski xato va ko'ngli bo'shligimiz bizga saboq bo'lmog'i lozim. Meni aytdi dersiz hazrat, erta kunda ko'zi olma-kesak teradigan o'sha To'xtamish ham bizga do'stlik qilmaydi.

Jo'chini bir yoqlik qilib, so'ngra Xuroson ila mashg'ul bo'lmog'imiz joiz erdimi?

Bosh vazirning sha'malari o'qi bevosita Temurga qaratilgan edi va bu borada bosh vazir haq edi.

— Haqsiz, muhtaram vaziri azam janoblari, — dedi Temur past va dardchil ohangda. — Jo'chi xususida bahsni keyinroqqa qoldirib, bugun-erta hal qilishimiz lozim bo'lgan Xuroson ishi ila mashg'ul bo'lsak. Men amiru lashkarboshilarimizning fikrlariga qo'shilaman. Isyon tomir o'tmasidan burun oldini olmoq kerak. Amir Alibek JoniQurboniy bizni baribir angalay olmaydi. Ul kishim bizning harakatimizni o'z yurtlariga qilingan tajovuz deb biladi. Ul kishigada haq beramiz. Kimda kim adolati ish ko'rsa Alloh shul tarafdadir, — deya so'zini tugatdi.

— Izn etsalar arkoni davlatni to'plab, bu xususda ular fikrini ham olsak. Xon hazratlari bilan ham o'zingiz qo'nishsangiz, — dedi bosh vazir.

— Rozimen. Bugun peshindan so'ng so'zlashamen. Xon hazratlariga ham bu xususda bildiring, — javob qildi Temur.

— Bir qoshiq qonimdan keching, hazrat, — gapga aralashdi amir Boboturk. — Rusxat etsalar bir xususda kech bo'lsa-da, bir fikrim bor. Ushbu masala bo'yicha muhtaram bosh vazirimiz bundan buyon yangilish fikrda bo'lmasunlar.

Temur shogirdiga qaradi.

— Muhtaram bosh vazir janoblari avvalo Jo'chini bir yoqlik qilishimiz lozim erdi degan gapni aytillar. O'sha paytda bu ishiga qo'l urmoq juda xatari bo'lib, bizning halokatimizga ham olib kelishi mumkin edi. Bosh vazir janoblarining o'ylamay-netmay shunday deyshlari xususan meni hayratga soldi. U vaziyatda bir dushmanimiz o'n bo'lib, butun Turon yurti o't ichida qolar edi. Men bosh vazir hazratlaridan uzr so'rab, bundan buyon bu fikrlarini boshqa yerda so'zlamasliklarini taklif etamen, — dedi amir mayin ohangda. — Eshitgan qu-

loqqa yaxshi ermas. Qay darajada bo'lmasin bugungi kunda To'xtamishxon bizga esh bo'lib, so'zimizga kirib turlibdi. Nega endi undan dushman yasashimiz kerak? U bizga nisbatan birorta nojo'ya xatti-harakat qilg'oni yo'q-ku.

Oraga og'ir jimlik cho'kdi. Bosh vazir lab-lunjini yig'ishtirib Boboturkka da'fi javob qila olmadi.

— Amir Boboturk haqdur. Sizning so'zlaringizda ham jon bor muhtaram bosh vazir janoblari. Biroq ilgari aytganim kabi ayni zamonda bahslashmoq va bu muammoni muhokama etmoq fursati emas, — dedi jimlikni buzib Temur. — Gapdan gapning farqi bor, o'ttiz ikki narxi bor degandek, suvni ko'rmasdan burun etik yechmay turaylik.

Temur o'zi va mulozimlari o'rtasida bo'ladigan bunday gap-so'zlarni sovuqqonlik bilan tinglar, hech bir amiru lashkarboshi nohaq so'zlasa xafa bo'lmas, haqmi-nohaqmi u o'z fikrini ochiq aytgani uchun hurmat ko'rsatardi. Bu holat esa ular o'rtasidagi munosabatni yaxshilab, oliy rahbariyatda sog'lom ilqim yaratardi. Hech kim bir-biridan arz qilmas, ko'nglida gina kudurat asramas edi.

To'plangan majlis ahli qora libosi Temurga yana bir-bor hammadlik bildirib, duo etdilar. Shayxulislom Qur'oni Karimdan sura tilovat qildi. So'ngra bosh vazir sodir bo'lgan voqea xususida axborot berdi.

Suyurg'atmishxon va Temur ko'pchilikning fikrini bilmoq uchun sukut saqlab o'tirishardi.

— Isyon bostirilmog'i, bul fitna saltanatning boshqa tараflariga yoyilmasdan burun uning chora-tadbirini ko'rmoq lozim, — dedi baland va qattiq ovoza Temurning ishonchini qozongan Abbos bahodir. — Bugun yoniga amir Valibekni qo'shib olgan Alibek ertaga Malik G'iyosiddin kabi boshqa g'animlarimizni ham yo'ldan urmasligiga hech kim kafolat berolmaydi. Shu bois, ul isyonchilar o'z maskanida yanchilmog'i lozim. Bundan buyon yana yer bilan bitta bo'lib, uzr so'rasalar molu

jonidan kechmaslik shart deb o'ylayman, – so'zida davom etdi Abbos bahodir.

– Haq gap!

– Uni o'z yurtida bartaraf etmoq lozim!

– Unga endi shafqat qilib bo'lmaydi!

– Ha, juda haddidan oshib ketdi! – birma-bir fikr bildirdi ulug' amirlar va lashkarboshilar.

– Ko'ngilchanligimiz va bag'r Kensington oxiri bir kun boshimizga balo bo'lmadan g'amimizni yemog'imiz lozim, – dedi amir Sayfuddin turkchening buxoro lahjasida salmoqlab. – Alar andishaning otini qo'rqoq deb bilmog'dalar. Temurbek hazratlarining har qanday sharoitda qon to'kmaslikka urinish harakatining mohiyatini anglab yetmayotirlar. Nachora, yaxshi so'z va insoniy munosabat bilan hal bo'lmagan ishga qilich aralashur. Biz ular oldida olchoqlik yoki muttahaamlik qilmadik. Neki maqsadimiz bo'lsa ochiq-oydin so'zlab, hal etdik. Biri Moxonni so'rab turgan bo'lsa, biri Mozandarinni. Temurbekning rag'batlari ila soliqlardan ham deyarli ozod qilinganlar. Bilmadik yana ne istaydurlar. Mening fikri qizimcha, bu to'rvasogol Alibekdan hatto o'z xeshu aqrabosiga ham yaxshilik kelmaydi. Biz buni tajribada ko'rdik. Yana jamoa ne desa, ko'pchilikning fikri qayda to'xtasa, biz ham shul tarafdami.

Suyurg'atmishxon Temurga o'zingiz yakun yasang degandek qarab, xiyol boshini egib, ishora qildi.

– Muhtaram amirlar, beklar va saltanat tayanchi bo'lmish barcha birodarlarimiz. Avvalambor, menga bildirgan hamdardlik va mehr-muhabbatga to'liq so'zlaringiz uchun minnatdorchiligimni qabul etgaysiz. Bu saltanat, cheklayotgan iztiroblaru savobi ishlar xon hazratlari va mening uchun emasdur. Bu barchamizning yurt, ulus va dinimiz oldidagi muqaddas burchimizdur. Biz yovvoyi qavmlar oyog'i ostida til, ma'naviyati va marifati toptalgan yurtimizning ko'kragini ko'tarib, uning buyuk birigini tiklamoq niyatidami! Bu ulug'

harzu armonimizni hech kimdan yashirgan emasmi yashirmaymi! Joniurboniy birodarlarimiz avval boshda bu harakatimizga qo'shilgan hamda uni qo'llab-quvvatlagan edilar. Buni biz har zamon yuksak qadrlaymiz va shunga yarasha ularning obro'-e'tiborini joyiga qo'yamiz! – Oliy maslahatdan shul narsa ayon bo'ldikim, barcha barobar harakatga kelmasidan butun fitnachilarni bir taraflik qilish fikridadur. Mashvaratdan burun men bir necha nafar amir va mulozimlar ila tek-tek suhbatlashdim. Ular ham shu fikrdalar. Shunday ekan, qish yarmidan og'ib, safar uchun og'ir bo'lsa-da, yo'lga chiqmoqqa to'g'ri keladur. Biz muhtaram vazirimiz Muhammad Dovudga bir oyga yetgulk oshlig' to'plamoq majburiyatini yuklaymiz. Shuningdek ul kishim mavjud yov-yarog'lar, chodiru o'tovlar hisob kitobini qilsunlar. O'lka va tumanlarga odam jo'natilib, lashkar to'plashga kirishilsun. Qolgan ishlarni muhtaram bosh vazir janoblari ila biz hal etajakmiz. Barchangizga tashakkur!

Arkoni davlat o'rni qo'zg'oldi. Solinda Temur, bosh vazir, amir Boboturk, Abbos Bahodir va Turkashdan bo'lak kimsa qolmadi.

– Umarshayx Mirzoga va Mironshoh Mirzoga xabar yetkuring. Har ikki amirzodaning qo'shini yo'l-yo'lakay qo'shimcha xabar yetgani zamonog Kalot atrofiga yetib kelishsun! Qo'shinlar mashqini tobiga yetkurgan bo'lsunlar! – Turkashga buyurdi Temur.

Sohibxabar qo'lini ko'ksiga qo'yib boshini egdida oshik tomon tislendi.

– Biz ham safar tadorugini ko'rmagimiz lozim, Boboturk! – dedi Temur bu yurishni istamayotganligi shundoqgina ovozdin sezilib. – Bu odam zoti Alloh bergan umrini yashab, tinchgina oyoq uzatib o'lishni istamas ekan-da. Nachora endi qo'llimizdagi qilichni yanada mahkamroq tutishimizga to'g'ri keladi.

Temur shunday deb solinning u tarafidan bu tarafga bir mara borib keldi.

– O'zingizning ahvolingiz nechuk Boboturk? Shunday uylanmay o'tib ketasizmi? – dedi boshqalarni bo'shislar degandek ishora qilib.

– Bu xususda yangiliklar bor hazrat. Fursati bo'lmadi sizga so'ylayin desam, – javob qildi Boboturk.

– Shundaymi? So'ylang bo'lmasa. Ne xabarlar? qiziqdi Temur.

– Asli mamluk bo'lgan, biroq o'zini Hindistonlik deytanigan ikki kishi Turkashbekning yigitlari qo'lidagi Katta mablag' evaziga qallog'ingizni olib kelib beramiz deyishmoqda. Maxfiy yigitlarimiz ularning asl maqsadlari va so'zlarining ne qadar rostligini bilish ustida ishlamoqdalar. Bu ishdan biror natija chiqmasada, oxiriga yetmoq niyatidamiz.

Oraga jimgilik cho'kdi Temur yana bir bor xonaning u boshidan bu boshiga borib keldi.

– Modomiki siz u xonimla yashamoqni niyat qilgan ekanisiz, buning uchun kerak bo'lsa Hindistoni ham fath etamiz, – dedi Temur Boboturkning yelkasiga qo'lini qo'yib. – Biroq yana bir yil kutishga to'g'ri keladi. Bu kishilar bilan suhbatlashib, masalaning mohiyatiga yetinglar. Bularni sizni mashuqangizga yetkazmoqdan ko'ra yanada muhimroq boshqa ishlar ham qiziqirishi mumkin. Ularning qo'shin va davlat ishi qo'husida yog'iy bilishi lozim bo'lgan hech bir narsadan xabar topishiga yo'l qo'ymangiz. Ularning qaytib ketishi ham mumkin emas, avlodim. Balki hibsga oldirarsiz. Xonim haqidagi so'zlari esa kelib, eson-omon qaytib ketish yo'lidagi bir vosita bo'lishi mumkin. Bu ishning tubiga yetmoqni Turkashbekning bo'yninga qo'ying. Bu xususda yangilik bo'lgani on menga so'zlang.

Eshik og'asi hazratni Saroymulkxonim yo'qlayotganini bildirganida Temur Boboturkga ketmoqqa ruxsat berdi.

– Bosh malikamizga so'ylang. Kechqurun huzurlarida bo'lurmen, – dedi Temur saroy tarkibidagi masjid tahoratxonasi tomon yurar ekan.

Buxoro qishi mo'tadil, yodqimli va g'amgin edi. Keshal tinchlik uxlagan Temur erta uyg'onib, tahorat qildi, hammudod namozini ixlos ila o'qib, nonushta hozirlangan xona tomon yurdi.

Isalqina xona o'rtasidagi xontaxtada pishloq, qaymoq, husayni uzum, chaqilgan yong'oq va mag'iz hamda soyaki mayiz turardi. Xontaxta chetidagi hidi angib turgan kulchalarning ustiga baxmal dasturxon-cha yopib qo'yilgan edi.

Eshik oldida hazratni tavoze bilan saltanatning bosh malikasi Bibixonim kutib turardi.

– Assalomu alaykum, hazratim. Yaxshi yotib turdilarmi? Kayfiyatlari yaxshimi? – dedi bosh malika ta'zim bilan keltirib.

– Vaalaykum assalom. Assalomu alaykum. Tashakkur malikam. Ta'bim nisbatan ravshan, kayfiyatim joyida, – javob qildi Temur xontaxtaning devorga buyanish mumkin bo'lgan, oynaga qaragan tarafga o'tirarkan. – Yana og'ir safar oldidamiz. Qo'shin qishda qiyaladur' on ko'rinadur. Biroq bu yurish bizning iktiyorimizdan tashqarida bo'lmog'da. Qirq kishi bir yon, qing'ir kishi bir yon deganlaridek, bitta qudamiz Albekning qutqusi bilan barchamizning tinchligimiz buzildi. Qishning chillasida yurish qilmoq tashvisnida qoldik. Bu muammoni o'z fursatida bartaraf etmasak, bizga hayrixoh bo'lmagan kuchlar ertaga Turon yeriga ko'z tika boshlaydilar.

– Kechagi mashvarat mazmunidin xabar topgach, men ham bu fikrni quvvatlamog'qa jazm etdim ulug' amirim, – dedi Bibixonim, bundan o'zga chora yo'qlig'iga ishora etarkan, – har kim ekanini o'rar. Yigit kishiga o'lim yo'q, agar u o'zini o'tga urmasa deydi...

– Bizga ne xizmatlari bor? – deya gap mavzuini o'zgartirdi malika. – Ruxsat etsalar sizni kuzatib qo'yib, Samarqandga jo'hasak. Sizning rag'bat va duolaringiz bilan Bog'i Behisht, Bog'i shamol va Bog'i baland saroylari qurib bitkazildi. Erta indin Bog'i zog'on ham bitib qolar. Hademay ko'chat o'tkazmoq fursati ham

kelur. Eklidigan og'ochlarning hisobini qilib, tayyorla qo'nganman, — dedi Bibixonim eriga o'rik sharbatini quyib uzatar ekan.

— Yo'lda, Keshga to'xtab, Oqsaroy qurilishini ham bir ko'ring. Ishning qanday ketishi xabarini menga yetkazing. Bu saroy dunyoda yagona ulug'vor va betakror bo'lmog'i lozim. Bu ketishda qurilishi juda uzoqqa cho'ziladigan o'xshaydi. Ustalar va naqqoshlar yana lozim bo'lsa aytarsiz. Xuroson tomondan yuborurniz, — deya ta'kidladi Temur Saroymulkxonimga. — Samarqand shahri dorug'asi ishiga aralashmasdan nazorat qilib turing.

— Xo'p bo'ladi, hazratim. Siz ko'nglingizni to'q qilib, oy borib omon keling! — tilak bildirdi Bibixonim.

— Qulluq, duoda bo'ling, bibim! — dedi Temur mehri ohangda. — Mening dahlizda turgan jayronimni Bog'i behishtga olib borib qo'ying. O'zingiz qarab turing.

— Bosh ustiga.

— Xonimlardan biz ila barobar Dishod og'o boradur. Ul kishim otda yaxshi yuradurlar. Ayting safar hozirligin ko'rsunlar, — buyurdi Temur.

Turon lashkari Buxoroyi sharifdan chiqqanida ham qor pag'a-pag'a yog'ar, Zarafshon vodiysining yog'dek mayin tuprog'i ustiga ko'rpadek to'shalgan moriq parotlarning tizzasiga yetay deb qolgan edi. O'rdi dashtga chiqishi bilan suruv-suruv qo'yarga duch keldi. Temur o'zidan besh qadamcha orqada kelayotgan, to'riq otda erkaklar kabi dadil o'tirgan Dishod og'oga qaradi. Temurning sevimli xotini otini jaddallatib eriga yetib oldi.

— Qalaysiz malikam? Bu mashaqqatlarga chiday olasizmi? Yoki haliyam issiqqina saroyga qaytasizmi? — hazillashdi Temur.

— Siz bilan dunyoning narigi burchiga bo'lsa-da, borurman hazratim. Unday demang. Endigina, safarda bo'lsa-da, siz faqat bir meniki bo'lib turibsiz. Bu baxtdan mosuvo etmang, — nozik ovoz bilan javob qildi Dildosh og'o.

— Yo'l azobi, go'r azobi deydlar. Siz shirin-shakar so'zli xonimni ozor chekmang demogchiman. Istasangiz taxtravonga chiqib o'tirishingiz mumkin.

— Sizning yoningizda ketmoq biz uchun eng ulug' taxtravondir. Yoningizda jangga tushmoqqa ham hozirmon hazrat, — qo'ng'iroqdek yoqimli ovoza so'zlardi Dildosh og'o.

Qo'shin janub tomon yurgani sari qor siyraklashib, havo iliqlasha bordi. Lashkar yengil nafas olib, jayronni kechib o'tib, qisqa fursatda Kalotga yaqinlashdi. Amirzoda Mironshohning qo'shini ham Saraxsdan chiqib, shu yerda, oliy o'rduning yetib kelishini kutib turardi.

Alibek Joniqurboniy Temur qo'shining bunday qilga fursatda Kalot qal'asi devorlari yonida paydo bo'lishini o'ylab ham ko'rmagandi. Qorovullari bu xabarini yetkazganida shaytonlab, anchagacha oyoq qo'li bo'lishib, ne qarorga kelarini bilmay o'tirib qoldi. Anjidan so'ng o'ziga kelib, buyruq berdi:

— Kalot qal'asi atrofidagi barcha qishloqlarning aholisi qo'shin bilan birga qal'a ichiga olib kiritilsun! Yo'g'iy hududlarimizdan oti uchun bir tutam xashak ham topa olmasun! Bu qal'ani oladigan azamat hali onasidan tug'ilgan emas! Qo'lga qur olisga imkon bor barcha odamlar qal'a himoyasiga jalb etilsun!

Alibek shunday deb, shahd bilan otiga mindiyu, qal'a burj boralarini ko'zdan kechirmoq uchun jo'nab keldi. Yonida xos yordamchisi Nuramed otini yeldirib borar edi.

— Amir Temur bilan bellashib obro' topmaymiz, og'al — dedi u yumshoq, maslahatomuz ohangda otini niqtab Alibekka yetib olarkan. — Yaxshisi qudangiz bilan ishini urush-savashsiz bitirmoq chorasini izlaylik! Qovog'i osilganicha mum tishlagandek jim ketib bo'lmayotgan Alibek qamchisini dast ko'tarib Nuramedning boshiga soldi.

– Bor! Kerak bo'lsa mening qizimning o'rniga Temurning o'g'liga xotin bo'lib itvachchal – o'shqirdi Alibek – Yo'qol ko'zimdani!

Nuramed otini shartta orqaga burib choptirib ketdi. Yoshi ulug' Alibekka qarshi qo'lib ko'tarmadi. Alibek bi-muddat yaydoq yerda turdida, otini shotiriga tutqazib qal'a devoriga chiqib ketdi.

Temur qo'shinga hech qanday jiddiy xatti-harakatlar qilmaslikka buyruq berib, shoshilmay qal'a atrofiga joylashishni buyurdi.

– Alibekdan biror jo'yali fikr kutamiz. Bu orada lashkar ham u yod bu yog'ini tartibga keltirib, yerlashib oladi, – dedi Temur amir Boboturkga o'zi uchun qurilgan oq kigiz o'tovning qasabalarini ushlab ko'rarkan. Asl o'g'uz o'tovi bu. Yozda salqin, qishda issiq bo'ladi. Dishod og'oning ham o'tovini tikdirib, ahvoldan xabardor bo'ling. Kuchiga ortiqcha baho berib, sharmollab qolgan ko'rinadi boyaqish.

Uch kun davomida qarshi tараfdan biron bir taklif kutgan Temur nihoyat elchiboshini huzuriga chorladi.

– Muhtaram aqarabomiz Alibekka yetkuring. Hargalidek bizning ul kishiga zararcha xusumatimiz yo'q. Qal'adan chiqib, huzurimga kelsalar har zamongidek mehr-muruvatimiz va izzat-ikromimizda bo'ladi. Biz ul kishining molu jonlariga omonlik tilab, bundan buyon tinch va birlikda yashamoning rejasini tuzamiz. Bizning ana shu tilaklarimizni yetkuring, – dedi Temur va elchining qo'liga shu mazmundagi maktubini tutdi.

Alibek Joni qurboniy Temur elchisi bilan yaxshi suhbatlashdi. Biroq elchining so'zlariga ishonmadi. Endi qo'liga tushsam Temur etimni nimalaydi degan dahshati o'y unga tinchlik bermadi. Qal'a ichidagilarni o'z holiga tashlab, qavmini ergashtirgancha toqqa qarab ot qo'ydi. Bu voqea Temurga ma'lum bo'lgach, o'y surib qoldi. Alibekni quvish mahosiz bir tirkichlik edi. Tog'u toshda har qanday falokatga duch kelish mumkin. U yerlarda turli hukmdorlardan qochib yurgan qarog'chi to'dalar ham bor. Vaqti-soati yetib bularni ham hisob-kitobini qilmoq kerak.

Qal'aga hujum qilishda ham ma'no yo'q. Barcha tashvishu tahlilarning sababchisi u yerda bo'lmagach, barchora xalqqa ozor berib nima qiladi.

Endi boshqa bir yo'lib tutamiz, birodarlari, – dedi Temur miyig'ida kulib, o'toviga to'plangan qo'shin tashvishlari, amiru xos mulozimlarga birma-bir qarab chiqarkan. O'n chog'ili jarchi kechasi bilan yaxshilab tayyorlanadi. Ular erta sahardan boshlab bor ovozlariga «Mozandaron deb adashib, Kalotga keilib qolibmiz, Amir hazratlari zudlik bilan Mozandaron yo'liga tashvishingizni buyurdilari!» deya jar sola boshlaydilar. Uningcha qo'shinlarning bir qismi chekinib, yo'lining ikki tomonida pistirmada turadi. Yarim ming chog'ili suvoriy o'zini qochayotgan qilib ko'rsatadi. Qal'adagilar o'zlarini qanday tutadilar, ko'ramiz? Qal'adan bizni quruvchiga chiqishsa ish tamom. Qal'a bizniki bo'ladi. Agar hiylani payqab, chiqishmasa unda boshqa bir tadbir o'ylaymiz, – dedi Temur qo'shin harakatini lashkar-boshlar ila kuzatar ekan.

Qal'adagilar tong otishi bilan Temur qo'shinining uruvog'i ham qolmaganini ko'rishib hayron bo'ldilar. Bir zumda qal'a hovlisi olomon va lashkar bilan to'ldi. Qal'a qutvoli g'olibona ohanda murojaat etdi:

– Barchangiz ko'rdingizkim, Kalot kabi mustahkam qal'ani ololmaslikka yog'iyni aqli yetdi. Fursatni qo'ldan boy bermay ularni quvmog, hech bo'lmaganda ugruq va oziq-ovqat zahiralari tortib olmog'imiz kerak! Bunday qulay vaziyat va o'lja har doim ham o'z oyog'i bilan kelavermaydi. Qani ketdik birodarlari! – deya murojaat qilgan qutvol birinchi bo'lib ot qo'ygancha qal'a darvozasidan chiqdi.

Otliq lashkaru olomon uning ortidan gurra ergashib tashqariga otildilar. Oz fursat o'tmay yo'lda ketayotgan suvorilarga yetib oldilar ham. Qal'aning mustahkam devorlaridan ikki farsachcha uzozlashganlarda quruvchiga tushganlarini anglab yetdilar. Suvorilar chiqirka kabi o'rmaslab kelayotgan o'lja ishtiyqidagi ko'zi och odamlarni chopib tashladilar.

Kun peshindan oqganida qal'a yana qurshovga olingan qolgan edi. Amirzoda Mironshoh Dehcha darvozani qarshisida turar, amir Muayyadning o'g'li amirzoda Alibek qal'aga oqib kiradigan soy bo'yini egallagan, amir Umarshayx esa ikkinchi darvozani buzib kirmoqchi edi.

— Kalot qal'asini bir tomchi qon to'kmay olish mukin! — dedi Temur qal'a atrofiga turgan qo'shinlarning joylashuvini kuzatar ekan. — Qal'aga oqib kirayotgan soy berkitisa bas. U taslim bo'ladi. Biroq qal'a ichidagi bola-baqra, keksayu begunoh odamlar bor. Biz buni day qilmaymiz. Insofga kelib, sulh so'rashlarini kutamiz.

Boshsiz qolgan qal'a himoyachilari maslahatlashib sulh tuzmoq uchun hozirlik ko'ra boshlagan edilar. Ular qarshisida maxfiy yer osti yo'li bilan qal'aga kirib kelgan Alibek Joniqurboniy paydo bo'ldi. Bahslasha yotgan odamlarning so'zi og'zida qoldi. Barcha birdan hayratda unga tikilib turardi.

— Bu bosqinchilar bilan hech qanday sulh tuzilmaydi. Mening zindonimning tuprog'ini yalab ko'rgan bu cho'loq bo'rini tilka pora qilmasam Alibek otimni boshqa qo'yaman! O'sha paytda palmog soqol imon bilan Valibek inimning so'ziga kirib uni bekor qo'yib yuborgan ekanman! Mana endi, o'sha xatoning jazosi sini tortmoqdamiz! Yo hayot, yo o'lim! Endi biz uni yur-tiga tirik qaytarib yubormaymiz! Barchangizni jihodga da'vat etamen!

Alibekning otashin so'zlari hissiyotga berilgan bu turk qavmining suyuq qonini jo'shtirgan, uni yana telbalarcha o'zidan bir necha barobar kuchli lashkar oyog'i ostiga tashlayotgan edi. Buni sezgan Nurmat med kabi amirlar sukut saqlardilar.

Alibek so'zini tugatib, besh-olti chog'li eng yaqin mulozimlari bilan saroyga kirib ketdi.

Beldan yuqori chiqmaydigan bemaza latifalari bois Samarqand san'atchilari va so'z ustalari orasidan quvilib

qolgan edi. Amirzoda Mironshoh Dehcha darvozani qarshisida turar, amir Muayyadning o'g'li amirzoda Alibek qal'aga oqib kiradigan soy bo'yini egallagan, amir Umarshayx esa ikkinchi darvozani buzib kirmoqchi edi.

— Kalot qal'asini bir tomchi qon to'kmay olish mukin! — dedi Temur qal'a atrofiga turgan qo'shinlarning joylashuvini kuzatar ekan. — Qal'aga oqib kirayotgan soy berkitisa bas. U taslim bo'ladi. Biroq qal'a ichidagi bola-baqra, keksayu begunoh odamlar bor. Biz buni day qilmaymiz. Insofga kelib, sulh so'rashlarini kutamiz.

Boshsiz qolgan qal'a himoyachilari maslahatlashib sulh tuzmoq uchun hozirlik ko'ra boshlagan edilar. Ular qarshisida maxfiy yer osti yo'li bilan qal'aga kirib kelgan Alibek Joniqurboniy paydo bo'ldi. Bahslasha yotgan odamlarning so'zi og'zida qoldi. Barcha birdan hayratda unga tikilib turardi.

— Bu bosqinchilar bilan hech qanday sulh tuzilmaydi. Mening zindonimning tuprog'ini yalab ko'rgan bu cho'loq bo'rini tilka pora qilmasam Alibek otimni boshqa qo'yaman! O'sha paytda palmog soqol imon bilan Valibek inimning so'ziga kirib uni bekor qo'yib yuborgan ekanman! Mana endi, o'sha xatoning jazosi sini tortmoqdamiz! Yo hayot, yo o'lim! Endi biz uni yur-tiga tirik qaytarib yubormaymiz! Barchangizni jihodga da'vat etamen!

Alibekning otashin so'zlari hissiyotga berilgan bu turk qavmining suyuq qonini jo'shtirgan, uni yana telbalarcha o'zidan bir necha barobar kuchli lashkar oyog'i ostiga tashlayotgan edi. Buni sezgan Nurmat med kabi amirlar sukut saqlardilar.

Elchi so'zlar ekan uning gapi davomida Temur bo'lib tiyor Alp Turkashga ma'noli qarab qo'ydi. Nigohida bular bilan birga ketadigan odamni hozirla degan mahmujassam edi.

– Birodarimiz Alibekka borib aying. Shartlar qabul etdik, – dedi Temur Muhammadshohning qal qoshlari o'rtasiga nigohini qadab. – Bizning elchini hozir siz bilan birga qalga boradi va birgalikda sulmatini hozirlaydi.

Qal'dagi xabarchilar elchi zindonga tashlangani va Alibekning rejasini ma'lum qilishganda raqibning bolalarча o'ylagan nay'angi oshkor bo'lgan edi. Chuqurdara uchrashuvi ham shunchaki bir o'yin ekanligi bilindi. Endi yurish tartibida o'zgarish yasash kerak edi. Temur amiru lashkarboshilarni to'plab, quyidagi so'zlar bilan murojaat qildi.

– So'zlaganimdek Kalot qalasini bir tomchi qo'to'kmasdan olajakmiz. Muhtaram Suyurg'atmishxo bilan amirzoda Alining ikki tuman lashkari Kalotga keladigan barcha yo'llarni egallagan. Qal'aga insozoti kirib chiqolmaydi. Biz esa Turshiz ustiga yuramiz. Isyonchilarga qo'shilib ketishi mumkin bo'lgan birinchi qal'a Turshizdur. Turshiz ishi hal bo'lgunga qadar Kalotning chorasi topilib qoladi. Hoziroq elchi yuborib Malik G'iyosiddinni ham chaqiramiz. Bizga Turshizni olishda ko'magi tegib qolar.

Qo'shin Yassi dovoni orqali Turshiz qalasiga qaral yurdi. Shu yerga yetganda Dilshod og'o qattiq og'ri qoldi. Temur zudlik bilan taxtiravonda uni Samarqandga jo'natdi. Samarqand safariga boshliq etib tayinlangan Ertog'riul Turonni yoniga chaqirib quyidagilarni tayinladi.

– Bibixonimga aying, Dilshod og'oni yaxshi qarat sunlar. Amirzoda SHohruhning volidai muhtaramasi Mehribon begimga yetkuring, amirzodaga diqqatli bo'lsinlar. Samarqanddagi ahvolni ikki-uch kun ichida puxta o'rganib, orqaga qayting!

Turshiz Xurosonning eng mustahkam qal'alaridan biri bo'lib, sadiyylar qo'l ostida edi. Hirot hokimi Malik G'iyosiddin Pir Ali o'n yil chamasi burun bu qal'ani amir Ali Sadiy qavmiga bergan edi. G'ur jamoasi bu kiruvchi sadiyylar savash bobida hassos edilar. Ular bu hujumning oldini olish uchun puxta hozirlik bergandilar. Devorlarda tizilishib turgan merganlar qal'ani o'ragan lashkar ustiga o'q va tosh yog'dirardi. Hirot ko'rgan Temur ish oson ko'chmasligini anglab, huzuriga Malik G'iyosiddinni chaqirtirdi.

Bizdan qal'ani hadya sifatida olgan sadiyylar un yaxshilik va sulh ila topshirsalar kerak Malik janoblar, – dedi Temur ot ustida ketarkan, Hirotning sobiq hukmiga. – Undan tashqari bular sizning yurt doshlar-ingizdur.

Davlat sarhadini himoya etmoq maqsadida barcha payda Turshizni ularga bergan edim, hazrati elchilar! Biroq bu qavmni bilursiz. Bo'ysunmas va jan-gal, Muomala ila murosaga kelmaydiganlar xilidan. Shunday bo'lsa-da, ijizat bersangiz borib ular bilan so'zlashsam. Qon to'kmaslikka, ishni yaxshilik bilan bitirmoqqa undab ko'rsam, – deya javob qildi Malik G'iyosiddin bu og'ir vazifani uddalamoq mas'uliyatidan keyoli qochib.

U birodarlarimiz kimsaning so'ziga qulok solad-ingunga o'xshamaydilar, – dedi Temur Malik G'iyosiddinga sinchkovlik bilan tikilar ekan. – Mayli, ha degan tuyaga madad. Bizdan nima ketdi. Bir urinib ko'ring. Bo'lsa suvli, bo'lmasa lalmi deganlaridek, shunga qarab ish tutamiz. Alloh sizga yo'l bersun!

Malik G'iyosiddin ikki askar hamrohligida qal'a to-mon ot qo'yib ketdi. Sulhga undovchi da'vatni eshitgan qal'a himoyachilari uni o'qqa tutdilar. Navkarlardan biri halok bo'ldi. U Temur huzuriga boshi egik, tushkun qi-yofada qaytib keldi.

Temur mavjud vaziyatni muhokama etmoq uchun chodiriga Jaku Barlos, amir Boboturk, Alp Turkashbek va Ali Muayyad Orlotni chorladi.

– Ne usulda ish yuritmoqni ma'qul ko'rsiz muhliram amirlarimiz? – deya murojaat etdi Temur cho'ch to'riga og'ir cho'karkan.

– Bu Malik Giyosiddin qaydan paydo bo'lgan alohazrat? Uning dili va qo'li to'g'riligiga ishonasizmi? – deya gap boshladi Jaku Barlos asabiy ohangda hayajonini bosolmay. – Axir ming bir turfa yaxshilik qilganingiz bilan undan do'st chiqmasligi ma'lumki Nahotki, buni chuqur tushunmasangiz Temurbek?

Temur labini qimtitganicha o'tirganlarga birma-bir gap – so'zsiz tikilib chiqdi. Ular nigohida ham shi ma'no zo'hir edi.

– Malik Giyosiddinni mahv etmoq unchalik og'ir ishl emas. Biroq bu voqea bizning hech bir og'irimizni yeng qilmaydi. Qaytamga uning orqasida turgan odamlarida bizga dushman qiladi. Usiz ham yog'ylarimiz yetib o'tib yotibdi. Malik Giyosiddinning noto'g'ri oyog bosgan kuni boshi ketadi. Ishimiz yurishmay turgan baxtidan va taxtidan ajralgan bechora bir shohdan ko'rishimiz o'zligimiz alomati emasmu, Jakubek? Uning o'rniga qal'ani zabt etmoqning yo'llarini izlasak bo'larmidi? – dedi Temur Jaku Barlosga qarab.

– Men o'z fikrimni aytdim Temurbek. To'g'rim noto'g'rimi gapimni ichimda saqlamayman. Lozin topsangiz qabul eting. Qabul etmasangiz ham xafa bo'lmaymiz. Yosh kelinlar kabi arazlash davridan o'tganimiz. Telba-teskari so'zlasak ko'nglingizga o'lmang. Bir qancha amiru lashkarboshilar mendan bu gapni sizga yetkazishni so'radilar. Gunohimiz bo'ynimizda, – qizarib bo'zarib javob qildi Jaku Barlos terlagan peshonasini aritib.

– Sizlar bir narsani anglamoqlaringiz lozim bo'ldi, – dedi ovozi balarandaliq Temur. – Malik Giyosiddin avlodi necha o'n yillardan beri Hiro't xalqini boshqarib kelgan hummati bir sulola. Biz ularning izzatini joyiga qo'yib muomalada bo'lmog'imiz shart. Davlatning hech bir yasoda yozilmagan qo-

shuni va qoidalari ham bor. Barcha gunohkorlarni jazalab bo'lmaydi. Nimadandir qo'l siltash, nimanidir ko'rmasslikka va neni'dir sezmasslikka olishga to'g'ri kelmaydi. Busiz davlatni tutib, boshqarib bo'lmaydi. Odamlar har doim ham adolatu diyonatning oliy maqomlarini anglab yetavermaydilar. Shunday ekan, ular tushunadigan, ular qabul etadigan, barchaga barobar bir siyosat yuritmoq kerak bo'ladi.

Temur so'zini tugatgandan so'ng, ancha o'tgach ham huch kimdan sado chiqmadi.

– Endi Turshizni ham Kalot kabi qoldirib ketib bo'lmaydi, hazrat. Bor kuchni tashlab, uni olish kerak, dedi vaziyatni yumshatishga intilib Jaku Barlos.

– Bu xususda mening fikrim shunday, – dedi Temur o'ziga tolgancha. – Maxfiy ravishda kavlayotgan yer osti yo'limiz tugashi bilan manjaniq, tosh arroda va naft otlarimizni ishga solamiz. Qal'ada yong'in boshlanishi bilan piyodayu suvoriylar barobar hujumga o'tadilar. Shu asnoda qal'ani zabt etmoq ishi uzoqqa bermaydi.

Bu fikr barchaga ma'qul keldi. Kechasi bilan sahar-madonda hujum boshlashga hozirlik ko'rildi. Temur ham uxlamadi. Tumanlarni aylanib chiqib, lashkarining ahvolini ko'zdan kechirdi. Temurni yaqindan ko'rish orqasida yurgan navkarlar uchun bu katta gap edi.

Yer osti yo'li qal'a devoriga yetishi bilan naft otuvchilar va to'pchilar ishga tushdi. Qal'aning turli joylarida yong'in ko'tarilib, devorlari o'pirilib tusha boshladi. Har tarafdin askarlar qal'aga yopirildi. Qal'a vayron bo'lish arafasida turardi. Himoyachilarning boshliqlari har qanday harakat behuda ekanligini kech bo'lsa-da, angladilar. Qal'a burjlarida, odamlar to'plangan maydonlarda oq bayroqlar ko'rina boshladi.

– Qal'a taslim bo'ldi! – dedi Temur yonida turgan amir Boboturkka. – Zudlik bilan jarchilarga yetkazing. Gon to'kilmasin. Qal'a ichidagi oddiy fuqaroning molu-holiga qo'l tekizishmasun. Faqat harbiy boshliqlar va

amaldorlarning boyliklari hisobga olinsin. Hech kim o'ldirilmasin. Xavfli kishilar asirga olinsun!

Janglar tugab, oppon-soppo bo'lgach, Temur odaydagidek oq otda qal'aga kirib keldi va aylanib chiqdi.

– Sadiylardan bundan buyon yaxshiilik kutib bo'lmaydi. Bularni yaxshi bilaman a'lo hazrat. Tagi odatdagidek hokimiyatni yana ularga qoldirib o'tirmang. Bir g'alvamiz ikki bo'ladi, – dedi o'tni choq tirib yetib kelgan Jaku Barlos Temurga.

– Unda nima qilamiz ularni? – Jaku Barlos tomoq o'giridi Temur.

– Bu avlodni saltanatning barcha burchaklariga taqatib, oq uylik qilib yuborish kerak, – qat'iy javob qildi Jaku Barlos.

– Ma'qul. Zotan bular shul jazoga mustahiqdurlar. Jaku Barlos keyingi paytda ilk bor yana Temurning so'zi o'tganligidan qoniqish tuyib ishga kirishdi. Orqaroqda kelayotgan Akram munshiy bilan farmon tayyorlashga kirishdilar.

Sadiylar Turonning shahar va qishloqlari tomoq ko'ch-ko'ronini otu tuyalarga yuklab, yo'lga chiqdilar. Oliy farmonga binoan kosib, hunarmandlar Samarqand, Kesh va Buxoroga ko'chdilar. Dehqonchilik va chorvachilik bilan shug'ullanuvchi qavmlar esa Turkistonning suvi vodiylari va yaylovlarga yerlashtirildi.

Temur chodiri o'rnatilgan tepalikda bu ishni kuzatib turar ekan, yonida turgan amir Boboturk bilan Jaku Barlosga so'z qotdi.

– Bizga tish-tirmog'i bilan qarshi kurashgan qavmlar ni Turon yurtining yuragiga olib borib qo'yishimiz qanday bo'lar ekan, Jaku tog'a? Bizga qarshi Turshizdan ko'ra Buxoroda turib kurashmoq oson emasmi? Ertaga bu kabi qavmlar Turon yurtining yerli aholisini o'z vatandan siqib chiqarmasligiga kim kafolat beradi? Bu ishimiz aslida xato emasmi, Jakubek? – dedi bu ish nihoyasiga yetgach Temur.

– Bundan so'ng bular yaxlit qavm sifatida birlasha olmaydilar. Ularni shunday oq uylik qilish lozimki, har qanday sharoitda boshlari birlashishining iloji bo'lmasin, javob qildi ushlagan tomonini bermaydigan Jaku Barlos.

Masalalar yana bir tomoni borki, buni ham hisobga olmaslik mumkin emas, – suhbatga aralashib amir Boboturk. – Oq uylik qilingan arabiy va turkiy qavmlar qishloqlarda yashashdan qo'rqib, katta shaharlarning to'planayotirlar. Bu ahvolda bir necha yil yoki yuz yildan so'ng boshkent va boshqa shaharlarning yertlik qavmga mansub aholi qolmaydi. Ta'biy tajribadan ma'lumki millat shaharlarda, poytaxtda shakllanadi. Usiz ham tilimiz arab va fors tilining siqilishi ostida faqat qo'shinda, qishloqlarda, yaylovlarda qo'llanilmoqda. Bu muammoni ham oxirigacha o'ylab ko'rmog'imiz lozim, a'lo hazrat! Bundan tashqari kelajakda bu urug'lardan Hindiston yoxud Misrdagi mam-luklar kabi podshoh yoki bosh vazir kabi odamlar chiqib qolsa bormi? – deya so'zini tugatdi amir Boboturk.

Habsiz amir, – javob qildi Temur past ovozda. – Mamlakat hududi va sarhatarini o'ylayverib, bu kabi vataniy ishlar ila yetarli darajada mashg'ul bo'la olmayapmiz. Saroy ahlimiz ham ona tilida so'zlashmoqni unutilib qo'ymoqda. Kishining ne tilida so'zlashuvi uning shaxsiy ishidur. Biroq avval ona tilni ko'ngildagidek bilsun. So'ngra xohlasa chulchut ilini o'rgansinu qo'nishsin. Madrasalar, masjidlar va davorlarda turk tilini yetarli qo'llash xususida farmoni e'lon qilyapmiz. Akram munshiyga, kitobdor Orif Buxoriyga aytib «Qur'oni Karimning ilk turkiy tafsiri», «Devoni lug'otit turk» bilan «Qutat'u bilik» ni yetarlik nuqxada ko'chirtirsinlar. Tilini asramagan millat mahv o'lmoqlikka mahkumdur. Biz esa kim, Turon mulking maligi, Ulug' Turkiston amirimiz. Millatlarning eng qadimi va eng ulug'i, turkning bosh bo'g'inimiz. Bu ish-larni biz qilmasak kimsa qilmag'ay!

– Buni qarangki ustoz siz kabi bundan yuz yil oldin masi burun Ko'niyodagi Qahramon o'g'illari beki begi Mahmudxon «devonda, maydonda, saroyda» majlisda turkcha qo'nishilsin» degan farmon chiqargan ekan. Bilasiz, inson shaxsiyatini belgilovchi omuhim unsur bu tili va qondiri! Shul ikkisidan putur keidimi, ulus yemriadi, o'zga xalqlarning oviga, o'ljasi aylanadi, – dedi amir Boboturk ulug' Amirning fikri ma'qullab.

Suhbat shu nuqtaga yetganida ot choptirib chopar Qamchibek Qavchin uchib keldi. Otdan tushib ta'zim ila tiz cho'kib, so'zlamogga izn so'radi.

– Marhamat avlodim, so'ylang! – dedi Temur unil yuzidan yaxshiilik xabarini tuyib.

– Amirzoda Umarshayx huzurlarida Eron podshohi Shoh Shujoning elchisi sovg'a-salomlari hamda matubi ila qabulingizga muntazir bo'lib o'tiribdi hazrat o'g'illari. Amirzoda Umarshayx farmoningizni beklab ilmanlari ustidalar. Barcha birdek zafarshior so'zingizga ko'z tikib turibdi!

– Amirzodaga aytng. Elchini oqshom yemagig olib kelsunlar. Sizga ruxsat avlodim. Har zamon ul usimzga shunday quntu sadoqat ila xizmat eting! dedi Temur eski do'stining mo'ylari qorayib, zabardast yigit bo'lib yetishgan o'g'iliga havas bilan tikilar ekan. – Inson zoti o'lmas ekan-a, – so'zida davom etdi o' choptirib ketayotgan yigitni kuzatib. –

Go'yoki qarshimda otasi, rahmatli amir Qavchin bek turgandek. Xivogda, Tavakkal qo'ng'iro't bilan urushganimizda Turon bahodir bilan birga jonimizga ora kirgan edi, Alloh rahmat aylagur. Mana endi o'g'il yurtning kuniga yaramogda. Palagi toza avlod tozaligi cha qolar ekan. Mashoyixlar bejizga yaxshidan yomon bo'ldi deb kuyinma, yomondan yaxshi bo'ldi deb suyunma demas ekanlar. Nasllarimiz bizning ishlarimiz munosib davom ettira olarmikanlar, Jaku tog'a? Shularni o'ylab kechalari uyquq qochadi. Boisi, ne-ne ulug' saltanatlar yaratgan avlodlarimiz tanamizdag

– Buni qarangki ustoz siz kabi bundan yuz yil oldin masi burun Ko'niyodagi Qahramon o'g'illari beki begi Mahmudxon «devonda, maydonda, saroyda» majlisda turkcha qo'nishilsin» degan farmon chiqargan ekan. Bilasiz, inson shaxsiyatini belgilovchi omuhim unsur bu tili va qondiri! Shul ikkisidan putur keidimi, ulus yemriadi, o'zga xalqlarning oviga, o'ljasi aylanadi, – dedi amir Boboturk ulug' Amirning fikri ma'qullab.

Suhbat shu nuqtaga yetganida ot choptirib chopar Qamchibek Qavchin uchib keldi. Otdan tushib ta'zim ila tiz cho'kib, so'zlamogga izn so'radi.

– Marhamat avlodim, so'ylang! – dedi Temur unil yuzidan yaxshiilik xabarini tuyib.

– Amirzoda Umarshayx huzurlarida Eron podshohi Shoh Shujoning elchisi sovg'a-salomlari hamda matubi ila qabulingizga muntazir bo'lib o'tiribdi hazrat o'g'illari. Amirzoda Umarshayx farmoningizni beklab ilmanlari ustidalar. Barcha birdek zafarshior so'zingizga ko'z tikib turibdi!

– Amirzodaga aytng. Elchini oqshom yemagig olib kelsunlar. Sizga ruxsat avlodim. Har zamon ul usimzga shunday quntu sadoqat ila xizmat eting! dedi Temur eski do'stining mo'ylari qorayib, zabardast yigit bo'lib yetishgan o'g'iliga havas bilan tikilar ekan. – Inson zoti o'lmas ekan-a, – so'zida davom etdi o' choptirib ketayotgan yigitni kuzatib. –

Go'yoki qarshimda otasi, rahmatli amir Qavchin bek turgandek. Xivogda, Tavakkal qo'ng'iro't bilan urushganimizda Turon bahodir bilan birga jonimizga ora kirgan edi, Alloh rahmat aylagur. Mana endi o'g'il yurtning kuniga yaramogda. Palagi toza avlod tozaligi cha qolar ekan. Mashoyixlar bejizga yaxshidan yomon bo'ldi deb kuyinma, yomondan yaxshi bo'ldi deb suyunma demas ekanlar. Nasllarimiz bizning ishlarimiz munosib davom ettira olarmikanlar, Jaku tog'a? Shularni o'ylab kechalari uyquq qochadi. Boisi, ne-ne ulug' saltanatlar yaratgan avlodlarimiz tanamizdag

– Buni qarangki ustoz siz kabi bundan yuz yil oldin masi burun Ko'niyodagi Qahramon o'g'illari beki begi Mahmudxon «devonda, maydonda, saroyda» majlisda turkcha qo'nishilsin» degan farmon chiqargan ekan. Bilasiz, inson shaxsiyatini belgilovchi omuhim unsur bu tili va qondiri! Shul ikkisidan putur keidimi, ulus yemriadi, o'zga xalqlarning oviga, o'ljasi aylanadi, – dedi amir Boboturk ulug' Amirning fikri ma'qullab.

Suhbat shu nuqtaga yetganida ot choptirib chopar Qamchibek Qavchin uchib keldi. Otdan tushib ta'zim ila tiz cho'kib, so'zlamogga izn so'radi.

qiladi. Bu voqeadan olti yildan so'ng, taxt xususida o'ta bilan Shoh Shuj'o o'rtasida nizo chiqadi. Oqibatda padarkush o'g'il otani tutib olib mahv etadi va taxtga o'tiradi.

— Taval! — dedi Temur yogasini ushlab. — Bu xalqning boshiga ne-ne kishilar kelib ketmas ekan-da-a? Yomon ketib yaxshi kelmas deganlaridek, bir zolim ketib undanda zolim kishi o'rniiga keladi. Boisi, yomon va zolim odamni yo'ldan olib tashlamog' uchun undand yovuz hamda zolimroq bo'lmog' kerak. So'zlaganingni Shoh Shuj'o har qanday jazoga mustahiq inson ekan — dedi Temur ta'sirlanib. * Alloh unga adolat qo'li bilan munosib jazo berg'ayi!

— Alloh uni qilmishlari uchun og'ir jazolagan. Shoi yeb to'ymas kasaliga mubtalo bo'lgan. Namozlari da xudodan gunohlarini va siz ila uchrashtirmaslikni so'rar emish, — qo'shib qo'ydi tarixchi.

— Alloh neki istasa shu bo'ladi. Bu inson ila ko'rishmoqni ham ulug' bir gunoh deb bilaman, To hirkak. Elimizda o'ta-onang cho'chqa bo'lsa bog'lat boq degan gap bor. Bul kabi qoni buzuq va iymonsiz sulolaning xalq boshida turmog'i raiyatning fojiasidur. Ishonchim komilki, xalq mushkulini yaratgan oson elajak, — dedi Temur eshik oldida ikki bor ko'rinish bergan eshik og'asi tomon qarar ekan. — Qani yuringchi, qulog'ini qizitganimiz shohning elchisini qabul etib, suhbatlashaylik, — deya o'rnidan qo'zg'aldi Temur.

Ular Temurning chodiri qarshisidagi uzun, ko'rinishxona va mehmonxona vazifasini o'taydigan saroparda tomon yurdilar. Temur amir va lashkar boshilar ila kirib o'tirganda poygakda elchi paydo bo'ldi. Ikki bukilib ta'zim qildi. U Shoh Shuj'oning qimmatbaho sovg'alari ila Temurni tan olib yozgan mak-tubini topshirdi. Temur elchini munosib yerga o'tqazib, izzat ikrom ko'rsatdi. Bosh-oyoq sarupo kiygizdi.

— Shoh Shuj'o hazratlariga bizdin salom so'ylang. Biz ul birodarimizga do'stlik va yaxshi qo'shnichilik

maqomida turibmiz. Ul kishim bizga bo'lgan xayrixohlik va tobeilik xil'atini yechmasalar bizdin hech bir yomonlik ko'rmagaylar, — dedi Temur elchiga qaytmoqqa ruxsat etarkan.

Shoh elchisi orqasi yer iskamay yurtiga qaytdi. Temur Jaku Barlosni ergashtirib mehmonxonadan chiqdi va biroz toza havo olgan bo'lib, chodir atrofa aylanib Yoruq' va huzurbaxsh yoz oqshomida kishining chodiriga kirgisi kelmas edi. Ular hovli sahniga kursi qo'yib o'tirdilar.

— Sabzavor sarbadorlarini ham o'zimizga el qilmog'imiz lozim. Bu vatansevar bir guruhdir. Ular bilan har qanday sharoitda jang qilmasligimiz kerak, — dedi Temur Jaku Barlosga. — Siz bu taraflarda hukimlik qilib ularni biroz o'rgandingiz. Bu xususda ne yo'rlingiz bor?

— Sabzavorda ularning g'oyaviy rahnamosi Sayyid Muhammad Sharif as-Sarbadoliy degan kishi bor. U kishi juda ko'p fazilatlar va xislatlar sohibidir. Shu mashhur odamni izzat-hurmatini joyiga qo'yib huzur-ingizga chorlasangiz. Inshoolloh, bu ish shunda juda oson ko'chadi, — deya maslahat berdi Jaku Barlos.

— Bo'lmasa ertagayoq Sayyid Muhammad Sharifga sovg'a-salomlar ila hurmatli shayxlarimizdan ikki nafarini yuboring. Mening ul ustozga bo'lgan e'tiqod va hurmatimni yetkazsunlar. Bizdan faqat yaxshiilik va imodat ko'rajaqlarini anglatsunlar, — deya ko'rsatma berdi Temur.

Sayyid Muhammad Sharif uzoq kuttirmadi. Tezda Amir Temur huzuriga yetib keldi.

— Siz kabi ulug', fozil va komil insonning suhbatini olnog' men uchun buyuk bir sharaftur, hazrat! — dedi Temur Muhammad Sharif bilan quchoq ochib ko'rishar ekan. — Sizdagi ilm javohirlaridan bahramand bo'lmog' bizning ko'zimiz va yo'limizni yanada ochgusidir! — Bu zida davom etdi mehmonni to'rga taklif etar ekan.

– Astag'firullohi! Astag'firullohi! Siz kabi barcha ilmlarning bilimdoni, Qur'oni karimni yod bilgan insoni suhbatlashmoq bizga ham baxtdur, buyuk amir haqqiratlari, – tavoze bilan javob qildi Sayyid Muhammad Sharif.

– Biroq, siz, to'kis ilm odamisiz, mavlono Sayyid hazratlari. Har zamon siz kabi ulug' olim va fozkishlarning maslahati hamda duo-fotihalari bilan iyluritmoqlik mening odatim ekanligini eshitgandursi. Barcha ishlarni biz eski udumimiz bo'yicha kengatva mashvaratlar hamda Qur'oni Karim yo'rig'i ila amalga oshiramiz, – dedi Temur mavlonoga lutf ko'rsatuekan. – Ma'qul ko'rsangiz, bizni o'zingizga shogirdlik munosib deb bilsangiz, bundan buyon Xuroson yulridagi barcha ishlarni siz hazratning to'g'ri va adolat fikrlaringiz asosida yo'lga qo'ysak. Toki bu yurtda bi ron kimsaning nohaq burni qonamasa, molu mulkigi ozor yetmase.

– Astag'firullohi! – dedi yana Sayyid Muhammad Sharif boshini hurmat ila egarkan. – Adolat va diyonat yo'lida men har narsaga hozirman, muhtaram Temurbek. Faqat sizni bizing sa'yi-harakatlarimizdan raiyat saodat topsa bas. Biroq qon to'kmoq va kish haqqiga xiyonat qilmoq ishlariga qo'l urilise men bunday hamkorikdan o'zimni tortadurman, hazrati oliylari. Alloh barchamizni to'g'ri yo'ldan adashturnmasun va har doim bir-birimizni anglamoqqa qodir bo'laylik.

– Fikringizga yuzda yuz qo'shiliurman, mavlono. Haqiqat va to'g'ri so'z bo'lmagan joyda do'stlikka ham o'rin qolmaydi. Men eng avvalo sizning to'g'ri maslahatingiz va tanqidiy fikrlaringiz gadoyiman. Kishi kim bo'lishidan qat'i nazar shu taxlit ish yuritmasa u yuksalmaydi va elga yo'l ko'rsatmoqlikka noliyoiqdur. Mening ham nuqsonlarim ko'p. Birini sezsam birini sezmasman. Do'st kishi buni aytib turmog'i shart deb o'ylayman. Hech bir xususda tortinmay, o'z fikr-mulo hazangizni bildirib tursangizgina siz bizga haqiqiy do'stsiz.

Temurning samimiyligidan mavlono hayratga tushgan edi. Bejizga ham, Alloh unga bu qadar katta haddudagi saltanat va muvaffaqiyatlarni nasib etmagan ekan deya o'yladi ohista tasbeh o'g'irar ekan.

Buyuring hazrati oliylari! Neki xizmatangiz bo'lsa buyurmen! Biroq podshohlik ishlariga shu paytga qat'iy aralashmadim. Boisi, dunyoda adolat bilan yurt birlashtirgan shohni ko'rmadim va eshitmadim. Shundan ham ulardan uzoq yuramen. Biroq siz kabi hukmdorni ik bor ko'rishim, – dedi ta'zim ila xiyol boshini egarkan mavlono.

– Yana bir bor ta'kid eturmen, mavlono. Xizmat buyurmoq uchun emas, maslahat olmoq uchun sizni huzurimga chorladim. Siz buyuring. Xuroson elning harovon va osoyishta yashamog'i uchun ne qilmoqlik lozim. Shuni so'ylang, hazratim? – qo'llarini sermab so'zlardi Temur.

– Men sizdan bu qadar ochiq ko'ngillilik va samimiylat ko'rganim uchun chin ko'ngilidan maslahat berurmen. Fikrim va tavsiyamning rost va to'g'riligiga ixtoshim va iymonim ila javobgarman. Zotan sizdan ham so'zlaringa amal qilmoqlikni, hatto kichik juz'iylar masalalarda bo'sin so'zingizda turmoqlikni rifo etaman. Siz kabi islom bayrog'ini baland ko'targan insonning qo'shinida turli din va mazhabga oid kishilar tortilgini eshitib, hayratga tushdim va xursand bo'ldim. Muqaddas kitobimiz Qur'oni Karimda yigirma sakkiz payg'ambar tilga olingan va barcha kishilar yagona Allohning bandalaridur. Ularga e'tiqod erkinligi berganligingiz sizni dunyoviy saltanatingizdan, jahonning eng qudrati podshohi, sohnbqironi o'lajagingizdan dalolatidur!

– Bul kabi yuksak bahoiingizga munosib o'lmoqlik iaddida bo'liurman, – dedi Temur xijolat chekib. – Bizlarning ulug' sohnbqironimiz, Eron shohlarini tiz cho'ktirgan buyuk lashkarboshimiz, xoqon Alp Er To'ngadur. Biz ul ulug' zotga munosib avlod o'lmo'g'imiz lozim, – qo'shib qo'ydi Temur.

– Eronlar uni Afrosiyob deydi. Bu ulug' xoqo haqida eshitganim bor, – javob qildi mavlono. – Bu chaminiz o'z qadr-qimmatimizni, qolaversa bahoimiza biladurmiz. Bu hududlarga, bu insonlarga siz keli kuchli, odil hamda ma'rifatparvar bir podshoh lozim. Sizda bir ilohiy qudrat borki, yuzma-yuz so'zlashsangiz har qanday insonni o'zingizga el qila olasiz. Bunda ko'rinadiki, siz yetti iqlimni qon to'kmasdan zabt el bilursiz. Payg'ambar xudo emas, xudodan judo emal deganlaridek, Alloh shu daqiqada yuragimga solgan so'zlar tilimga kelmoqda. Sizga eng muhim maslahatim, zudlik bilan bu yerlat falakining qutbi va bu yo'llar doirasining markazi Xoja Ali Ibn Muayyad at Tusiy ila ko'rishmoqiz lozim. Ul zoti oliy Sabzavor sarbadorlarining ulug' hukmdori bo'lib, o'n ikki imom nomi bilan pul zarb etib, ular nomini tutib, xutba o'qitadi. U hech qachon ikki so'zlamaydi. Tili ila dili bir avliyosi fat kishidir. Uni hech kimga ko'rgazmagan izzat hurmat ila huzuringizga chaqirib, shunday yuksal maqomda martabasini ziyoda etmoq, mehr-muhabbat ko'rguzmoq kerak. Bu xatti-harakatlar o'z navbatida sizni yanada yuksakka ko'taradi. Men sizga xayrixoh bir do'st sifatida ul zoti oliyni huzuringizga kelmoqqa da'vat eturman.

Mavlono Temur huzuridan qimmatbaho sovg'a-salomlar, bir umrga yetkulik boylik va izzat hurmat bilan kuzatildi. U uyiga ham bormay, to'ppa-to'g'ri Xoja Alining huzuriga yo'naldi.

– Ko'nglim sezmogda, siz ulug' Temur huzuridan yaxshi xabar bilan kelmoqdasiz, ustoz, – deya mavloni qarshiladi Xoja Ali Tusiy.

– Men shu paytgacha bu zot kabi samimiy, har qanday kishini o'ziga mahiyo etadigan ulug'vor insonni ko'rmagan edim, – hikoya qila boshladi mavlono. – U yuz ming nafar lashkar qiladigan ishni ikki og'iz shirin so'z bilan amalga oshirar ekan. Mening oldimda o'zini xizmatkor kabi kamtar va kamsuqum tutganidan xijolat

chekdim. Siz bu biz ul kishining yonida bo'lmog'imiz lozim degan fikrga keldim. Bu ishimiz Eronu Turon yurtilining uzoq muddat tinch-totuv, osoyishta va farovon yashamog'i hamda dinimiz ravnagiga olib keladi. Ul zoti oliydan bir mujda kelsa labbay deb javob being. Martabangiz yanada yuksalib, dovrug'ingiz yetti iqlimga tarqaladi, – deya hayajoni so'zini tugatdi mavlono.

– Bu uchrashuv va ulug' Temurda bo'lajak ishlarimiz yo'larimda ayon bera boshlagan erdi. Men bunga hozirman, ustoz. Ertadan boshlab siz hamda Amir Temur hazratlarining ismlari ila tillo tangalar zarb etaboshlagaymiz va jomalarimizda nomlaringizni xutbaqa qo'shib o'qiturniz, – dedi Xoja Ali ustoziga tavoze ila ta'zim qilar ekan.

– Astag'firulloh! Astag'firulloh! Men Allohning oddiy bir bandasimen, bir faqir va muhtoj insonmen. Bul kam ishlar menga yarashmagay, – dedi mavlono xijolat chekib.

Xoja Ali so'zlagani kabi ishga astoydil kirishdi. Ko'cha-ko'ya odamlar afsonaviy Amir Temur va uning fazilatlari, kishi aqliga kelmas saxovatpeshaligi haqida so'zlar edilar. Xuddi shu daqiqada shayx Xoja Ali huzuriga buyuk Amir Temurning shamol kabi uchib kelgan, yo'llar tanobini tortguvchi elchilari tashrif buyurdilar. Shayx bu uchqur suvoriylarni shohona izzat-ikrom bilan qarshiladi. Ziyofatdan so'ng ular bilan Temur huzuriga otlandi. Elchilar otlarini jadalitib ilgariroq yetib kelib, shayx tashrifi xususida buyuk amirga xabar yetkazdilar. Temur shayx Xoja Alini butun suvoriylarni safga tizgan holda karnay va nog'oralar ila tantanavor vaziyatda kutib olishga buyruq berdi. Amir Temur saltanatida hali hech kim bu qadar izzat-hurmat bilan kutib olinmagan edi. Shu oddiy bir insoniy hurmat butun Xuroson taqdirini hal etgan edi.

– Bu ahvolda lashkarini qanday boqamiz jyan? O'lja tushib turmasa ish bo'ladimi? – Temurga hazillashib so'z qotdi Jaku Barlos.

– Eng muhimi lashkarning joni yoniga qolayotur, Jon omon bo'lsa mol topiladi tog'a, – javob qildi bu ishdan mamnun Temur.

Temur oldan tushib anchagacha piyoda yurib boriib, Shayx Xoja Alini kutib oldi. Quchoq ochib ko'rishdi, Shayx Temurga tiz cho'kib ta'zim etmoqchi edi, buyuk Amir izn bermadi. Uni tavoze bilan ko'kalam, soya-salqin tolzor ostiga tikilgan havorang chodir tomon boshladi. Shayx Xoja Ali yo'l-yo'lakay qo'ildagi bir siqim Temur ismida zarb etilgan tilla tangalarni tolzor ichida o'ynab yurgan amirzoda, bekozda va oddiy fuqaro bolalar boshidan sochdi.

– Sizlarga ham Alloh buyuk bobongizning baxtu taxtini, iqbolini ato etsini! – deb duo qildi.

Suvoriylar qurol-aslahalarini havoda muallaq ko'tarib, mehmonga habiy izzat ko'rsatdilar.

Temur Shayx ila peshinlik qilgach, uni tengsiz sovg'a-salomlar bilan siyladida, beklar lashkarboshilar huzurida ushbu so'zlarni aytdi.

– Ulug' Shayx Xoja Ali Ibn Muayyad at Tusiy Xuroson yurtining ulug' siymolaridan biridir! Bugundan boshlab bu ulug' zot Ulug' Turon saltanating tayanch tog'idirlar! Ul kishim o'z voliyliklarida davom etib, islom millatiga sadoqat bilan xizmat qilaveradilar. Neki ko'mak va xizmat lozim bo'lsa biz kamarbastamizi!

Shayx Xoja Ali o'rnidan turib ta'zim bajo keltirdi. Xos lashkarlar hamrohligida u yana izzat-ikrom bilan kuzatildi.

Shundan so'ng Xurosonning barcha shahar hokimlari, qal'alar noiblari, tanig'li va mashhur odamlar kelib Temurga tobelik izhor eta boshladilar. Bularning orasida Bovard hokimi amir Muhammad va Saraxs hokimi amir Abdullo eng nomdor kishilar edi.

YETTINCHI BOB

Alp Er To'nga degan xoqon bor edi,

Unga zaminu ko'k yuzi tor edi.

Tug' ayiladi u quyoshni ko'kka,

Donolikda tengsiz, jahonda yakka.

Ko'kturk, uyg'ur, qarluq va qoraxoni,

Tag'in qancha turklar insof-imoni.

Uni o'zlariga ota deydiyar.

Zafar shuhratini har on yoydiyar.

Alp Er To'nga dostonidan

Turshiz fath etilgach, beklar tavsiyasiga binoan amirzoda Mironshohning xos mulozimi Saruq Otaliq turshiz dorug'asi etib tayinlandi. Lashkar Kalot zabti uchun yo'lga chiqar ekan, Mozondaron voliyi amir Valining elchisi Anvar Sotqinzoda kelayotganligi ma'lum bo'ldi. Elchi o'rta bo'y, yuzlari chuvak, oriqli kishi edi. Rangpar, zahli chehrasiga yarashmagan so'rangan buni uning arab qullaridan ekanligini aytib turardi.

– Mozondaron yurti bundan buyon Amir Temur hazratlarining oliy hokimliklariga tobe ekanligi haqidagi amir Valining maktubini qabul etgaysiz, hazrati oliylari! – dedi elchi tiz cho'kib, maktubni uzatar ekan. – Amir Vali janoblari bundan buyon o'zini sizning sadoqatli xizmatkoringiz deb biladilar va buni sizga yetkazmoqni so'radiyar, – deya ta'kidladi ko'zlari sovuqlikluvchi elchi.

– Amir Valining tavba-tazarruflari qabul etilganini ul muhtaram birodarimizga borib so'ylang, – bo'liq ohangda javob qildi Temur. – Ahdlarida tursalar hech qachon bizdin yomonlik va nodo'stona xarakat ko'rmagaylar. Biz hatto dushmaniga ham ehtirof va rahm-shafqat nazari ila boqishimizni ul do'stimiz yaxshi biladilar. Ul kishiga so'ylangkim, voliyliklarini adolat va diyonat posangisini saqlagan kuyi davom ettursunlar. Alloh nasib etgan kun ko'rishurmiz.

Elchi oyog'ini qo'lga olgancha Mozandaronga qaytdi. Amir Vali elchisi ketib ulgurmasidan lashkarboshi Shayx Ali, Alibek Joni qurboniyini Temur huzuriga olib keldi. Alibek ham bir vaqtlar Zinda Hashm qilgani kabi boshiga qopni kiyib, qilichini bo'yniga ilib kelgan edi. U o'zini Temurning oyog'iga tashladi. Uning bu harakati ulug' amirning g'ashini keltirdi. Alibekning g'uldirab, yer bilan bita bo'lib gunohini so'rangani ham qulog'iga kirmadi. Undan astoydil ko'ngli qolgan edi.

— Uch marotaba kechirdingiz. Yetar. Endi uni taqdirning qo'lga topshirmoq lozim, — dedi Jaku Barlos Temurning o'zi eshitadigan tovushda. — Bu odandan yorug'lik chiqmas.

Temur o'ylarga tolgancha, Jaku Barlosning so'ziga javob qaytarmadi. Anchadan so'ng, suhbatdoshining ko'ziga, «yoshingiz bir yerga yetgan bo'lsa-da, chuqur o'ylamaysizda tog'oyi» degandek qaradi.

— Alibek Joni qurboniy bizga quda bo'ladi. U kaltabinlik qilib shu ishlarga qo'l urgan ekan, men ham o'ylamay-netmay uning boshini jallod kundasiga qo'ydirsam undan qanday farqim qoladi? Alibek Joni qurboniy qanchalik gunoh va jinoyatga qo'l urmasun, men bunday qilmayman. Qilolmayman. Har qancha haq bo'lsam ham kelirim va nabiralirim buni tushunmaydilar. Farzanding, xeshu aqrabong davlat tuzugini buzib, senga qarshi qilich ko'tarsada shunday yo'l tutmoq kerakki, u qurolini qiniga solib, xatosini anglab yetib, to'g'ri yo'lga tushsin. Sening aqlli, dono podsholing ana shunda bilinadi. Alp Er To'nga bo'lsak ham kuchliman deb barcha ishni qilich bilan hal qilib bo'lmaydi, Jakubek! O'z avlodini yo'lga sola olmay, uni mahv etib, davlatni boshqargan podshoh qanday qilib ulusga to'g'ri yo'l ko'rsatmoqlikni da'vo eta oladi? O'z avlodi boshini kesgan podshohdan ulus neni kutmoqi mumkin. Qolaversa, Alibek Joni qurboniy o'z yurtini himoya etmoqda. Uni ham tushunish kerak. Muammoni yechmoqning so'nggi yo'li, uning qavmini ikki daryo orasiga ko'chirmoqdur, — dedi Temur gapga

muqta qo'yib, — Bu xususda yana boshqa bir fikringizni ko'rsat, bajonidili eshitamen.

— So'zlarimgizga qo'shilmaslikning iloji yo'q, hazratli oliylari. Siz bizdan uzoqroqni ko'rganingiz uchun ham orqangizdan it kabi ergashib yuribmiz-da. Ulug' maqsadimizga yetmog'imiz uchun siz ne farmon bersangiz bajarurmiz. Biroq yurtni yot va yov qavmlarga to'ldirib yuborsak, oqibat ne kechadi? Ilgari bir bahsashganimiz kabi dushmanlarimizni quchoqimizga olaversak qanday bo'lar ekan?

— Xalqlar va urug'lar bir-birlariga dushmanlik ko'zi bilan qaramaydilar. Bizga o'xshagan to'rtta taxtparast elat boshini qotirib, yo'ldan uradi. Elga esa tinchlik, tinchlik va to'g'lik lozim. Qaysi podshoh shunga imkon yaratasa, xalq uni boshga ko'taradi. Qaysar qavmlarni shu taxit yo'lga solmasak bo'lmaydi, Jakubek. Zotan, Turon o'lkasi turkman qavmining ota yurtidir! Akram munshiyga yetkuring, Joni qurboniyar qavmini to'g' uylik qilish haqida farmon hozirlasun. Huzuring'a Alp Turkashbek kelesunlar! Erta-indin yurtga qaytamiz. Jaku Barlos tavoze bilan ta'zim qilib, chodirdan chiqib ketdi. Temur tahorat olib, namoz o'qimoq uchun tundi.

Temur peshin namozini o'qib bo'lib, Qur'on tilovat qilib o'tirar edi. Eshik og'asi Turkashbek yetib kelganligini ma'lum qildi.

— Boboturkning ishi nima bo'ldi? Xonimi tarafdin biron xabar bormi? — so'radi Temur uning salomiga a'lik olib.

— Qo'lga olganimiz ikki kishining asl muddaosini va kimligini aniqladik. Ular bevosita aralashmasalar-da Jahonmulk Salima Sulton begimni o'g'irlatib olib ketgan kishilar orasida bo'lganlar. Jahonmulk va ukasi Xalil Sulton o'zlarini sezdirib, Dehli sultonlari ila oshqatliq ekanliklarini bizga bildirishdan manfaatdor emaslilar. Bular o'g'riboshlarining ko'rsatmasi bilan pul ishlash maqsadida kelishgan. Biroq ularni qo'yib yuborib bo'lmaydi.

– Shunday deng. Demak xonimni bu yerga olib kelishning iloji yo'q. Bir amallab amir Boboturkni uyantirib qo'yishimiz kerak. Shunday emasmi? – Alp Turkashga maslahat soldi Temur.

– Ko'narmikan? Nazarimda bu sadoqatli amirning gizning uylanadigan avzoyi yo'q hazrati oliylari.

– So'qqabosh o'tib ketadimi? – hayron bo'ldi Temur. – Bilmadim. Men do'stona bir necha bor anglatmoqqa harakat qildim. Unamadilar.

– Shoh Shujoning qizi bor ekan. Istasa shuni olib beraylik, – dedi Temur astoydil.

– Gaplashib ko'ray. Harholda ko'nmasa kerak. Bu xususda sizga aytaman, ustoz.

– Ma'qul. Sizni chaqirganimdan maqsad, Mazandoron amiri shoh Vaining elchisi kelib ketdi. Biroq uning ziddimizga qilayotgan ishlari haqida ilgari biroz qo'nishgan edik. Odamlarimiz qo'lga mana bu mak-tub tushibdi. Uning niyati tozaga o'xshamaydi. U bu xatni Ajam Iroqi va Kirmon sultoni Shoh Shujoga, Arab Iroqi va Ozarbayon mutavallisi Sulton Ahmad Ibn SHayx Uwaysga yuborgan, – dedi maktubni Alp Turkashga uzatar ekan.

Maxfiy boshlig'i maktubga ko'z yugurtirib chiqdi. Unda shunday deyilgan edi. «Men sizlarning ham-soyangiz bo'lib, ishlarim yaxshi ketse, sizlarning ish-laringiz ham tartibga kechadi. Agar Temurdan menga biror kufat kelsa, unda bu kufat sizlarning yerlarin-gizga ham yetib boradi. Agar siz menga yordam qilib, madad bersangiz, o'z navbatida men ham sizni bu mashaqqatdan xalos qilaman».

– Shoh Shujo bu maktubga javob bermagan. Bi-roq Sulton Ahmad yozgan haqoratomuz maktub ham qo'limizga tushdi, hazrati oliylari. Uning kimligini bilib qo'ymoq, ertaga qo'limizga tushganda odatdagidek rahmdilik qilmaslik uchun bir nazar tashlab qo'ysangiz yomon bo'lmas.

Temur xatni olib, miyig'ida kulgancha o'qib chiqdi. «Bu chig'atoylik oqsoqning qo'lidan nima ham kelardi? Bu cho'loq odam qanday qilib Ajam va Arab Iroqlari-ga kira oladi? U bilan bu mamlakatlar o'rtasida tikani-li daraxtning po'stini qo'l bilan sidirishdek mashaqqatlar bor. Masofa esa naqadar uzoq. Temur Iroqni Xuroson intisoli xayol qilmasin. Agar u bizning yurtimizga kelish-ni niyat qilgan bo'lsa, albatta o'zi bilan birga o'limini to-jadi va uning barcha orzu umidlari puchga chiqmogi-muqarrardir. Bizlar shunday qavmmizki, bizda ham kuch-quvvat, ham shiddat, qurol-yarog'u qo'shin, mol-dunyoy hamda shonu shavkat mavjuddir. Faqat bizga-gina balandparvozlik yarashadi. Abu Tayyib Mutan-nabiyning «biz odamlar qiyofasidagi jinlar, yo'q, tuya qiyofasidagi qushlarmiz» degan baytari biz haqimizda aytilgandir.»

– Sulton Ahmadga tan bermog'imiz kerak. Bi-roz maqtanchog'ligini e'tiborga olmasak, u haq so'zlamogda. Bunday o't'yurak odam har qanday iz-zat-hurmatga loyiqdur. Aksincha, uchrashsak unga ahlitrom ko'rsatamiz. Zotan Oллоhning irodasi ila bu yerlar ham kelgusida bizning saltanatimiz tasarrufiga kirajak. Oллоh boylikni istaganimga, ilmini istangana boraman degandek, fothilikni ham istaganiga beradi, – dedi Temur tasbeh o'g'irar ekan.

– Shoh Vali bu ikki sultondan ham bizga qarshi kurashmoq bobida joiyib javob olmogach, ularga «Xudo haqqi, men hech qachon Temur bilan sidq-i-dildan va beozor qalb ila muvofiqlikka kirmayman! Agar men uni yengsam, butun shaharlarda ikkingizni ogoh tarigasida namoyish etaman va basirat egalari-ga siz ikkingizni ibrat qilaman. Agar u g'olib kelsa, unda sizlarning ustingizga keladigan baloda mening hech bir aybim bo'lmaydi. Ilohim, sizlarning ustingizga ta-momiy qazoyi umumiy balo kelsini!» degan ma'noda maktub ham yuborgan.

– Haqiqatan ham Shoh Vali havas qilsa arziqli mard inson ekan. Rostini aytsam unga hurmatim oshadi. Mardligiga mardlik bilan javob bermog'imiz lozim – dedi Temur bosh ing'ab.

– Barcha harakatlari behuda ketgach, sizning huzuringizga elchi yuborgan, – qo'shib qo'ydi sohibxo bar.

– To'g'ri qarorga kelgan. Dushmaningni paxta bilan bo'g'izla degan naqda amal qilib, ayni vaziyatda sizni ham, kabobni ham kuydirmagan. Dono hukmdor ekani Shoh Vali.

– Biroq u allaqachon biz bilan urushmoq uchun qo'shini ko'paytirib, qur'ol-aslaha to'plashga kirishgan, – mulohaza bildirdi Turkashbek.

– Bu ishni mamlakati bizning tasarrufimizga o'tmasidan burun qilgani ma'qul. Shunday qilsa qaytib bosh ko'tara olmaydi, – javob qildi Temur salmoqli ohangda. – Endi sizga urush va tinchlik damlarida soqchilik qilish va majlis hamda to'plandilarda hozi bo'lish tuzugini so'ylayman. Siz yozib boring. So'ngra boshqa amir va qozilarimiz bilan ko'rib chiqib, mukammal matnini hozirlang.

Belgilangan taomilga ko'ra sipohiyar, amirlar, mingboshilar, yuzboshlar va o'ngboshlar devonxonaga, bazm-majlislariga kulohsiz, etiksiz, sarmuzasiz, ya'ni, yarim etik shaklidagi oyoq kiyimisiz, bo'rk yoqalik chakmonsiz, xanjarsiz hamda qilichsiz hozir bo'limas edilar. O'n ikki ming qilich osgan askar urushu tinchlik vaqtida butun yaroq-aslahalari bilan ko'shkda, devonxonaning o'ng va so'l tarafidan, orqasidan va oldidan qurshab turardilar. Shu tartib asosida har kecha ulardan ming kishi soqchilik qilish uchun tayyorlanardi. Har yuz qilichli ustiga bir yuzboshi qo'yilar va ular maxfiy shartli sozlarni aytishib, soqchilikni almashtirishardi.

Urush paytida esa o'n ikki amirdan har biri, mingboshilar, yuzboshilar, o'ngboshilar o'n ikki ming qur'olangan otlig sipohiy bilan bir kecha-kunduz davomida

har biri Buyuk Amirni qo'riqlar edi. Bu o'n ikki ming ming lashkarni to'rt favjga bo'lib, bir favjni barong'orga, boshqasini javong'orga, birini oliy o'rduning oldiga, yana birini esa o'rduning orqasiga qo'yar edilar. Bu favjlar g'alma-g'al o'rdudan yarim farsang uzozlikda soqchilik qilishardi. Ushbu to'rt sipohiy favj o'zlari uchun harbiy, ya'ni, markaz yoki qanot oldida turuvchi harbiy bo'linma belgilar edilar. Hirovul orasidan esa qorovul, yari, xabarchi qism tayinlanar edi.

Temur atrofida joylashgan lashkar va o'rduga bit-takdan qutvol tayinlanardi. O'rduni qo'riqlash, soqchilik qilish shular zimmasida edi. Bu bo'linma lashkar ichida savdo-sotiq qilib yuradigan bozor ahildan soliq olish vazifasini ham bajarardi. O'rduda biror kishining hadda-kechik mulki yo'qoisa ham shu lashkar javobgar bo'lar edi.

Lashkar tarkibida to'rt favj chopqunchilar guruhini mavjud bo'lib, ular to'rt farsang masofada lashkar yo-nida yurib, qo'riqchilik vazifasini ado etardi. Asosiy qo'shinning uchdan bir qismi sarhadlarni qo'riqlashga jalb o'tilib, qolgani saltanat xizmatida muqim edi.

Buyuk Amir saroyda, safar va urush davrida bu turlarining bajarilishini qat'iy nazorat etar, tartibni buzgan kishi qattiq jazolanardi.

Temur lashkarlari ming uch yuz saksun uchinchi yil huzining boshida Samarqandga qaytib keldi. Bunga qadar Mozandaroning mustaqil amirlaridan bo'limish lakondar Al-Jallobiy Arshivand va Ibrohim al Qum-maylar ham Temur huzuriga kelib, o'z tobeliklarini bildirdilar.

Buyuk Amir saltanat poytaxtiga jo'nar ekan, Shoh Shuj'oning ko'nglini tinchitish, bosh ko'tarmasligi ham-da bu tevarak atrofda paydo bo'ladigan isyonchilarga rag'bat ko'rsatmasligi uchun huzuriga elchi yubormo-qilgani lozim topdi.

– Kimni elchi qilib yuborsak ekan? Shoh Shuj'o bi-
lan quda-anda bo'lish ehtimolimiz ham yo'q emas, –

dedi Temur amirzodalar va amirlarga birma-bir ko'qirini tashlab chiqar ekan.

– Xotirangizda bo'lsa qibliagoh, Shoh Shuj'odni bizga shetiy bir maktub kelgan erdi. Xatni keltirgan elchi Xoja Abdurahmon ibn Xoja Abdulqodir ham katta tarixchi va yozardur. Izn bersangiz men o'zim borib, yerdagi ahvol bilan tanishib, munosib bir javob ayilib kelsam, – dedi amirzoda Umarshayx ta'zim bajo kelirar ekan.

– Men rozimen, amirzodam, – dedi uzoq o'ylamay Temur. – Siyosiy munosabatlarga kirishib, tajriba ortirmoq ko'p muhimdur. Ularga so'ylang, alarning ota bobosi bizlarning ota-bobalarimizga mulozim bo'lib o'tgan. Sizga mana bu qutini ham beramanki, siz uni Shoh Shuj'oning qo'liga berasiz va faqat o'zi ochsin.

– Bosh ustiga qibliagoh, – javob qildi amirzoda Umarshayx.

– Yo'lingiz oq, yo'ldoshingiz haq bo'lsun amirzodam! – fotha qildi Temur.

Amirzoda Umarshayx Mashhad orqali Sheroz tomon yurdi. Yo'l-yo'lakay lashkar va qorovullari tevarak atrofini o'rganib, qarog'chi guruhlar va hech bir hukmdorga bo'ysunmaydigan harbiy to'dalar borligini aniqlab, o'rganib ketdilar.

– Kalot atrofidagi qal'alardan birida bu hududda hech kimni tan olmaydigan, Ismoil Somoniy avlodidan bo'lmish Rustambek Bobul ismli lashkarboshi bor. Bu avlod besh yuz uylik bo'lib, xutbani Rustambek otig'a o'qiydi, – dedi qo'lga tushgan navkarlardan biri.

– U bilan muloqot olib borib, yo'lga solsa bo'ladimi? – so'radi amirzoda.

– Qaydam. U odamzodning so'ziga quiloq solmaydurg'on, o'jar kimsadur. Rustam yo'ldan olib tashlansa aymog'i insofga enib, aytganingizga yurishi mumkindur, – javob qildi asir askar. – U ertayu kech chog'ir ichadi. Qavmi ham undan bezgan, – qo'shib qo'ydi amirzodaga shafqat tilagan nigohda termulib.

Siz joningiz qayg'usiga tushmang. Biz sizga ziyan zahmat yetkazmaymiz, inim. Faqat bizga ularning huzuriga etadigan yo'lni ko'rsatsangiz bas. So'ngra yo'yib yuboramiz. Iltasangiz bizda yo'l ko'rsatuvchi bo'lib qolishingiz ham mumkin, – dedi samimiy ohangda amirzoda.

Asir yigit mamnuniyat ila rozi bo'ldi. Ular Kalot atrofidagi Rustambek Bobulni axtarishga tushdilar. Bu podshohchani topmoq qiyin kechmadi. U bir to'da shira-hayf navkarlari bilan tungi ov qilib yurganida amirzoda Umarshayxga duch keldi. Mulozimlardan biri kattakon dinnor ostida aysh qilib o'tirgan Rustamni huzuriga bo'lib, hurmat bilan amirzodaning so'zlarini yetkazdi.

Sizni bu hududlarning ya'ni Eronu Turon mulkining sohibi Amir Temur hazratlarining o'g'li amirzoda Umarshayx mayjud muammolari hal etmoq uchun huzurlariga muzokaraga chorlaydilar va sizga hech bir ziyon zahmat yetkazmoqni istamaydilar, – dedi qorovulbegi Rajab Nazir qo'lini ko'ksiga qo'yib.

Turon mulkini o'tmishda mening bobolarim tasarluf olgan. Yaxshisi o'zing borib u sahro tukisiga ayt. O'zi kelib menga xizmatkorlik qilsun! Tushundingmi? o'shqirdi sarxush Rustambek.

Navkarlarning hay-haylaganiga qaramay u kelganlarni og'izga olib bo'lmas so'zlar bilan haqorat qila tushladi. Bu fursatda ular oldiga amirzodaning guruhi ham yetib keldi. To'dani qurshovga oldilar.

Rustamni ushlab, oyog-qo'lini bog'ladilar. U hamon kelganlarni, amirzoda va uning padari buzrukvorini haqoratlar edi. Nihoyat navkarlar uning og'ziga latta tiqib qo'ydilar.

Siz sarxushsiz, Rustambek. Balkim biz xususimizdagi haqoratlaringizni qaytarib olarsiz. Bizning dargohimiz keng, kechirimli odamlarmiz, – sipolik bilan so'zlardi amirzoda Umarshayx. – Ammo mening qibliagohimga nisbatan aytgan so'zlaringizni kechira olmayman.

Rustam boshini irt'ab, yo'q ishorasini qildi.

– Muhtaram birodarlari! Sizlar ham o'z yo'lbochi chilingizning fikriga qo'shilasizmi yoki boshqa fikr damisiz? – Rustambekning yigitlariga yuzlanib so'radi amirzoda.

– Yo'q!

– Qo'shilmaymiz!

– U asossiz sizlarni haqorat etdi!

– Siz bizga yomonlik qilganingiz yo'q! – javoblar eshitildi baland-past ovoza.

– Bu kimsaning hayotini o'z qismatining qo'lig'a top shuring! – dedi amirzoda uni tutib turgan navkarlarga.

– Siz esa hurmati birodarlari, ma'qul ko'rgan kishilarni o'zingizga yetakchi qilib saylashingiz mumkin.

Amirzoda bu aymoqni saltanatga el qilib, shijoat va sur'at bilan Sheroz tomon ot surdi. Yonida ketayotgan kotibiga Shoh Shujoning hazrat Amir Temurga yozgan qit'alarini yana bir bor o'qishni so'radi. Kotib tomog'ini qirib qo'yib, shohning she'rini o'qiy boshladi.

Abul favorisi davron, manam Shujoi zamon,

Kel nali markabi man toji qaysar erdi hamon.

Otalar o'tti jahondin, keldi bizni navbatimiz,

Birin-birin o'tamiz, qo'ymag'ay bu zol jahon.

Ikkinchi qit'asi esa bu erdi.

Bo'ynim qo'yoy nechun jafai zamonag'a,

Zahmatni tortibon necha bir ish bahonag'a.

Dengiz, tog'ini ko'rdimu ne ko'rmadim valek,

Semurg'dek parim kuyub necha shiyon,

Quydim murod uchun oyog' gardun uzrakim,

Domig'a ko'b ilindilar albatla chu donag'a.

– Shoh Shujo zakiy odam ko'rinadur. Ul kishiga munosib bir she'riy javob hozirlaganman. Ko'rishsak o'qib berurman, – dedi amirzoda Umarshayx otda ohista suhbatlashib ketar ekan.

Amirzoda Umarshayxning Shoh Shujo huzuriga kelayotganini eshitgan xaloyiq Temurning o'g'ilini ko'rmog' niyatida ko'chalarga chiqib, suvorilyar to'pini kutishar, ayol va bola-baqra eshigu darichalardan mo'rallashardi.

Biz ulug' amir hazratlarining shon-shuhratlari qatnashida uchib bormoqdamiz, – dedi sarmunshiy Qilich Qoplon kishilarning hayratomuz boqishlaridan tashlanib.

Mushurlarning avlodi bo'lmoq og'ir, – dedi xijolat shakli amirzoda Umarshayx. – Mevali og'ochning shoxlari har doim ham mevali bo'lavermaydi. Bu yulmizdagi qarg' va farz og'irdur Qilichbek.

Daraxtning mevasi o'zidan olisga tushmaydi. Shundan-da el-ulushning umidi kattadur, amirzodam, – javob qildi Qilichbek Qoplon.

Ular Sherozga yetib kelgan edilar. Shoh Shujo amirzodani kelgan zahotiyog' qabul qilmadi. Umarshayx Mirzoning achchig'i chiqdi. Shoh Shujoning bu sababini olib kelgan mulozimini hibsga olmoqlikni buyirdi. So'ngra Chingizxon elchilari odatiga ko'ra nomini boshiga qo'yib, saroyga kirib bordi.

– Shoh Shujo chiqadimi yoki o'zim kirib borayimmi? deya so'radi eshik oldidagi yasovulboshidan.

Shohdan o'zim chiqaman degan xabar keldi. Amirzodaning bu munosabatdan ko'ngli ranjidi. Bir soatdan so'ng Shoh Shujo chiqib kelib taxtiga o'tirdi. Amir Temur o'g'li Umarshayxning Sherozda osmondan tushgandek paydo bo'lgani Shoh Shujoning hushini boshidan uchirgan edi. Shamol kabi uchib yurguvchi bu javmlaridan u aql bovar qilmas darajada cho'chirdi.

Umarshayx Mirzo maktubni rusum bo'yicha bosh vazirga emas, to'g'ri shohning o'ziga e'tib berdi. Shoh bilan salomlashmadi.

– Xatni ovoz chiqarib o'qing, shoh hazratlari! Ayonlaringiz ham eshitsu! – dedi Umarshayx tisarilib. Safdoshlari yoniga borib turarkan. Shoh ne qilirini bilmay qizarib bo'zargancha maktubni ovoz chiqarib o'qiy boshladi.

«– Salom bizdin o'shul Shoh Shujo va ul Xisravi gurdunpanoh, o'shul mulik mulki fiqob va ul shohi noyab va ul to'ti xush maqol davlat falakida, o'shul muliki

mulki, jahon va ul anodili bo'ston va ul podshoh Al duffavoris Jaloliddin Shoh Shujoga so'zimiz shulkin kalom va salom ayn Abdullo, ya'ni yaratgan qulida so'zim shulki, shariat birla bu mamlakatlar mang merosi haloldur. Sening bobong Muhammad Muzi far bizning bobomiz Abu Saidxonga navkar erdi. Ali o'lgandin keyin sani otang da'voi podshohlik qilibdu Holo, bu mulklarni mang'a bergil. Bu mamlakatlarni man mustahiqdurman.

Turon va Eronning Buyuk Amiri TEMUR»

Xatni o'qigan shohning dami ichiga tushib ketdi. An chaga o'ziga kelolmay semiz gavdasi taxtga yopishib bo'yni va peshonasidan oqayotgan terlarni artishga ham majoli yetmay, parishon holda o'tirib qoldi.

– Sizning maktabingizdagi she'riy qit'alarga men javob berurmen, – dedi amirzoda va yana yurib borib o'zi yozgan she'ri uzatdi.

G'azal shunday edi:

Ko'rsang jahon jafosini fikr ila qo'y bo'yin,

Tongla kelurni o'ylasang, fikr ayla qo'y o'yin.

Dengiz, tog'ni ko'rmading sen, ko'rduging o'rin.

Semurg'dek kuyib qanot, a'zolarang, qo'yin.

Bu kuyganingiz demagil tongla bo'lub issig',

Bosh qaynag'ay, oyoq kuyib, ter oqsa har mo'yin.

So'ngi ikki bayt shunday edi:

Eron birla Turonni demangiz teng,

Eronlik bir erur, Turon din ming.

Ya'ni, bu she'rning ma'nosi shunday ediki, Eron dan bir kishi ishini joyiga kelturgancha, Turondan ming kishi ishini yuzaga chiqaradi.

Shoh Shuj'o so'zlari o't kabi yig'itga ne da'fi javob qaytarishini bilmay lolu hayron turar edi.

Shundan so'ng Umarshayx Mirzo mulozim qo'lidagi qutini olib, shohga uzatdi. O'zini yo'qotib qo'ygan Shuj'o quti ichida biron bir sovg'a bor deb o'yladi shakilli bosh vaziriga uzatib, ochishni buyurdi. Uning

ichidagi narsalarga ko'zi tushganda esa rangi oqarib ketdi. Qutichaning ichida bir siqim tuproq bilan bir necha dona oq soqol tuki turar edi. Bu ishorda aql bilan o'ylamasang, oqargan soqoling tuproqqa qo'shilib ketadi degan ma'no bor edi. Bu voqea qiziq qonli Eron shohining g'ashini keltirdi. Vujudi titrab, baland ovozda qat'iy so'zlab yuborganini o'zi ham sezmay qoldi.

Bu yurtlarni mening otalarim kuch birla olgandur. Bu kirmki bu tuproqqa da'vogar bo'lsa kuch ila olajak! Shoga so'zim shudir mirzo! Borib otangizga ayting!

Bo'ngra shoh imo bilan amirzoda Umarshayxga bosh-oyoq sarupo kiygizishni buyurdi. Amirzoda shoh va saroy ahli ko'z oldida bu liboslarni yasovullardan tutqiz uzatdi. Ko'rinishxonada turganlarning barchasi tashabbus aylandi qolgandi. Taxtida asabiy qaltirab turgan shoh Amir Temurning o'g'li to'ppa-to'g'ri sa'vonga kirib kelganidayoq adoyi tamom bo'lgan, hozir hamma qilayotganini o'zi ham bilmasdi.

Amirzoda Umarshayx besh yuz nafar sara suvorisi qarshovida shahd ila Sherozdan chiqib, Mashhadga, qitlagohining huzuriga qarab yurdi.

Temur o'g'lining xatarli safardan eson-omon qaytishini kutardi.

– Bu og'ir va xavfli ishini bekor amirzodaga topshirdingiz. Boshqa biror kishini yuborsak ham bo'lar edi, – dedi Temurga yonida otda ketayotgan amir Sayfuddin.

– Biz og'irlikni o'zimizga olmog'imiz lozim amir. Shunda odamlar bizga ishonadilar, – dedi Temur olis-olislarga tikilar ekan. – Bizning bolamiz qanday aziz bo'lsa o'zgalarniki ham shunday azizdur.

Amirzoda Mashhadga yarim kechada yetib keldi. Charchaganidan egnidagi shohona libosi ham unga og'irlik qilayotgandek oyog'ini zo'r'ga ko'tarib bosar edi. U beklayotgan xonining huzuriga ham kirmadi.

SAKKIZINCHI BOB

Ulug' aql egalari o'z oldilariga maqsad qo'yadilar qolgan odamlar o'z istaklari orqasidan ergashadilar Irving

Kechasi qotib uxlagan amirzoda uyg'onganida quyosh nayza bo'yi ko'tarilib, choshgoh bo'lib qolgandi. Horiganini bilgan ota o'zi qalqmaguncha uyg'otmasliklarini tayinlagandi. O'g'lining Shoh Shuj bilan qanday gaplashgani allaqachon o'ziga yetib kongan, amirzodaning mahv bo'lmog'iga bir bahiya qolgan edi.

– Vaalaykum assalom, amirzodam, – dedi o'g'lining salomiga alik olib. – Yaxshi borib keldingmi? – deya uni bag'riga bosdi.

– Qulluq qibiagoh. Amringizni bahoi qudrat ul dalamoq jaddida bo'ldik. Nuqsoni bo'lsa afv etgaysiz. – javob qildi amirzoda ta'zim bajo keltirib.

– Vazifani ko'ngildagidek bajaribsiz. Eng muhim ish yaroq' ishlamoqqa borib yetmagani. Biroq siz ha yoshsiz. Yoshi ulug' odamlar shoh bo'lsin, faqir-fuqar bo'lsin ularga ehtiram bilan muomalada bo'ling. Odo axloq doirasidan chiqmang. Eshik oyoq bilan ochilmaydi, o'g'lim. Buning ustiga u shoh saroyining qopusi bo'lsa, qizishib va shoshib hayotingizni tahlilga qo'ygansiz. Ko'za kunda emas, kunida sinadi. Bundan so'ng saltanat va sulola mavqei, sha'ru shavkatiga munosib harakat qiling, – tanbeh berdi ota o'g'liga.

– E'tirozingiz boshim ustiga padari buzrukvor. Biroq borgan kunimiz shohdan qirq kundan so'ng qabul etilasiz degan javobni oldik. Shu bois, biron qizishdik qibiagoh. Bu qavm izzat-hurmat ko'rsatsangiz sizni qo'rqmoqda deya o'ylar ekan. Sizlab muomala qilsangiz chorigi bilan to'rga o'tib ketaverarkan. Shuning uchun shoh saroyiga qariyb bostirib kirdik. Biroq hech kimga ziyon-zahmat yetkazmadik. Sharoit shoh ila

shoh sanoda so'zlashmoqni taqozo etdi, – hisob berdi amirzoda.

Shoh Shujo o'ziga kelib qoladi. Shunda uning shoh joniga ozor yetmagay. Sizga boshqa bir vazifa berilgan amirzodam, bu xususda alohida diqqat bo'lmog'ingiz lozim. Biz Joniqurboniy aymog'ini baxsun va Jayxun atrofiga ko'chiramiz. O'z-o'zidan saltunlik ular ila barobar Alibek ham ko'ch-ko'ronini ko'chmaydi. Andijonga chopar yuborib, uning uchun bir joy hozirlating. Bundan buyon aqrabomizning yurish-turishini sizdan so'rayman. O'lkangizga biron qavmidan hech kim yerlashingmasun. Bu inson tabiatan fikrini o'zgarturmaydug'on, o'jar va johil bo'lishiga o'xshaydur. Shularni hisobga olgan holda sizga munosabatda bo'lmog'ingizni tavsiya etaman.

Masala muhimligi uchun Temur bosiq ohangda, satta so'zlar edi. Bunday daqiqalarda Temurning gaplari chimirilib, peshonasi tirishar, o'tkir ko'zlari bir narsaga qadarladi.

Shuningdek, Malik Giyosiddinni ham yigitlaringiz Samarqandga yetkazsunlar. Peshonalarida ne bo'lsa shuni ko'radilar. Savash bilan bo'lib, yurtidagi obodonchilik va qurilish ishlari qolib ketdi. Tezroq yetib boshlab bu ishlarga rag'bat bermog'ingiz lozim. Lashkarga yetkazing, erta ertalab yo'lga tushamiz. Samarqandni qo'lindik, – deya o'g'liga ketmoqqa ijizat berdi Temur. Baboh yemagidan so'ng, Boboturk Temurga Ray nomi Muhammad Chavkardan chopar kelganligini so'zlad.

Chorlang, – dedi Temur muhim bir hodisa yuz berganini ko'ngli sezib. – U taraflarda tinchlik bo'lsin boshim!

Ray hokimi Muhammad Chavkarning xos mulohazasi Ahmad Sanogdurmen. Oyog'ingiz ostiga tashlanmoq uchun ulug' Temur saltanatining dushmani shoh valining boshini kelturdim!

Chopar shunday deya xurjundan soqolli, qong'itlangan boshni chiqarib Temurning oyog'iga tashlab Temur shartta yuzini burib, oti tomon yurib ketdi. Vag'adan dill vayron bo'lgan edi.

— Muhammad Chavkarga borib aytisin. Ikkinchi bunday xatoni takrorlamasun. Shusiz ham uning doqatiga ishonamiz. Shoh Vali jasur va dono podshoh edi. Yaxshi ish bo'lmadi, — dedi Temur ular yo'lga turgach, anchadan so'ng amir Boboturkga. — Vaziyat qo'lda tutib nazorat etmasak, katta-kichik amirru beklar bizga yaxshi ko'rinnmoq uchun dushmanlarini o'ldirib boshini bizga jo'natayveradilar. Muhammad Chavk ham shoh Valining taxtini ko'zlab, bu nomaqbul ishni qo'l urgan. Alibek Joniqrboniyni tashlab ketdik, o'z kunda uning boshiga ham shu kun tushishi mumkin. Bizga do'stlik va hayrixohlik maqomida turgan kishilar ham shu kuyga solishlari mumkin. Vassal bo'lib, bizni tan olgan, biroq o'z bilgicha ish qiladigan hokimu amirlarni tartibga chaqirishimiz, kerak bo'lsa tanobini tortib qo'yishimiz lozim. Ko'kda Tangri bitta bo'lgani kabi yerda ham podshoh bitta bo'lishi kerakka o'xshaydi.

— Fikringizga qo'shilgan holda muhtaram Jakub so'zlagan gapni men ham takrorlamoqchiman, harorat, — dedi amir Boboturk otini qichab Temurga yetib yurishga harakat qilgan ekan. — Sizga ma'lumki yurtimizda yurtimizga shoh yoki gadoy shaklida kelgan barcha qavmlar bor, hokimiyatni qo'lga olmoq uchun doimo Turk xoqonligi, Qoraxoniylar, G'aznaviylar yoki Xorazmshohlar kabi sulolalarga qarshi kurashib kelinganlar. Imkonni qadar Turon yurtida bunday elatlarni ko'paytirmasligimiz kerak. Usiz ham juda ko'p gumroq dindorlar din bayrog'i ostida ulusimizga qarshi kurashmoqdalar. Axir bizning muqaddas islom dinimiz u yoki bu qavmning yer yuzidan yo'q bo'lib ketishini yoqlamaymiz. Sizga ma'lumki hozirgi zamonda arabu ajarni o'rtasida Muhammad dinini tutib turganlar saljuqlar va usmonli turklardur. Chingizxon avlodlaridan ham hech

qachon yurtimizga xayr kelmaydi. Ildizidan ajralgan bu qavmlar qayerda bo'lmasin, birligimizga rahna solaveralar. Bundan buyon ham yurtimiz boshiga ne ko'rgulik kishilar ahulardan kelajak. Mana bu Suyurg'atmishxon boshini ham o'rtadan ko'tarib tashlamog'ning vaqti yetdi yetdi chamasi, — dedi ehtiyotlik bilan terib-terib ketib o'qib ekan amir.

Gapingiz to'g'ri, amir. Biroq bizning milliy tuyg'umimiz o'zga qavmlarning shu kabi hisariga og'ir bo'lmasin, ozor yetkazmasligi kerak. Dunyo yaralga-berilgan beril bu tuproqlarda kimlar o'tmagan deysiz. Xonlar boshida fikringizga esa javob shuldir. U Alloh qancha xon bergan bo'lsa yashasin. Undan so'ng bu udum o'z o'zidan qolib ketadi. Odamlar ulardan qutuladilar. Biroq hech qachon uni biz mahv etmaymiz. Boisi, u bizga neki va'da bergan bo'lsa, bajardi. Ahdini buzgan yo'q. Shunday ekan biz ham so'zimizda sobit bo'lmog'imiz sharti Xalq hamma narsani ko'rib-bilib o'lgimiz lozim, Boboturk. Bu qusur olam podshohlari-ning xatosidir. Ular davlat ishini yurit olmay, xalqi og'ir ahvolga tushgan kunyoq bu jinoyatlarni to'rkamog' uchun tevarak atrofidan nomzod axtara boshaydilar. Ularni nohaq jazolab, el ko'ziga bu ishlarni qilganlar shular deya suvdan quruq chiqmoqchi bo'ladilar. Bu bilan o'z jinoyatlarini yanada chuqurtashtiradilar va o'z o'zlarini kechmishlarini yaqinlashtiradilar. E'tibor berib, bu yorug' dunyodan ne-ne ulug' zotlar, dono kishilar o'tmagan. Kishilar Imom Buxoriy, hazrati Baxovuddin Naqshbandiy va Ibn Sino xususida ne iliq so'zlarni so'zlaydilar. Biroq biron bir podshoh haqida og'zini to'ldirib yaxshi gap gapirgan odamni men ko'rmadim. Boisi nedur? Mening fikri ojizimcha, hech qachon millat boshiga munosib odamlar kelmagan. Shunday kishilarning kelmog'iga yo'l qo'yilmagan. Jo'nalib va gumroq qavmga xuddi shunday boshchi lozimdir. O'ltah ham Qur'oni Karimda qaysiki qavm o'zini

tegishtirmasa, men uni tegishtirmayman deydi. Biroq bizning din nimayu dinsizlik nimaligini farqlamaydigan dindan faqat shaxsiy manfaatlari yo'lda foydalangan dindan musulmonlarimizning boshidan hech qachon janjalu ofat ko'tarilmaydi. Qavm qanchalik xudolovo va taqvodor bo'lmasin u ilm hamda marifat sari intilmas ekan, iltinng keyingi oyog'i kabi qolaveradi. Dunyo qavmlari ichida o'z munosib o'rini egallay olmay Yovvoyilik, sahroyilik hamda to'poriligimiz har qanday ulug' ishni amalga oshirishimizga xalaqit beraveratavlodim...

Temurning gapi shu yerga yetganida darvesh ham fat bir kimsani sudratib kelayotgan amirzoda Umar shayxga ko'zi tushdi. Umar shayx Mirzoning ikki navkari qo'lga tushgan kishini qamchi bilan urishardi. Bu voqeadan achchig'i chiqib, ta'bi tiriq bo'lgan Temur zabt bilan chap qo'lini ko'tardi. Navkarlar va amirzoda qo'rquvdan joylarida qotib, turib qoldilar.

Temur ularga yaqin kelib, indamay, gap so'zlar darveshnamo, qirg' yoshlar chamasidagi keng pishonali, qirra, burun, o'tkir ko'zli, lablari bo'rtib chiqqan kishiga tikildi. Tikildi-yu, izza bo'lgan boladek qizartiltiliga so'z kelmay qoldi.

— Shoirimisiz, avlodim? — dedi anchadan so'ng o'kinchili ovoza.

— Shunday, hazrati oliylari, — deya javob qildi janchekkan kishi va bola kabi ho'rigrab yig'lab yubordi.

— Bul kishimga suv bering. Yuzlaring yuvib olsunlar — dedi Temur otdan tusharkan.

— Qo'shin yuraversin. Biz yetib olamiz. Biroq so'zlashamiz.

Xos mulozim zudlik bilan Temurning maxsus kuisisini keltirib qo'ydi. Yuz bergan voqeadan iztiril chekkan Temur kursiga og'ir cho'kdi. Amirzoda Umar shayx hamon mum tishlagandek jim turar, otasidan iza bo'lmaguncha so'zlamog'i mumkin emasligini bilib qo'lini oldiga qilganancha tik turardi. Aybdor kishi esa o'

tolamcha nariga borib, yuz-qo'llarini yuvib, sallasiqalini artib, qayta o'rardi.

— Xo'sh amirzodam, bu birodarimizning gunohi ne-
dir? Nechun gunohi aniqlanmasdin burun navkarlar-
ingiz uni uradur? Ne nohush holat sodir bo'ldi. Bosh-
dan so'ylang? — dedi Temur achchig'i biroz bosilgach,
qo'shiq ovoza.

Bizdin gunoh o'tgan bo'lsa bir qoshiq qonimizdin
kelching, qiblagoh! — gunohkorona ovoza so'zlardi
amirzo ja Umar shayx tutilib. — Soy bo'yida o'tirgan bu
kimsa bizni haqoratli qo'shiq ilt qarshiladi. Shu bois
uni tutib, huzuringizga kelturdim, padaribuzrukvor.
Urimiz hech bir chora tadbir ko'rmadik. Yig'ilganlar
ning nomdor shoir ekanligini so'yladilar...

Ne ma'nodagi qo'shiqni aytdilar? — amirzodaning
uzini bo'ldi Temur.

Barcha so'zlari esimda yo'q, qiblagoh. To'rt qa-
larni ko'p takrorlagani uchun yodimda qoldi.

Qani aying-chi?

O'ru qirda, halloslar.

Uying kuygur bartoslar.

Halloslaro, halloslar,

Uying kuyisin bartoslar!...

Shunday deng? G'alati-ku? Bunday qo'shiq bir
bunda yoki bir soatda paydo bo'lmaydi, avlodim. De-
mak bartos qavmi bizning hokimiyat tepasiga kelga-
nimizdan foydalanib, elga zug'un o'tkazmoqda. Siz
imolani bu tomonini o'ylab ko'rmabsizda! To'g'ri
so'z va o'z vaqtda ogohlantirgani uchun bu insonga
tashakkur etmog'imiz joiz. Mana hozir mening so'zim
haqiqatini uning o'z og'zidan eshitib ko'rasiz.

Temur shunday deb, achchig'i chiqqanidan o'rnidan
tutib ketdi. O'zini tartibga keltirgan darvesh ta'zim bi-
lan Temurga yaqinlashdi.

Assalomu alaykum shoiri zamoni! Siz ilt tanish-
mogdin mamnunmen. Bu bolalarning sizga bergan
so'zlari uchun uzr so'raymen! — dedi Temur u bilan iliq
tutushib, yoniga chorlar ekan.

– Shu qo'shiqni aytnasam meni sizning huzuringga olib kelmas edilar, hazrati oliylari! Bular borgan sizni millatdan ajratib qo'ymoqdalar. Istagan kimsa tagan zamon o'z dardi ila huzuringizga kela bilmaydi – dedi hamon shahidan tushmagan darvesh, balin ovoza.

– So'ylang. Bemalol so'ylayvering. So'zlaringiz ko'zini yog' bosgan mana bu amiru bekarimiz hush eshitsuilar. Jumladan siz kabi shoiriga qo'l ko'targu va qo'l ko'targanlarga befarq qaraganlar ham! Yo o'lohi! Musulmonlari Shoirini kaltaklagan qavmni el deb bo'ladimi! – To'g'ri, Qur'oni Karimning o'n to'qqizinchi juz, shuaro surasida «Men sizlarga jinlar kimlarga shishi haqida xabar beraymi? 222 Ular barcha gunoh botgan tovlamachilarga tushib: 223 Eshitib olganlari ularga tashlarlar. Ularning ko'plari yolg'onchilardir. 224 Shoirilarga yo'ldan ozganlar ergashur. 225-226 Ularning har vodiya daydushlarini (yani, o'zlariga yoqib qolgan eng tuban kimsa yo narsalarni ham ko'lik ko'tarib, yoqtirmaganlarini tuproqqa qorishlarini (izu Alouddin Mansurniki) va o'zlari qilmaydigan narsalarni ayitishlarini ko'rmadingizmi», deyiladi. Bu degan shoirni to'g'ri so'z aytganda ham tutib kaltaka, degani emas.

Temur shunday deb o'rindan yana turib ketdi va hayaioni bosilgunga qadar naridan beri yurdi.

– O'zingizni taniting va o'sha she'ringizni aytib bering? – dedi Temur qaytib kursiga o'tirar ekan.

– Siz kabi ulug' zot oldida qanday bo'lar ekan, hazrati oliylari! – qimtinib so'yladi shoir.

– Tortinmang. Bular oynada o'z akslarini ko'rsinlar. Haddimdan oshgan bo'lsam men ham ko'rayini! – dedi Temur samimiy ohangda.

– Men temurqopug'lik shoir Turob Turoniydurman She'rim mazmuni shundaydur.

Uning yuzi baxshiyona qiyofa kasb etdi. Ovoz do'riliagancha qo'shig'ini boshladi.

Yetmish farsax yo'l yurib,
Yetmish yetti el ko'rdim.
Tog'lar oshdim, dasht kezdim,
Dovon, vodiylar, bel ko'rdim.
Elboshi chiqqan elat,
O'zga elga kun bermas.
Endi kunda bartoslar,
O'zga elga un bermas.
Hallaslar, halloslar,
Uying kuysin bartoslar.
Turon yurtin tang qilsang,
Serida g'afiat bosar.
Ot bo'lmagay quluning,
Eshshaklar oldan o'zar...

Umid nurin bitkizma,
Dildan shafqat ketkazma,
Qo'ling ko'kka yetsa ham
Elga zulm o'tkazma.

Jahon shohi bo'sang-da,
Zamon kelar ov yurmas.
Oving obdon yursa-da,
Omad ketar, dov yurmas.

Nomardga qolgan kunni,
Itga tashlagin bo'tam.
Umidi yozni kutib,
Qishni qishlagin bo'tam.

Biz tuproqdan yaraldik,
Tuproq tomon keturmiz.
Erda ozmiz, yolg'izmiz,
Ko'proq tomon keturmiz.

Elboshi bo'lgan elat,
Eining g'amini yesin-da.

*Har urug'ni teng ko'rib,
Bovurimsan desin-da.*

*Yo'qsa bir kun yurt to'zar,
Eshshaklar oldan o'zar...*

– E, vohl – deb yubordi amirlar orasida bu baxshi tinglab o'tirgan O'tkun Tegin baxshi.

Temur qo'l ishorasi bilan O'tkun Teginni chaqiriblarini buyurdi. Baxshi Temurning qarshisiga kelgani ko'zi yoshovlagan, dili vayron edi.

– Bir paytlar shu ohangdagi qo'shiqni siz aytardigiz, do'stim. Endi mana bu birodarimiz aytmoqda. Shamol bo'lmasa daraxtning uchi qimirlamaydi. Dima, barlos qavmi tomonidan o'zga urug'larga zulm o'tkazilmoqda. Yomonning kuchi yapaloqqa yetgani ko'rdingizmi? Yanglishmasam, bu yerlar Jaku Barlos tasarrufidir. So'ylang baxshi birodar, barloslarda raiyatga ne zulm o'tidi? – deya baxshi Turob Turoniy yuzlandi Temur. – Tortinmasdan, ochiq-oydin, ro'y rost so'ylayvering.

– Navkarlar meni tutgan Obiturk qishlog'ining katta kichik erkagi bir nafar ham qolmasdan lashkarga olingan. Dehqonchilik uchun na ho'kiz, na eshak va na qolgan. Ayollar ho'kiz kabi omoch va mola tortadilar. Bu kabi jabr zulmini odamlar Mahmud Qatag'on tomonidan beri ko'rmagan ekanlar. Bu ahvol meni fig'onimni falakka chiqardi, hazrati oliylari. So'ziminizga yetishini, bu bedodilikka faqat siz barham beratishingizni yuragim sezardi. Sizning qanday zot ekanligingizni barcha biladi. Biroq amiru bekaringiz An Temurga munosib mulozim bo'la bilmoqliklari kerak. Aks holda, sizning barcha fuqaroparvar oliy farmonlaringiz ulusga yetmay, yarim yo'lda qolib ketaveradi. Baxshi so'zini tugatib, Temurga ta'zim qilib, ikki qadam orqaga chekindi. Og'ir o'y bosgan Temur chagacha bir so'z demay yerga tikiilib qoldi. Uzoq kutdan so'ng, nigohi bilan munshiyini yoniga chaqirtirib quyidagi farmonni aytib yozdirdi.

– Obiturk qishlog'ining ahvoli amir Boboturk yetechilligidagi hay'at tomonidan o'rganib chiqilib, aybortlar jazog'a tortilsun! Baxshi Turob Turoniy bugundan o'tiboran amirzoda Umarshayxga xos mulozim olib tayinlansun!

Temur shunday deb o'rmidan turdi, yelkasidagi shonima chakmonini yechib, baxshining yelkasiga tashlab oldi.

Mening otlarimdan birini va bir chodirla qurol janglarimdan bul do'stimizga bering. Neki istasalar muhayyo eting! – dedi Temur yonida turgan amir Boboturkga. – Fe'limizdagi qusurlarga barham berish ekanmiz, oxir bir kun avvalo xudo, so'ngira xalq yuzabiga duchor bo'lmog'ni unutmang!

Menga hech nima kerak emas, hazrati oliylari! Bizimni tinglaganingizning o'zi ulug' bir ne'matduri! – dedi baxshi xijolat chekib.

Sizga hech nima kerak emasligini juda yaxshi bilmenen. Biroq siz kabi to'g'riso'z, ulus manfaati uchun o'zlarida kechadigan insonlar bizga kerak. Mana bul bel qovushtirib turgan beklarimizning ayrimlari etiga e'tilgan kunuyoq, xalqni unutadilar. Aks holda, siz so'ylagan kabi voqealar sodir bo'lmag'on bo'lur erdi. Amirzoda Umarshayx ham sizdan uzr so'raydur. Bul yosh amirzodaga siz kabi dono va yurt ko'rgan ushsharning maslahatlari qo'l kelg'ay!

Temur shunday deb baxshini bag'riga bosdi.

Sizga Alloh yor, pirlar madadkor bo'lsun! Istagan fursatda huzurimga kela bilursiz! Lozim topgan so'zingizni so'ylay olursiz! – dedi baxshini qo'yib ketib.

Tushiga ham kirmaydigan ittifoqni ko'rgan baxshining tili kalimaga kelmay, ko'zlariga yosh qalqan edi. U baxshiyor tiz cho'kib, yoshli ko'zlari va lablarini Temurning qo'lga tekkiydi.

Biz sizning qo'lingizni o'pishimiz kerak, – dedi Temur uni suyak turg'izar ekan. – Amirzoda bilan ma'lum

muddat birga bo'ling. So ngra mening huzurimga, oli o'rdağa kelasiz. Mirqib subbatashamiz, – deya so'zini mustasar qildi Temur nigohi bilan o'g'li Umarshayxonida qolishligini ta'kidlab.

Baxshi Turob Turodiy amirzodaning mulozimlari bilan o'z tumani tomon jo'nadi. Temur ham otiga minib yo'lga tushdi. Yonida amirzoda Umarshayx ketar, otasidan yana qanday tanbeh eshitishni o'ylab, yuragi ta'ka-puka bo'lib borar edi. Temur odati bo'yicha nafaqa o'g'il-qizlari va hatto nabiralari ham sizlab gapirib barcha odamlarga nisbatan u shoh yoki navkar bo'lgan bir xilda ijtifo'ot ko'rsatay bir oliyanoblikka o'n oliyihim matnlik bilan javob qaytarar edi.

– Amirzoda, avlodimi! – dedi ancha yurganlaridan so'ng, Temur vazmin ohangda o'g'iliga bir qancha qo'yib. – Siz mening orzu umidim, qalbimning qo'ldagi ko'zimning nurisiz. Siz yo'l qo'rgan har bir xato menga men orqali saltanatimizga kelib taqaladi. Oddiy odamlarning xatolari bilan hech kimning ishi bo'lmaydi. Untez unutadilar va bir yoki ikki qishloq ahli orasida qolib ketadi. Biroq siz kabi amirzodaning kichik bir xatosi ham nog'ora qilib chalaadilar. Dushmanlarimiz undan ustalik bilan saltanatimiz iildiziga bolta urmoq yo'lida foydalanadilar. Bu kabi gap-so'zlarga bundan so'ng imkon yaratmang. Haqiqatni sizga haqorat ohangida aytisalar ham tinglashga o'rganing. Bu bilan siz faqat o'z kuch-qudratingizni ko'rsatasiz va yog'i ydan ustunligingizni isbotlaysiz. Hech bir ishda asabiylashmang. Sovuqdon bo'ling. Asabiylashgan kishi aksar holda nohaq bo'lib chiqadi. Haq inson, Haqqa yaqin inson hech qachon o'zgalarga bepisandlik bilan qaramaydi. Shoiru yozar, olimu ulamo ahlining gunohu nufusonlariga kechirimli bo'ling. Bular ko'ngil insonlaridir. Bilog'iz shirin so'zingizning gadosi ular. Gunoh qilganlarini jazolab ham zinhor-bazinhor obro' topmaysiz. Aksincha, siz bunday kishilarni johil olomon va zolim amaldorlardan qo'rimog'ingiz kerak! Hazrat Yassaviy yoxud Kamol Xo'jandiy kabi avliyolik rutbasiga

bo'larligan shoirilar ulus sharafigdir. His-tuyg'usi va madrasining quli sanalmishlari esa Qur'oni Karimda payd e'tilganlar sirasidandir. Shoir zotiga katta mansab bermogdan boshqa har qanday xayri saxovatni qilish mumkin. Ular ko'ngil odamlari bo'lganliklari bois, yaxshiyomon – hammaga yaxshilik qilmoqchi bo'ladilar. Iltihachaga birdek yaxshilik qilib va yozib bo'lmaydi. Iltihay yozmoqqa intilmoq – tubanlikdir. Ayniqsa, och va yolg'on shoirlardan ehtiyot bo'!

Ular ko'p yurmasdan Temur farmonining bir qismi-
ni bajarib keladi. Ular ko'rgan Temurning dili yorishdi.

Bo'ylang, amir. Ne xushxabar keltirdingiz? – dedi.

Obiturni qishlog'idan amir Saytuddin lashkarida o'n yetti nafar kishi bor edi. Ot ulovi bilan ona qishlarida qoldirdik. Ulufa ham berdik. Ko'nglingiz to'q hazrat! — dedi amir Boboturk hansirabi!

— Fursati bilan amir Sayfuddinini huzurimga chaqirav, javob qildi Temur Boboturkning soʻzidan qoniqish topmagan. — Lekin shoir Turoniy bizni boplabdimi-a? — soʻzida davom etib, kaldi Temur. — Bartos soʻzining haqiqatini bilasizmi?

Yo'n – dedi amirzoda Umarshayx.

Roboturk indamadi.

Bu mo'g'ul tilida qilichini doimo qinidan chiqarib yuruvchi kishi demakdir. Ma'nosidan bilinib turibdiki, bu jamn azaldan jangari, urushqoq bo'lgan. Qo'shiq ham hujurga to'qilmagan. Barchamizning avlodimiz No'h jamg'ambarning o'g'li Turkxonga borib taqaladi. Barchamiz urug'i qipchoqlar orasida ham bo'lgan. Qolaversa, qonimiz shu qadar qorishib ketganki, bu yolg'iz yaratilgan o'ziga ma'lum.

Orduni Samarqandga qirq chaqirim qolganda O'rduni etagida Toshloq nahri bo'yidagi Qoraqish-
loq Saroy mulkxonim va Samarqand dorug'asi boshliq
Saroy ahli, do'st-yorlar kutib turishardi. Yellar qo'shin
lar orasi sadosini uzoqlarga olib ketar, yoqimli kuz ha-

Yillar va yo'llar Buyuk Turon saltanatining saodati va madaniyatini yanada yanqartirgan. Davlat boshqaruvi yanqartirgan, harbiy kuch yanqartirgan, iqtisodiyot yanqartirgan, bilim yanqartirgan, diniy hayot yanqartirgan, madaniyat yanqartirgan. Davlat boshqaruvi yanqartirgan, harbiy kuch yanqartirgan, iqtisodiyot yanqartirgan, bilim yanqartirgan, diniy hayot yanqartirgan, madaniyat yanqartirgan.

Qarsnidan urayotgan sovuq havodan Temurni ko'zlaridan yosh oqar, xayolida xayrlashuv chog'i shoir Turob Turoniy aytgan so'ngi so'z charx urardi.

— Bu vatanda haqiqat istab, eng so'ngi daqiqada huzuriga bost urib borib, etagiga namoz o'qiydigan son qolmadi, buyuk amir hazratlari Aytimg'chi, shu kunda insonlarsiz yurt yurtmi, ulus ulusmi?

Bu og'ir gapni mushohada etar ekan, Temurni
vujudidan sovuq ter chiqib ketdi.

— Biz yurtida ana shunday ulug' odamlar yetish chiqadigan iqlim yaratmog'imiz, ulusni ma'rifat sa yetaklamog'imiz kerak! — dedi o'ziga o'zi va otini yan da ildamroq chopishi uchun jilovini bo'sh qo'ydi.

Qarshida har bir mavzeda biron bir qurilish yoʻli bogʻ barpo etilayotgan kelinchakmisol goʻzal boshkalar – Samarqand jilvanar, masjido madrasalarning zarim qubbalarida kuz quyoshining iliq nurlari oʻynar, uli mana oʻn uch yildirki, urush – savash nelligini bilim oʻz kundalik tashvishi ila mashquʻl edi.

Temurning quloqlari ostida yana Turoniyning satrlari jaranglay boshadi. Vujudini soʻz ila tasvirlab boʻlmaydigan bir tuygʻu qoplaydi.

Nomardga qolgan kunni,
Itga tashlagin bo'tam.
Umidi yozni kutib,
Qishni qishlagin bo'tam.

***Biz tuproqdan yaraldik,
Biz tuproq tomon keturmiz.
Tuproq tomon keturmiz.
Erda ozmiz, yolg'izmiz,
Ko'proq tomon keturmiz.***

TO'QAZINCHI BOB

Barloslar mo'g'ullar davrida ular
ta'siriga berilgan, biroq tezda o'zligiga
davtgan turk qabilasidir.

G. Pugachenkova, akademik

Yurion qo'shini Xuroson yurishidan qaytar edi.

Ulug' amir mingan oq tulpor sag'risini bir maromda yulqancha Samarqand sari uchib borardi. Sohirqi-ning o'ng tomonida, xiyol orqaroqda amir Boboturk Alp Turkashlar undan ortda qolmay, basma-bas ot-yul bilab kelishardi. Yuganlarini shaqirlatib ko'pik sachratib qirayotgan tulporlar bir maromda yo'l tanobini berishar edi. Temurning uzangiga oyog'ini tiragancha, ustida yengili, go'yoki qoyalardan ohista vodiylar qano't yozib tushayotgan burgut kabi uchib borayotgan zavqlangan amir Boboturk qamchisi bilan

Ustozning ot ustida o'tirishlariga qarang, Turkash-

Temur Oqbulutning jilovini tortib, chopishini sekin-
ladi. So'ngira esa yo'rg'alatgancha yelkasidagi ku-
mushrang xil'atlarini va kamarini to'g'riylay boshladi.
Ulug' amirni ta'qib etib kelayotgan ikki xos mulozim
ham otlari tizqinini tortishdi.

Nimasini aytasiz, amirim. Bu Alloh yoriqaga kelganing ko'rgan azob-uqubati, anglab yetmagan bir sinoati qolmagan. E'tibor bergan bo'lsangiz og'i o'limasigizdan qosh-qovog'ingizga qarab nima deymog'iligingizni biladilar. Ustoz har bir sohada sir e'llarining piri'dir. Otga og'irlklarini solmay o'tirishlarini qarang-a? — javob qildi Turkash oldinda ketayotgan shaharbironidan ko'z uzmay.

Aytilaricha ustoz o'n besh yoshdalgida o't

qo'shib ancha-muncha chavandozning qo'lini hayulib olarkanlar, — deya Turkash so'zini davom ettirdi Boboturk. — Juda erta to'yu ma'rakalarda davlat tushib kurasharkanlar. Bu haqda otalarimiz so'zlar qilganlar.

Bosh maxfiy va amir Boboturk suhbatlari yakun topmasdan qarshisida urduni beklavotgan odamlar to'g'ri ko'rindi. Ularga yetmoqqa ellik qadamcha qolganligi ulug' Amir otdan tushdi. Oyoq-qo'llarini yozib, xos ma'lozim olib kelgan kursiga og'ir cho'kdi. Kutib oluvchilar birin-ketin kelib, ulug' Amirning peshini o'pa bosibladilar. Temur imkon qadar ularni peshini o'pishiga qo'ymay bag'riga bosar, yelkasiga qoqib erkalaradi.

Saroymulkxonim Zarafshon daryosi irmoqlarida birining bo'yiga istirohat uchun joy hozirlatgan, tansil taomlar, turli xil hayvon va qush go'shtlari qovurilganlarining hidi to'rt tarafa taralib, ishtahani qitqilar edi.

— Bilasizmi malikam, safarda yurganida Samarqandning nimasini qo'lmaysan? — deya Bibixonimning yuzlanib so'z qotdi Temur.

— Bilaman hazratim, — deya javob qildi Bibixonim nim tabassum bilan.

— Qani aytgunchi? To'g'ri topa olarmikansiz? — qiziq sinib xonimiga tikildi Temur.

— O'zingiz aytgan edingiz. Qayerda bo'lmayin Vatanni suvi bilan uzumini sog'inaman deb. Bilasizku, sizning har bir so'zingiz qulog'imga qo'rg'oshin kabi quyulib qoladi, — javob qildi bosh malika tavoze bilan.

— Tashakkur, malikam. Sizning bilmagan narsangiz yo'q. Xo'rangizga balil! Bo'lmasa aytgan yemaklaringizni keltirishsin. Albatta yurtimizning bu ikki ilohiy ne'matini Samarqand nonisiz tasavvur etib bo'lmaydi, — dedi Temur soy bo'yidagi to'zoz soyasiga to'shalgan shohi ko'rpachalar tomon yurarkan.

Buyuk amir soy labiga o'tirib, yuz-qo'lini yuvdi. Vujudiga so'z ila tasvirlab bo'lmamas bir huzur singgan edi. Artinib, beixtiyor cho'zildi. Chalgancha yotgan-

ha ko'm-ko'k, tiniq osmonga tikildi. Billurdek soyni chiqarishi uning charchoqini yozib, tanasiga orom kiritish ehtiyojini qondirib berdi.

Qani so'ylangunchi malikam, boshkentimiz hayotida ne yangiliklar sodir bo'ldi? Qurilishlarimizning borishi haqida kechmoqda? — dedi Temur oyoqini uzatib yon-yonidagi ekan Saroymulkxonimga.

Xudoga ming qatla shukur! Barchasi ko'ngildagidek kelmoqda, hazrati oliylari! Quruvchi va mulozimlarimiz shukr bilan Ko'ksaroyning eksik naqsh ishlarini bitirdilar. Boshqaruvchi Behishtga kirsangiz misoli jannat deysiz, — deya Temur oyoqini uzatib Bibixonim.

Mo'g'ul bosqini zamonida buzdirib tashlagan, Samarqandni ichimlik suvi bilan ta'minlab turadigan Jo'yi Ariz arg'ini ilgarigida bir necha barobar katta hajmda tiklamog'imiz kerak. Bu ishni bir yil davomida bitirmog'imiz shart. Bu maqsad uchun biz xazinadan yetarli miqdorda mablag' ajratdik!

— Sizning ulus uchun qilayotgan bu savobi ishlarining Alloh ajrini berajak, hazratim! — dedi bosh malika mayin ovoza, bu xushxabardan xursand bo'lib.

Zukko malika Jo'yi Ariz quvurini buyuk bobosi Chingizxon amri bilan buzilganligini bilardi. Qismatni qaratganki, bu xatolig'ning tuzatilishiga ishtiroq etmoqni yaratgan unga nasib etmoqda.

Temur ishtiroq bilan dasturxonda tovlanib turgan hujayrani uzum va issiq nonga qo'lib uzatdi.

Ulug' Amirning shahar qurilishidan ko'ngili to'q edi. Keyingi o'n yil mobaynida eski boshkent — Afrosiyobning janubida yangi Samarqand bino bo'ldi. Bu keng hudud obod qilinib, yangidan-yangi bog'lar va mahallalar barpo etildi. Butun shahar mustahkam qal'a devori va xandaq bilan o'rab olindi. Bu ishni Temur asosan askar va bardalar (harbiy asir) zimmasiga yukladi. Bunday katta ishlarga xalqni jalb qilishni istamadi. Yangi Samarqand to'rtburchakka yaqin bir shaklda bo'lib, qal'a devori ilgaridan dehqonchilik qilinib

kelingan va eski mahallalarni ham o'z ichiga olgan uchun ayrim joylari egri edi. Devor ichidagi bu mayda hisor deb atalar, shahar devorining sakkizta, kattak darvozasi qo'riqlanar edi.

— Shahar devori ichidagi egri-bugri ko'chalarni to'g'riylab, pastqam va ko'rimsiz do'konlarni ham qurib, tadan qurmoq kerak, — dedi Temur huzur qilib uzun yerkar.

— Buning uchun butun shaharni buzib, qaytadan qurishga to'g'ri keladi, — javob qildi Bibixonim.

— Umr yetsa, buni qilamiz. Ulusimizning har bir vatandoshi baland, go'zal va keng uylarda yashamoqlari muhtasham do'konlarda chalishmoqlari kerak.

— Alloh niyatingizga yetkursin, hazratim!

— Omini!

Emakdan so'ngira yo'l yo'rg'unligidan bo'shashgan Temurni uyqu elitdi. Malikadan uzr so'rab, yana cho'zildi.

— Siz bu soya-salqinda biroz dam oling. Men sizni Bog'i Behishtda kutaman, — dedi o'rnidan turarkan past ovoza Bibixonim.

Temur bosh igr'ab, xonimi taklifga rozilik bildirib Saroymulxonim hazrat qo'inishi lozim bo'lgan Bog'i Behishtni ko'zdan kechirmoq uchun yo'lga tushdi.

Bog'i Behisht ming uch yuz yetmish sakkizinchil yilda ulug' Amirning o'n ikki yoshli xotini Tuman oqo sharafiga shaharning g'arbiga qurilgan bo'lib, bu zamonada bundan ko'rkam va go'zal bog' hech bir yerdan yo'q edi. Bog'da Temurni yosh va go'zal xotini Tuman oqo ko'zi to'rt bo'lib kutardi.

Temur tabiatan tinib-tinchimas, biror daqiqasini ham behudaga o'tkaza olmaydigan odam edi. U uzluksiz saroy ishlari ila mashg'ul bo'lar, yozar, o'qir, jang uslublarini takomillashtirish uchun shohmat o'ynar edi...

Qush uyqusini olgan Temur tetik uyg'ondi. Tahorat olib, peshin namozini o'qidi-da, huzuriga bosh vazir boshliq xos mulozimlarini da'vat etdi.

— Sizga ma'lumki shaykatli o'rdumiz Xuroson fathida cheksiz matonat va jasorat ko'rsatdi. Bul muzaffar harkat bor ekan, inshoolloh biz yetti iqlimni zabt etdik. Shu paytga qadar biz askarlarimiz xizmatini bajarib kelgan bo'lsakda, ulufa ishi tuzuk asosida harbiyga solinmaganidir. Biz muhtaram amirimiz Bobotur bilan bu ishni mana shu taxit qoraladikim, ijozangiz bilan ul kishim sizlarga o'qib beradilar. Biror bir fikringiz bo'lsa so'ylay bilursiz, — dedi Temur qo'lidagi qog'ozni yana bir karra ko'zdan kechirib, Boboturka uzatarkan. Yosh amir ta'zim ila qog'ozni olib, tomog'ini bir qirib qo'ydi-da, o'qishga kirishdi.

Demak, sipohga ulufa, ya'ni, oziq-ovqat, maosh berish tuzugi shunday bo'ladi. Mingboshilar, yuzboshilar, o'nboshilar va boshqa sipohiyarlarga ushbu harbidan maosh beriladi. Oddiy sipohiyga o'z xizmatini ko'ngildagidek bajarish sharti bilan mingan otining bahosida maosh tayinlanadi. Bahodirning maoshi xizmatiga qarab ikki ot bahosidan to'rt ot bahosigacha qilib belgilanadi. O'nboshining maoshi uning qo'l ostidagi oddiy sipohiydan o'n barobar ortiq bo'lishi qayd etilsun. Yuzboshilarning maoshi o'nboshilarnikidan ikki barobar, mingboshilarniki ersa yuzboshilarnikidan uch barobar ortiq bo'lsun.

Sipohiyar urush jabhasida xatoliqqa yo'l qo'ysalar, maoshidan o'ndan bir hissa kamaytirilsun.

O'nboshiyuzboshining tasdiqi bilan, yuzboshimingboshining tasdiqi bilan, mingboshi amir ul-umaroning tasdiqi bilan ulufa oladilar. Amir ul-umaroning maoshi qo'l ostidagi devonbegi va vazirlar maoshidan o'n barobar ortiq bo'ladi. Devonbegi va vazirlarning maoshlari ersa amirlar maoshidan o'n barobar ko'p bo'lsun. Yaso-vul, chopovul va qalaqchilarning maoshlari o'z xizmatlariga yarasha, mingdan o'n ming tangagacha bo'lsun. Ahi majlis bo'lmish-sayyidlar, olimlar, fozil kishilar, hakimlar, tabiblar, munajjimlar, qissaxonlar, xabarchi-

lar, tarixchilarga o'z hollariga qarab hayotlari uchun yetarli miqdorda suyuq'ol va maosh ajratiladi. Piyoda askarlar, xizmatchilar va faroshlarga yuz tangadan ming tangagacha maosh berilsun.

Amir ul-umarolar o'z maoshlarini devonbegi va vazirlarning tasdiqi bilan oladilar. Davlat tomonidan beriladigan butun maoshlarning to'liq ma'lumotlari devonbegi va vazirlar avval Amir Temur hazrati o'liy lariga ma'lum qilib, so'ngra, tanho bersunlar.

Sipohiyarning har biriga maosh olish yorlig'i topshirilsun. Ularga berilgan mablag' miqdori shu yorlig'ning orqasiga yozib borilsun.

Amir Boboturk tuzuk parchasini o'qib bo'lib, To murga uzatdi.

Amir, lashkarboshi va mulozimlar bosh irg'ashib tuzukni ma'quladilar.

— Maosh ma'nosida hozircha shul fikrga keldik. Piyodadan tortib, amir ul-umaroga qadar alohida xizmatlari uchun har zamon qo'shimcha moddiy siyana jak, — dedi Temur o'tirganlarga boqarkan.

— Ruxsat etsangiz hazrat, sipohga tanho va ulular berish tuzugining taqsimlash shartlari xususida birodarlarimizga biroz bilgi bersam, — dedi amir Boboturk hamon tik turib so'zlarkan.

— Marhamat so'ylang, — javob qildi Temur tuzuk yozilgan qog'ozni yana bir bor ko'zdan kechirgach, bosh munshiy Akrambekka uzatar ekan.

— Maosh ulashishni bevosita amalga oshiruvchi mas'ullarimiz piyodalar, yasovullar va chopovullarning bir yillik maoshlarini hisoblab, belgilangan mablag'ni devonxonaga keltirib, shu yerda ularga ulashadilar. Shuningdek sipohiyar va bahodirlarning olti oylik maoshi ham hisoblanib, tanho xazinasidan beriladi. O'nboshi hamda yuzboshilarga maosh shahar omonligi xazinasidan, ya'ni, shahar aholisidan olinadigan soliqlardan yig'iladigan xazinadan va podshohlik

mulki daromadidan naqd pul hisobida o'taladi. Ming-iushlarga esa viloyatlardagi yerlardan tiyul beriladi. Amir va amir ul-umarolarga esa sarhad yerlardagi viloyatlardan biridan tiyul belgilanadi...

— Viloyatlar va mamlakatlardan tushgan daromadlarni qay tartibda taqsimlashni ham aytib o'tsangiz, — amir Boboturkning so'zini bo'ldi Temur.

— Ma'qul hazrat! — xiyol egilib so'zida davom etdi Boboturk. — Mamlakat va viloyatlardan olinadigan jami daromad taqsimlanib, maosh berish yorliqlariga eng ko'p va oz miqdorda qayd etiladi. Yorliqlar devonxonada ko'rib chiqilib, ma'quillangandan so'ng oluvchiga taqdim etiladi. Agar yorliqda maosh mo'ljaldagidan ziyoda ko'rsatilgan bo'lsa, uni olgan mansabdor yana bir kishini o'ziga sherik qiladi. Agar maoshni kam deb hisab, boshqa yorliq olish huquqiga egadir.

— Shuni tuzugimizda alohida qayd etib qo'yimog'imiz bo'lsinki, amirlar, mingboshilar raiyatdan molu jihat to'plaganlarida xirojdan ortiqcha sovary, qo'na'ga va shahon talab etmasunlar. Bu tuzukni buzgan kimsa kim bo'lishidan qat'i nazar, qonuniy jazolanishi ko'rsatilsun, dedi Temur chap qo'lini sermab so'zlarkan. — Shuningdek, ilgari sizlar bilan maslahatlashganimizdek, bu ishlarini yuritmoq uchun har bir mamlakatga ikkitadan vazir tayinlanadi. Birinchi vazir viloyatdan yig'ilgan mollarni yozib, raiyat ahvolini o'rganib turadi. Tokim piyodalar, ya'ni, soliqchi fuqaroga jabr-zulm yetkazib, ularning yashash holatini og'irlashtirmasun. Viloyatdan to'planadigan barcha pul, mol va ashyolarning bittini bosh vazirning zimmasida bo'ladi. Ikkinchi vazir esa daromadning xarj etilgan qismini chiqim daf'lariga qayd etib boradi. Yig'ilgan mollardan sipohiyarning maoshiga ulush ajratiladi. Bu xususda munozarali ne tahlillar bor erdi? — yana amir Boboturkga o'girildi Temur.

Amir Boboturk hamon o'tirmagan, so'ziga yakun yasamoq niyatida qo'l qovushtirib turar edi.

— Qay bir amirga tiyul berilar ekan, uni uch yilgacha o'z hoiiga qo'yish lozimligi haqida bahs bo'lgan edi. Uch yil o'tgandan so'ng o'rganib chiqiladi va agar mamlatat obod, raiyat rozi bo'lsa, amir va tiyul shu hoiicha qoldiriladi. Ahvol ko'ngildagidek bo'lmasa, viloyat xolisaga o'tkazilib, jogirdorga uch yilgacha ulufa berilmaydi.

— Bu adolatlidir. Har bir amiru elboshi dastlab, elu yurt ahvoli yaxshilanishiga erishib, raiyatni rozi etmoqli shart. Modomiki uning ritzqu ro'zi ana shu xalqning ustidadir. Ulus hech qachon o'z yo'l boshchisini och yalong'och qo'ymagay. Buni unutib, molu dunyoga mukkasidan ketadigan, bola-chaqasi, avlod-ajdodi bilan yurt molu mulkiga mo'r-malaxdek tarmashgan kaslarga bizning dargohimizda yer yo'q. Bundaylar tasodifan oramizga kirib qolgan bo'lsalar ularga o'z vaqtida qobilyatiga yarasha, tirikchiligi o'tguilik bir vazifa berib, oliy hokimiyatdan chetroqda tutmoq lozim. Biroq hech qachon va hech kimning bola-chaqasini ochu yalong'och qoldirib, o'zini abgor bir ahvolga tushishiga yo'l qo'ymasligimiz kerak. Kim bo'lmasun ul inson, bizning dindoshimiz va yurtdoshimizdur. Yana bir narsani barcha mulozimlarimizga yetkuringkim, xitrojini raiyatdan ur-kattaku g'avg'o yo'li bilan emas, balkim ogohlantirish usuli ila undirsinar. Soliq to'lash imkoniyatiga ega bo'lmagan kishilarga vaqt va fursat tanisinar. Umuman soliq bera olmaydigan fuqarolarimizga esa aksincha, xayriya yo'li bilan ko'mak etsinar. Qay bir hokim hukmining ta'siri cho'p va kaltaklash ta'siridan kamroq bo'lsa, unday hokim hukumat yuritmoqqa mutlaqo yaroqsizdir.

Temur so'zini tugatib, og'ir tin oldi. Qo'l ro'molchasi bilan peshonasini artib, fikringiz bo'lsa so'ylang degandek o'tirganlarga boqdi.

— Maoshlar taqsimi va ulufalar adolatlidir hazrat. Lozim bo'lganda biror bir qo'shimcha kiritmoq va taklif ila murojaat etmoq eshigi aytganingiz kabi har zamon ochiqdur, — dedi to'planganlar nomidan amir Sayfuddin salmoqli ohangda.

— Ma'quli Ma'quli!

— Adolatlil! — ovozlari eshitildi.

So'ngra mashvarat Temurning o'g'illari va nabiralarga ulufa berish hamda ularni davlat ishlariga aralashishi masalasini muhokama etdi.

To'ng'ich farzand, valiahd Muhammad Jahongir bir viloyat hokimi bo'lib, o'n ikki ming otiq askarga ulufa olgandi. Ikkinchi o'g'li Umarshayx Mirzo esa o'n ikki ming otiq askarga ulufa va bir viloyat olgandi. Uchinchi o'g'li Mironshoh Mirzo ham bir viloyatni tasarruf etib, to'qqiz ming otiq askarga ulufa olardi. To'rtinchi farzandi Shohruhmirzo esa yetti ming otiq askarga ulufa olib, bir viloyat hokimi edi. Nabiralarga salohiyatlariga qarab, uch mingdan yetti ming otiqqacha ulufa berilib, bittadan viloyatni tasarruf etmoq qayd etilgandi.

Amir Temurga qavm-qarindoshligi bor kishilarga qobilyatiga qarab birinchi darajali amir martabasiga ega bo'lgan amirlik va voliylik mansablari berilar, ular kuzuk bo'yicha ish yuritib, martabasiga yarasha ish tutishga majbur edilar.

Temur foitih qilib o'rmiidan qo'zg'oldi. U bilan barobar barcha o'tirganlar ham o'rnlardan turdilar. Biroq ularning amirning nima qilmishini demog'chiligini qiyofasidan sezib turgan jamoa tarqalmay turardi. Fikrini jamlagan Temur boshini ko'tarib, eng yaqin kishilarga murojaat etdi.

— Aziz va muhtaram safdoshlarim! Da'vo orqadoshlarim! Do'stlarim! Sizlardan bir rijoyim bor. Barhamiz xom sut emgan insonmiz. Xayrli ishlarimiz barobarida nuqson va kamchiliklarimiz ham mavjudki, bu holat umum ishimizga xalaqit berib qolmay gohida yonginamizda uzangi yo'ldosh bo'lib, saltanat issiq-qovug'ini tortib yurgan do'stlarimiz hayotiga rahna

solishdek fojiali oqibatlarga ham olib kelmoqda. Men ham siz kabi Oллоhning bir quliman. Odam zoti tabiatan shunday bir jonzotki, u gohida yaxshilab so'zlangan yolg'onga ishonadi. Shu bois, menga hech qachon va hech kim xususda aniq bo'lmagan, qayta-qayta tekshirilmagan ma'lumot va xabarlarni keltirmang. Har bir voqeaga, hodisaga ming karra diqqati bo'lishingizni o'tinib so'rayman. Biz shunday xoin va gumrohlar ning aybi bilan bir qator do'stlarimizdan ayrildik. Ular hasadchilar va mening e'tiborsizligim qurboni bo'ldilar. Bu o'rinda mening ham gunohim bo'ynimdadir. Bu fojiani taftish qiladigan bo'lsak, yana ancha-buncha do'stu yaqinlarimizning boshi ketadi. Shuni hisobga olib, bugundan e'tiboran bir farmoni oliy joriy qilamiz. Bizga yolg'on axborot va ffsqu fasod olib kelgan kimsa amirni, farroshni eng og'ir, oliy jazoga tortilgay! Men siz hurmati birodarlarimga shuni so'zlamogchi edim, Ig'vo va fasod qurboni bo'lganimizdan ko'ra jangu jadalda shahid kelganimiz afzaldur!

Barcha birdaniga sukut saqlab, jimib qoldi. Darvoqe, Temur o'z atrofiga davom etayotgan mavqo talashuvni anchadan buyon kuzatib yurar, bu holatni bilib bilmaganga, sezib sezmaganga olardi.

Temur o'zi bilgan, tanigan va xizmatida bo'lgan bek, amir, lashkarboshi va xonlar ichida haqiqiy kuchi va martini deyarli ko'rmadi. Har doimo uni bir narsa hayratga solar, buni o'ylayverib, o'yiga yetolmas edi. Hech bir boshliq tevarak atrofiga aqlli, tadbiri, shaxs o'laroq kuchli kishilarni to'plamas, barchasi yumshoq supurgi kabi yetovga o'rgangan it kabi shaxsiyatini anglab bo'lmas kimsalarni yig'ardilar. To'g'ri, rahbar har zamon ham ko'ngildagidek yordamchilarni topa olishi mushkul. Biroq ahmoq sotsa ham juda ahmoqona, g'oyat pastlik bilan sotishini negadir hech bir rahbar o'ylab ko'rmaydi.

Odatda mard, to'g'ri, aqlli, o'qigan, tarbiya ko'rgan odamlarda mustaqil fikrlash va ish yuritish istak-ehtiyoji

kuchli bo'ladi. Boshliqlar esa ularning aynan shu xatti-harakatlarini hazm eta olmaydilar. Vaholanki, bunday kishilarni ulug' ishlarga rag'batlantirib, yo'naltirmoq lozim. Bu kishilar qalbidagi olijanob tuyg'ularga qanot berib e'tib, ulusning ulug' ishlari safarbar etmoq joiz. Shu bilan, aksar amirlar bunday yorqin kishilarni moddiy yoki ma'naviy siquvga olib, ular shaxsini sindirmoqqa kirishadilar. Buyuk shaxslarni esa sindirib bo'lmaydi. Aksincha, tazyiq ta'qiqar ular shaxsiyatini yanada yuksaltirib, iste'dodu salohiyatining yangi qirralarini namoyon etmoqqa rag'batlantiradi.

Qat'iatda bunday iqlimni yaratmoq og'ir kechmoqda. Burnidan narini ko'rmaydigan, qornidan bo'lak tashkililgi yo'q qavmlar ruhiyatida yuksak insoniy e'tiqodlarni shakllantirmoq og'ir kecharkan. Gohida bu odamlarning hayoti, ahvoli ruhiyasiga qarab yuraging engiga tortib ketadi. Nazaringda, bu odamlar hech qachon tuzalmaydigandek. Buning uchun ularni xuddi akter kabi tarbiyalamog'ing yoki katta bir madaniy-hushang qavmning orasiga ko'chirmog'ing kerakka o'xshaydi. Qonidagi yovvoyilik va sahroyilik ustun kelgan, o'shanda ham bu qavmlar o'zlarini o'zgartira olmaydilar. Shuning uchun ham Oллоh Qur'oni Karimda hujzga har bir qavm o'zini tegishtirmasa, men uni tegishtirmayman demagan ekan...

Qavmlarimiz musibat va mashaqqat qavmidir. U baxtli va saodatli daqiqalarda nima qilishni, o'zini qanday tutishni bilmaydi. Va yana shu noshukuriligi, uzoqni ko'ra olmasligi tufayli belini sindirib yashaydi. Bu ahvolda ulusimiz baxtini ham, baxtsizligini ham anglab yetla olmay yashab o'tib ketaveradi. Davomli aqlm va bosqinlar bu ellarni faqat bir parcha non ilinjilla yashamoqqa majbur etdi. Yurt so'rganlar esa o'z baxtligi va amaliga mahliyo bo'lib, eldan uzulib yashayverdilar. Ulus dunyo bilan bog'liqlik, olam bilan muloqot va katta xalqlarga xos fikrlamoqdan olislashdi. Bunday iqlimda esa hech qachon ulug' shaxslar yetishib

chiqmaydi. Yetishgan shaxslar esa butunligini saqlab qola olmaydi. Qondagi qorishqlik millatning yillar davomida shakllanib kelgan hayot tarziga, axloq-odoblari mezonlariga ta'sir etib, uni izdan chiqarib yuborgan. Keyingi paytlardagi bo'lg'inchilik va turli tarqatlar ham bu yurtda dunyoviy shaxslar yetishib chiqmog'iga yo'l bermagan. Millat ma'naviy zaiflar ta'sirida o'zligini yo'qotish yo'lidan ketavergan. Oyoqqa turishga ulgur masdan oq boshiga uraverganlar. Natijada Turon yurti asl egalari emas, qochgan-pisgan o'tkinchi qavmlarning makoniga aylangan.

Ulug' Amir hamning ko'nglidagi gapni topib aytayotgandi. Shu bois, hech kim miq etmas, lekin gaplarning bir uchi o'zlariga ham tegishi ekanligini tan olgilar kelmasdi.

Temur Sig'noq yo'lga chiqishganda amir Boboturk dan savashda shahid ketgan ikki lashkarboshining jasadlarini yurtlariga qanday jo'natishganini so'raganini eshladi.

– Siz ham bilarsiz, hazrat. Eski bir odat bo'lgan. Yo'lida jasad aynib, buziladi deya o'ylashib uni terisini shilib, ichak chavog'ini olib tashlab, suyakni etdan tozalab, olis masofaga olib kelganlar. Mening xabarim yo'q, marhumlarning qarindoshlari shunday qilishibdi, – dedi amir Boboturk bu noxush gapni Temurga aytganidan xijolat chekib.

– Vahshiylikku bu, Boboturk! – dedi Temurning jahl bilan chiqib. – Bu hech bir dinga ham, axloqqa ham to'g'ri kelmaydi-ku? Birinchi, marhumni imkon qadar vafot etgan joyga ko'rmog' lozim. Qayerda bo'lmasin inson tuproqqa qo'shildi. Juda bo'lmasa bir yil, yarim yildan so'ng ko'chirish mumkin. Bul kabi qilmishlarimizni eshitgan o'zga elatlar bizni yovvoyi va vahshiy deb atasalar yuz karra haqdurlar, – deya qo'lini paxsa qilib so'ylardi Temur. – Barcha amiru lashkarboshi, askaru mulozimga yetkuring. Bunday nomaqulchilik boshqa takrorlanmasun!

– Xo'p bo'ladi, hazrat, – qo'lini ko'ksiga qo'yib javob berdi amir Boboturk. – Biroq shuni ham hisobga olishimiz kerakki, hazrat oliylari, qo'shinimizda yuzga yaqin millat, dinu mazhabga dahldor odamlar bor. Ularning diniy va urf-y haqlarini tan olishga, ta'minlashga so'z berganmiz. Shunday ekan, so'ylaganimiz kabi ishlarni asta-sekin, ularga ma'qul urf-odatlarini taklif etgan holda anglatishimiz va yo'l ko'rsatmog'imiz ma'qul bo'ladi, shukill, – deya mulohazali ohangda o'z fikrini bildirdi amir Boboturk.

– Ha muhtaram amir, to'g'ri aytasiz. Zotan, biz, mamlakatimiz sarhadidagi barcha qavmlarga o'z bilgilaricha yashamoq haqlarini kafolatlashga so'z berganmiz. Biroq bu degani g'ayriinsoniy va g'ayriaxloqiy urf-odatlarini ham saqlab qolaylik degani emas.

– Fikringizga qo'shilsam, ulug' ustoz! Masalan, hindu yoki musulmonni bilib bo'lmaydigan pomirlik bir askarimiz bir yildan beri jangda o'lgan do'stining uyagini sandiqqa solib, otiga ortib yuribdi. Buni nima qilasan desak, agar o'lmasam qishlog'imga olib borib ko'rmaman. Mabodo, oллоh jonimni oladurg'on bo'lsa, bizni birga ko'rmazlar deydi. U bilan teng bo'lib, hech kim bahslashib o'tirmaydi albatta. Ko'pchilikdan ko'z ko'rib, quloq eshitmagan gap-so'zlar chiqaverar ekan. Shuning uchun bu kabi voqea va hodisalarni eshitganda ko'pam jig'ibiron bo'lavermang, hazrat. Musulmonchilik asta-sekin degandek, bularning barchasi yovvosh-yovvosh izga tushib ketar.

Temur xayol surganicha Bog'i Behishtga yetib kelganini sezmay qoldi.

– Lashkarga istirohat uchun izn berilsun! Imkon va istagi bor askarlar uy-joyidan, oila a'zolaridan xabar olib kelishlari mumkin. Bir oygacha hech kim chaqirilib, bezovta etilmasun. Bir oydan so'ng, askarlarga qo'shimcha xabar berilmaydi. O'zlari yetib kelaversinlar! – dedi bog' darvozasiga yetganda Temur amir ul-umaroq. – Saroy ahliga ham bir hafta ta'til!

– Angladim hazrati – javob qildi bosh vazir qamchi ushlagan qo‘li bilan ta‘zim qilarkan. – Hoziroq amring izni saroy ahli va lashkarga yetkazaman!

Temur darvoza oldida o‘zini beklayotgan mulozimlardan biriga otini tutqazdi-da, soyabonni yumshoq o‘tirg‘ichli aravaga chiqdi.

– Bog‘ni aylantirchi, o‘zim ekan og‘ochlarni bir ko‘zdan kechirayin, – dedi o‘rindiqa og‘ir cho‘tkarkan aravakashga.

O‘NINCHI BOB

«...turklar, slavyanlar, ya‘ni majlularning Xitoygacha bo‘lgan yerlari Yofasga tegdi... Turkiston viloyati aholisi bor joylardan chetroqda bo‘lgan yerlarga Turk nomini berdilar...»

Garzidiy, «Zayn al-axbor» XI asr

Temur Xurosondan chiqarkan, o‘g‘li Mirzo Umar shayx bilan Eron xususida bafurja gaplasha olmadi.

– Siz topshirilgan vazifalarni bajarib, Andijondan xabar olib, biror oydan so‘ngira huzurimga keling, muhtaram amirzodam, – dedi Temur ohista o‘g‘lini bag‘riga bosarkan. – Maslahatlashajak ishlar bor.

Ular anchagacha birga yurishgach, ajralishdilar Umarshayx Mirzo Andijondagi ishlarni yo‘lga qo‘ymoq uchun lashkardan burun Farg‘ona tomon yo‘lga tushdi.

Buyuk amir Xuroson safaridan so‘ng bir hafta Bog‘i Behishtdan chiqmay istirohat qildi. So‘ngira Turkiston tog‘i tomon sayrga otlandi. Yoniga amir Boboturk bilan Alp Turkashdan boshqa hech kimni olmadi. Temur tabiatan ovni sevrmas, qo‘liga kamon olib, biron bir jonivorga o‘q uzmagani edi. O‘tsa mo‘ljalga xatosiz urardi. Qo‘shinda ozuqa masalasi og‘irlashib qolgan-dagina katta-kichik ovlarga ruxsat berar, biroq o‘zi qatnashmas edi.

Amirzoda Umarshayx joniborboniy va sadidiylar jamini oq uylik qilish borasidagi padari buzrukvori bergan yo‘riqlarni o‘rniga qo‘ydi. Shahar va viloyatda rahbarlikni bosh vazirga topshirib, Samarqandga qaytdi.

Samarqandga u kechga yaqin, quyosh qizg‘ish rangga kirib, loyqalanib oqayotgan Zaratshon yuzida nirm jivalanib botayotganida kirib keldi. Choparini ancha burun amir Boboturkga jo‘natib yuborgan edi. Chopar yosh amirni saroydan topdi. Amirzodaning lahrifi haqida xabar berdi. Ulug‘ Amir ham saroyda edi. Choparri bir muddat bekatgan Boboturk Temur huzuriga kirib, yo‘rig‘ini olib chiqdi.

– Hazrati Amirimiz farzandi arjumdalarini kechqurun Bog‘i Behishtda beklar ekanlar. Shoir Turob Turoniy ham so‘radilar. Amirzodaga yetkazing!

– Turoniy amirzoda bilan birga edilar, – javob qildi chopar.

– Ko‘p yaxshi. Birga olib kelsunlar!

Amirzoda Umarshayx shom namozidan so‘ng, qilingohi tomon jo‘nadi. Bog‘i Behishtda o‘zi sharafiga ziyofat-bazm uyushtirilgani mulozimlarning yuguryuridan sezilib turar edi. Mirzoni bog‘ qopusi oltida amir Boboturk, Alp Turkashbek, Tohir tarixchi, Gadir qissaxon, kitobchi Orif Buxoriy va boshqa saroy aynolari kutishardi.

Chetroqda esa sozini tutganacha O‘tkun Tegin baxshi qimtinibgina turardi. Baxshi nozik didi san‘atchiga yaratilgan nazokat ila amirzodaga ta‘zim bajo keltirib, salom berdi. Kutib oluvchilar bilan birma-bir quchoqlashib ko‘rishgan amirzoda tabassum bilan baxshi tomon yurdi.

– Hofizlar va baxshilar shohiga oddiy bir amirzodadan salom va hurmatlar! – dedi egilib ta‘zim qilarkan.

– Astag‘firulloh! Astag‘firulloh! – dedi baxshi hijolat ohokib. – Nechuk bunday qilasiz, amirzodam! Men

ulug' Amir hazratlari va sizlarning bir fuqarolingizmi. Bu kabi yuksak ko'tar-kotarlarga o'rganmaganmani deya amirzoda hurmati uchun tiz cho'kdi.

Amirzoda ham uning qarshisiga tiz cho'kdi. U mehri-muhabbat bilan bir birlarini bag'rlariga bosdilar. Amirzodaning o'ziga ko'rsatgan bu cheksiz hurmat va ehtromidan baxshining ko'zi yoshlandi. Yoki ko'zlarini amirzodaning mushk hidi anqiyotgan shohna kamzuliining yelkasiga bosdi.

– Meni bu qadar samolarga ko'tarmang, amirzodam! So'ngra tusholmay o'lib ketmayin! – dedi O'tkun baxshi yig'iga o'xshash gvozda.

– Yuring, sizni o'zingiz kabi ulug' bir inson bilan yaqindan tanishtirayin. Ul kishiga so'z berganman, deya baxshining yelkasidan qo'lini olmay o'zi ila birga kelgan kishilar tomon yetakladi amirzoda.

Ularning qarshisiga amirzodaning xos mulozimlari to'pidan Turob Turoniyl ajralib chiqdi. Ustoz baxshi bilan quchoq ochib ko'rishdi.

– Sizning ta'rifingizni eshitganimga yigirma sana bo'ldi. Siz ila suhbatdosh, birodar bo'limoq orzusida edim. Oллоhga shukur, – dedi Turob Turoniyl O'tkun Togin baxshining qo'lini qo'yib yubormay.

– Men ham sizni orqavaro'tdan yaxshi taniyman. Turobbek do'stim, – javob qildi ustoz baxshi. – Sizni elimizning vijdoni, ulusimizning iymoni deb bilaman Boisi, siz har kimning huzurida faqat rost so'ylar ekan siz. Bunday kuchli e'tiqod va to'g'ri so'zlik har qanday shoiru yozarga nasib etavermaydi. Siz Oллоh yorlagan banda ekan siz. Siz ila bizning omadimiz shundan iboratkim, boshimizda Ulug' Amir Temurdek tengsiz bir inson va shoh turibdi. Olinga ham ishlov berib, undan qiyamatbaho buyum yasalargina u bebaho bir boylikka aylanadi. Bo'lmasa u qum yoki tuproq orasida yotaveradi, birodarim! – dedi hayajonli ovoza O'tkun Tegin baxshi.

– Haqsiz ustoz! – ta'zim qildi Turoniyl. – Zar qadrlini zarqar bilur deganlari shuldir! Ulug' Temurbek va to-

niylarning Turon taxtiga kelishi biz kabi shoirlar, amir va fozillarning yuzaga chiqmog'iga iqlim, muhit bo'lmog'ida. Oллоhga shukrlar deymiz, – deya so'zini muhtasar etdi Turoniyl.

Sizlarning dil suhbatini boshlaganingizni hazrat shisalar xafa bo'ladilar. Ul zoti oliyl barchangizning shirflingizga muntazir! – ularning gapini bo'ldi amir mehmonlar.

Mehmonu mezbonorl sergak tortishib, beixtiyor o'rtasidagi ko'shk tomon yo'naldilar.

Buyuk amirning kayfiyati yaxshi, ruhiyati tetik edi. Unga muddatga bo'lsa-da, yurtda tinchlik, osoyishtalik hukmron edi. Mamlakatning barcha o'lkalaridan iliq shaharlar kelib turar, isyonu beboshliklar tingan, elu elat kundalik tashvishi ila mashg'ul edi.

Bazmixonaga kiraverishdagi xos bo'lmada bosh vazir amir Sayfuddin bilan suhbatlashib o'tirgan Ulug' Amir, huzuriga kelayotganlarni oynadan ko'rib oq chehral yorishdi.

Mehmonlarni qarshilang, – dedi amir Sayfuddin. Kelayotganlarga ishora qilib.

Xos mulozim saroy eshigini ochdi. Bo'sag'aga chiqqan amir Sayfuddin ikki qo'lini ko'ksiga qo'yganча mehmonlarni qarshilab, ko'shka taklif etdi.

– Xush ko'rdik. Xush ko'rdik! – deya takrorlar edi Temur mehmonlar bilan birma-bir ko'risharkan.

Barcha joy-joyiga o'tirgach, Temur beixtiyor, shoir Turob Turoniylga yuzlandi.

– Ahvolingiz nechuk, shoirim? Bizning tuproqlar sizga yoqdimi? Shogirdingiz amirzoda Umarshayxning o'zlarini tutishlari nechuk? Andijonda sizni yana yashoqqa tortishni buyurmadiarmi? – dedi Temur nim tabassum bilan bir amirzodaga va bir Turoniylga boqar ekan.

– Qulluq, hazrati oliylari! – deya javob qildi ta'zim bilan o'rimdan turgan Turoniyl. – Kechirayotgan hayotim tushga o'xshaydi. Muhtaram amirzodamdan

hayotimda shu paytgacha hech kimdan ko'rmagan izzat-hurmat va e'tiborni ko'rmoqdamen. Albatta bu mehr-muruvvat va saxovat qasrining buyuk me'mori sizdur, hazrati oliylari. Sizni va amirzodamni menga Oллоh yetkurd. Shukr qilurman!

– Biroq, bu amirzodangiz Shoh Shuj'oning huzuriga borayotganlarida oyoqlari ostidan chiqqan bu Rustam Bobul ismli qarog'chiga munosib javob qila bilmadilar. Demak, muhtaram Amirzodamizning bilimlari hali me'yorig'a yetmagan ko'rinadi. Amirzoda bu xususda sizg'a so'yladilarmu? – hamon nim tabassumda so'zlardi Temur.

– So'zladi, hazrat. Biz bu mavzuda fikrlashdik. Amirzodam yurtimiz tarixini astoydil o'rganmoqqa bog'laganlar. Bu xususda qusur mavjud erkan, bu bizningda nuqsonimizdir, – tavoze bilan javob qildi Turoniy.

– Amirzoda bir oy ichida sizni qo'lg'a olibdi, shoirim juda tez fursatda shogirdingizni nuqsonini gardanligizga oladigan bo'lib qolibsiz, – hamon yarim hazil yurim chin so'zlardi ulug' amir.

– Haqiqatan, amirzodam nuqsonlarini bo'yingiz olishg'a arzirlik mard va vallomat bir inson ekanlar! Buni siz kabi shohningda, oddiy fuqaroningda huzurida ham so'ylagayman, – javob qildi shoir.

– Sadogatingizga biz ham besh ketdik, shoiri za'mon. Bo'lmasa musohabamizni boshlag'aymiz. Qani so'ylangchi muhtaram amirzodam, ul kas ne dedi va siz ne deya javob berdingiz? – deya amirzoda Umarshayxga yuzlandi Temur.

Amirzoda o'rnidan turgancha bosh egib, tazim qildi. Yosh va xushbichim yuziga yarashtan kalta qilgan soqolini tez-tez silab, dastro'moli ila peshonini terini artib qo'ydi.

– Ul kishi, senlar mening bobolarim Somoniylar taxtini egallagansan! Bo'shatib qo'y deya bizga tanha qildi! – deya javob berdi amirzoda Umarshayx.

– Siz unga ne deya javob qildingiz? – so'radi Temur.

– U sarxush va so'z uqmas bir inson erdi, qiblagoh. Kishi so'zini tinglamoqni istamas erdi. Shu bois, uning bu hagogatomuz so'zlariga javob bermadik. Uni o'z jamati hukmiga topshurdiki!

– Agar lozim bo'lganda, ne deya da'fi javob qilyang'on bo'lar erdingiz?

Amirzoda Umarshayx bir zum xayolga cho'mib, boshini jamlab, munosib ravishda jumalalar tuzmoqni o'ylardi. Nihoyat u yana bir karra qiblagohiga egilib tazim qildida, boshini ko'tarib so'zladi.

– Biz tasarruf etganimiz zamin yaratuvchisi va egalari Oллоhdir! Bu dunyoga ne-ne saltanatlar, Iskandariy Chingizxon kabi ne-ne jahongirlar keilib ketmagan! Agar ul kishimning ko'z qarashlari ila voqeaqa boq-sak, bugungi yunonlar ham Turon yurtiga da'vogarlik qilishlari mumkin! Barchaga malumki, qiblagoh, bu so'zni so'ylagan forsiy birodarimizning ota-bobolari arablariga qilgan xizmatlari evaziga bu yurtlarga hokim o'laroq tayin etildilar. Arablar Somonxudodning tort nafar o'g'lini Turonning to'rt o'likasiga hokim etilib qo'ydi. Ular bizning bobolarimiz, ulug' turk xoqonlarining davlatchiligiga shu tariqa barham berdilar. Ulardan so'ng, qoraxitoylar yurtini egalladi. So'ngra xonlarimiz va mo'g'ullar bu yurtni so'radilar, – deya xilolardan terga tushib so'zini muxtasar qildi Umarshayx Mirzo.

Temur boshini bosh qirg'ab, o'g'lining fikrini ma'qullagan bo'ldi. So'ngra bosh dasturxonchiga imo qilib, yemak ichimlarni olib kirmoqni buyurdi.

Kattakon xonaga shohona dasturxonlar yozildi. Xizmatchilar tandirda butunicha pishirilgan kiyik, qo'y va turi xil parranda go'shtlarini, olma, anor, nok va bir necha xil uzumlarini ko'tarib kira boshladilar. Soqillar ohog'ir, may, bo'za, qimiz, qimron va ayron solingan ko'zalarni maxsus xontaxtaga qo'yib, o'tirganlardan imo-ishora kutardilar. Faqat bir kishi bir xil ichimlik,

bo'za yoki ayron quyardi. Quyuvchilarni ham o'zlarini quyadigan ichimlik o'tida «chog'ir» yoki «bo'za» deya chaqirishardi.

Avval kabob va qaynatilgan qo'y, buzoq va parranda go'shtlari keltirildi. So'ngra qovurdoq, undan keyin har kimning ta'biga qarab qo'y, mol yoki parranda shor'vasi keltirildi. Ko'pchilik shor'vaga suzma solib ichardi.

Asosiy yemaklar yig'ishtirilgach, dasturxonga turli xil danak, mag'izlar, chaqilgan yong'oq, pista va bodomlar qo'yildi. Samarqand xolvasi va Buxoro shirini liklari tortildi. Ho'l mevalar yangilandi.

Emak davomida har bir qur o'zicha past ovozlarda suhbatlashib, oldilaridagi shohona yeguliklarni tanlov qilishar, amirzoda Umarshayx bilan Tohir tarixchi imithon bidimi yoki davom etarmikan degan ma'noda past ovozda gaplashib o'tirishardi.

Choy ichib, suhbatni davom etishini kutayotgan mehmonu mezonlar ohista choy yoki qimchi ho'plashib, o'zlaricha amirzodaning javobini mushohada qilishardi.

– O'fiyat bo'lsin, birodarlar. Bu yemaklarni yetishtirgan va hozirlagan kishilarimizga tashakkur bildiramiz. Qornimiz to'yib, qayg'uniz ketdi. Endi Tohibek bilan tarixiy jangimizni davom ettirmakdan oldin Samarqanddek buyuk shahrimizning, boshkentimizning aziz va muhtaram mehmoni, shoiri zamon, odilu davron Turoniy do'stimizdan bir she'r eshitsak, – dedi Temur Turoniya murojaat etib.

– Bosh ustigal – deya o'rnidan turdi Turoniy kamzali yoqalari va belbog'ini to'g'rilar ekan. – men Turkistonu Turon sultoni, bashoratchilar yetti iqlim xoqoni deya ta'rifiyotgan ulug' Amir Temur hazratlarini muborak siyosida xalqlarimizning buyuk birligini ko'rmoqdamen. Shu bois, siz azizlarga barchamizning mumtoz ustozimiz Jaloliddin Rumiy hazratlarining birlilik haqidagi bir she'rini o'qib bermogchiman. Ulusimizning birligi

millidagi bu sharafli yo'lchilikda barchamiz yoningizda shanligimizni arz etamen! – deya ta'zim qildi shoir.

Turoniy Jaloliddin Rumiyning nomini tilga olganda Rumurning yuzida mamnunlik va qoniqish ifodasi zohir bo'ldi. U Yassaviy ila Rumiyi beaded sevardi. Ulug' Amir madrasa talabasi kabi shoir Turoniyning yuziga termulib o'tirar, bu toifa suhbatu munozaralar uning jannu dili edi.

Tomog'ini bir qirib olgan Turoniy o'rtadagi cho'g'dek qizil shamga termulganicha ixlos bilan she'r qoymoqqa tutindi.

...Borishardi turk, arab, forsu yunon,
Shunda bir kimsa-anisu mehrbon –

Xayr, deb bir tanga savg'o ayladi,
Yo'qqi, savg'o, balki g'avg'o ayladi.

Fors dedi: «Bozor tushaylik shul zamon,
Aqchaga angur olayluk, do'sti jon!»

«Qo'y bu gapni, – deb uni kesdi arab, –
Lynab olsak aqchaga, bo'lgay ajabl!»

Turk dedi: «Behuda bu gaplar bari,
Mevalar ichra uzumdir sarvari!»

Shunda yunon ham aroga soldi so'z:
«Xay, xarid etmoqqa stafli3 durusti!»

Has, ular bitta qarorga keldilar,
Lok tushummay, bahsu g'avg'o qilidilar.

Harchada xohish uzum erdi faqat,
Harchasi birdek, uzum, derdi faqat.

Lek aroga shum jaholat tushdi, bas,
Tish, qovurg'a lat yedi, topdi shikast.

G'ofliu g'affat so'zidin mojaro,
Bizniki – birlik bila sulhu saloh...

Rumiy she'ri ni tugatgan shoir o'tirganlarga ni
ta'zim qildi.

– Ofarini!

– Tasanno!

– Balli! – olqishlar eshitildi.

– Tashakkur avlodim Turoniy! Barchamizning xoli
ramizga Rumiydek buyuk bobomizni solganing
uchun ming bora tashakkur sizga! Jaloliddin Rumiy
ulug' ajdodimiz hazrat Yassaviy kabi ulus sharaflar
samolariga ko'targan bir siymodir. Inshoolloh zamon
yetib, Ko'niyoga ziyoratlarga borg'usimiz! So'zingizni
bo'lganim uchun uzr. Davom eting!

Ko'p ko'rdig-a, ko'p ko'rdik
Rizqu nasibni terdik.

Butun ekmak yeyman deb,
Parcha ekmakni berdik.

O'tma nomard ko'prigidan,
Derlarki soy oqizsa ham.
Chekma ozor ko'pligidan,
Aybdin tumor toqishsa ham.

Chortoqqa ot qo'ysang agar,
Ortga o'griib boqmagin.
Ushlagan yeringni uzgin,
Uloq qilib chopishsa ham.

O'tma nomard ko'prigidan,
Jisimingni soy oqizsa ham.
Kuyma azob ko'pligidan,
Taning o'tda yoqishsa ham...

Turoniy she'ri ni tugatib, Temurga ta'zim bajo keltirdi.
O'tirganlar bir zum o'ylar oldilar.

– Ofarini! – dedi Temur hazin ohangda. – Bu she'r
ilohimiz uchun shiorku. Mag'rur va bo'yin egmas xal-
qimiz bir hafta och qolsada hali zamon osh yegandek
halini yog'lab yuradi. Ochidan o'lsa o'ladi, nomard-
ga bosh egmaydi. O'z o'z tarafini ko'rsatmaydi. Bu
she'ringizni matnini amir Boboturkga bering, hattotlar-
niz ko'p nusxada ko'chirsinar.

Quiliq hazrati Umid ham shunchalik, – minnat-
dorchilik bildirdi Turoniy. – Biroq biz shoir zotini ko'pam
ochkallatmang, xogonim! Bu qavm ko'rpasining gazini
olmaydi. Sal hurmat-ehitrom ko'rsa haddidan oshadi.
O'z ayrtabiy fel-atvor sohibi bo'lganliklari bois, xay-
aliy orzu o'ylarini haqiqatan amalga oshadigan kabi
hisoblab, yo'llaridan adashib, manzilni to'g'ri olmay,
salamlarning boshini qotirib yuradilar. Hissiyotga ber-
tib ketib, aql-idrok tarozisining posangisini saqlay
olmaymiz. Shuhratning qulimiz. Hukmdorlar rag'bat
bermasa o'zimizdan ketamiz. «Mana shu noma'quning
noli yeb qo'ying» desalar «kattarog'i yo'qmi ustoz?»
deb qo'yamiz. Kamchilik va nuqsonlarimizni shoirlikka
qo'yasiz, hazrati oliylari. Va har zamon bir qoshiq qoni-
mizdan kechmoqqa hozir bo'lasiz, – dangal gapirardi
Turoniy.

Men sizni yaxshi shoir o'laroq bilardim. Biroq fikr-
lahingiz shoirlikning ustidadir. Haqiqiy faylasuflik av-
liyolarning boshlanishidir. Bu Yassaviy hazratlari bosib
o'tgan aviyolik yo'lidir. Shoiriligidan bir marnun
berlarni, bu qadar sog'lom fikrlamog'ingizdan qalbm
nahlandi. Ollah yo'lingizni va qalbingizni ochiq qilsun,
amodim!

Bu daqiqada Tohirbek tarixchi qo'l qovushtirganча
temurning ishorasini kutib turadi.

– Marhamat Tohirbek! Navbat sizga. O'shal mav-
zulimizni davom ettiramiz, – deya tarixchiga yuzlandi
ulug' amir.

— Tashakkur hazrat. Bu xususda bilganlarimni soʻylayin. Biroq ushbu tarixiy davr haqida mendanda muhtaram Orifbek Buxoriy yaxshi biladilar. Boisi, bu voqealar asosan Buxoroda boʻlib oʻtgan, — deya kitobchi tarafga qarab boshini egib hurmatini bildirdi.

Barcha birdek Tohibekning ogʻziga qarab qolgan edi. Zotan koʻpchilik turklar tarixining bu davrlarini yaxshi bilmas, barcha barobar islom tarixi va Turon yurtining islom dini kirib kelgandan keyingi davri haqida chala-chulpada eshitishgan edi. Madrasalarda ham asosan diniy fanlar oʻqitilar, tarix, joʻgʻrofiya, aljabr va shu kabi fanlar chuqur oʻrgatilmay edi.

Temur saltanat hududidagi katta-kichik madrasalarining holatini oʻrganib chiqishni amir Boboturkga topshirgach, amir madrasalardagi ogʻir ahvoli qanday boʻlsa shundayligicha ulugʻ Amirga yetkazdi. Xorazm, muxorabalaridan soʻng u yerdan oʻnlab olim, fozil, fuзалolar Samarqandga, Shahrissabz va Buxoroga koʻchirildi. Tegishli sharoit yaratib berildi. Xorazm shohlar davridagi dorulfununni tashkil etgan olimlarning shogirdlari va izdoshlari izlab topildi. Shundan soʻng arab, ajam va usmonidan oʻz ixtiyorlari bilan turli fanlar boʻyicha olimlar Turon saltanatining boshkentiga oqib kelaverdi. Olimlarga yaxshi maosh tayinlash va suyuqʻol berish bilan bevosita Temurning oʻz shugʻullanar edi.

— Bu yerda eng avvalo, muborak islom dinim, ularning Buxoroi sharifda tarqalishi xususida bilganlarimni soʻzlasam, hazrati oliylari — deya Ulugʻ amirga taʼzim baho keltirib hikoyasini boshladi Tohir tarixchi. — Bu zamonalarda Buxoro va uning atroflari turk xoqonlariga qarar edi. Buxoro taxtining sobiq Buxoruxudot oʻlgach, oʻgʻli yosh boʻlgani bois onasi Tagʻshoda podshohlik qiladi. Islom lashkari har yozda kelib Buxoroda gʻazol qililar va qishda qaytib ketar edi. Podshoh malika arablardan kim kelmasin astoydil savashar, soʻngira xalqini asrash maqsadida sulh tuzar edi.

Buxoro xalqi har safar islom lashkari kelganida musulmon boʻlar, arablar qaytib ketganida yana dindandaylar edilar. Qutayba ibn Muslim ularni uch marta musulmon qilgan, ular esa dindanday qaytaverganlar. Turtinchi bor kelganida Qutayba Buxoro shahrini olati. Aholi zohiran musulmon boʻlsada, botinan musulmon emas edi. Buni bilgan Qutayba har bir buxorolikning uyiga bittadan arabni joylashtirish haqida farmon chiqaradi. Bui arablar kishilarning islom va shariat qonun qo dalarini kechayu kunduz bajarishlarini nazorat qililar edilar. Shariat qoidalarini bajarmaganlar qattiq jazolalar edi. Qutayba ibn Muslim yetti yuz oʻn ikkinchi va oʻn uchinchi yillarda Buxoro hisorining ichida ikki jomeʼ masjidini bino qiladi. Tovachilar koʻchalarda uluma namozida hozir boʻlgan har bir kishiga ikki dirham beriladi!» deya chaqirishar edi...

Tohir tarixchi hikoyasi shu yerga yetganida tomogʻi quruqshab, soʻl tarafga oʻgirdi. Yonida oʻtirgan kitobchi Orif Buxoriy unga uzum sharbatini tutdi. Oʻtirganlarning hikoyasini gʻoyat eʼtibor bilan tinglar edilar. Tomogʻini hoʻllab olgan tarixchi ulugʻ Amirga yana bir bor ulum taʼzim qilib, hikoyasining ikkinchi qismini boshladi.

— Ilozingiz ila emdi sizga Somoniylarning Buxoro taxtiga keluvi tarixini soʻylayin, — deya bosiq, biroq xir-jirg ovoza soʻzida davom etdi Tohir tarixchi. — Asad ibn Abdulloh al Qushayriy xalifaalik tomonidan Xuroson amiri etib tayinlangach, Xurosonga keldi. U Marvda-igida huzuriga Balxdan Somonxudot ismli bir amirisi-ber kishi qochib kelib, koʻlmak soʻraydi. Qushayriy bu ishda oʻz rejalarini amalga oshirmoq imkoniyatini koʻrgach, unga Balxni qaytarib beradi va Somonxudot amirining qoʻlida musulmon boʻladi. Oʻgʻil koʻrganida esa ustoziga hurmatan ismini Asad qoʻyadi. Bu Asad martum amir Ismoil Somoniyning bobosidir. Asadning Nuh, Ahmad, Yahyo va Ilyos ismli toʻrt nafar oʻgʻli bor edi.

Xorun ar-Rashiddan so'ng xalifalikka o'tirgan Ma'mun Rofe ibn Laysga qarshi kurashgan damlarida yonida turgan Asadning avlodlari xizmatini unutmaydi. Asad Somoniylarning bolalari ko'magida Samarqandni qo'lda tutib qolgan edi. Ish katta savashgacha borib yetmaydi. Ma'mun Asad bolalarining vositachiligi bilan Rofe bilan quda bo'ladi. G'isht qolipdan oson ko'chadi. Shu tashvishda Xurosonda yurgan Xorun ar-Rashid Tusda vafot etadi. Ma'mun xalifa deb e'lon qilinadi. Xuroson amiri etib esa G'asson ibn Ubbod tayinlanadi. Ma'mun G'assonga Asadning to'rt nafar o'g'lini Xuroson va Turon yurtini to'rt asosiy katta hududlariga hokim etib tayinlamoqni buyuradi. Milodiy sakkiz yuz o'n yettinchi yilda Nuh ibn Asad Samarqandni, Ahmad ibn Asad Farg'onani, Yahyo ibn Asad Shoshni, Ilyos ibn Asad Xirotni egallaydi. Ular qariyb ikki yuz yil Movarounnahrni boshqargan bo'lsalarda asosan qarluq turklariga qarshi kurashganlar. G'assonning so'ngra Xuroson amiri bo'lgan Tohir ibn Husayn ham bu viloyatlarni Asad Samoniylarning o'g'illaridan olib boshqarib turib yoki forsiy amirlarga bermadi. Turon mulkida arablar siyosatini yurgizmoqni ulardan boshqarib ravo ko'rmadi. Nuh ibn Asaddan so'ng amirlik uning o'g'li Ahmad ibn Asadga tegdi. Ahmad ibn Asad o'g'lini to'shagida yotarkan, o'g'li Nasr ibn Ahmad ibn Asadga o'z vakolatini topshiradi. U otasining maqomiga erishgach, hijriy ikki yuz ellik birinchi yilning ramazon oyida uning nomiga xalifa Vosiq bilohdan ikki daryo orasida ya'ni Movarounnahr amirligi unga berilganligi haqida farmoni oliy keladi. Shu tariqa Turon yurti Somoniylar dot avlodi qo'liga o'tadi, — deya tarixiy hikoyasini to'g'atdi Tohirbek.

Barcha birdak xayolga cho'mgan, solinda jimg'lik hukm surardi.

— Tashakkur muhtaram Tohirbek! — degan Temurning zalvorli ovozi bu qisqa fursatli jimg'likdan so'ng

yangradi. — Yanglishmasam, bu davr xususida o'loq rahmat aylagan bo'lsin Abu Bakr Muhammad ibn al-Far Narsaxiylarning kitoblarida bitilgan.

Shunday, hazrati oliylari, — javob qildi Tohir tarbiyasi — Narsaxiylarning «Buxoro tarixi» asarida. Shuningdek, Sa'moniylarning «Kitob ul-nasab», Abulhasan al-Hopuriylarning «Xazoin ul-ulum» va shu kabi boshqa mualliflarning kitoblarida ham Somoniylar xususida yillaricha yozilgan.

O'zingiz bul asarlarni ko'chirtirishni va ilm ishlovchi yoshlarimizga hamda ulusga yetkurmoqqa bosh bo'luvingizni so'rayman, muhtaram tarixchimiz. Aslida, O'loq va raiyat sharafl yollidagi eng ulug' jihod shudir. Zako va iymoni chashmasining ko'zi ilm ila ochilmagan qavmning hayoti hech qachon saodatli birga tushmaydi, — deya so'zini tugatib, fikringizni dastur etirib degandek Tohir tarixchiga qaradi Temur.

Bu so'zni g'oyat zamonida so'yladingiz, hazrati Muhtaram Orifbek ila barobar sizdan bir masalada bermak so'ramoqchi edik, — dedi Tohirbek kitobchi Orif buxoriyga so'zlamog navbatini berar ekan. — Iznangiz bu haqda muhtaram Orifbek fikr bildirsalar, — deya ulug' Amirga ta'zim qilib, o'tirgan joyiga chekindi.

Temur bosh igr'ab, ma'qul ishorasini qildi. Orif Buxoriy o'rimdan turib, ikki qadam oldinga chiqib, avval ulug' Amirga so'ngra, o'tirganlarga ta'zim bajo keltirdi. Haliyatda kibor va fozil bu insonni barcha barobar hurmat etar, uning farishtali qiyofasi va shirinso'zligi aslida har qanday toshyurak kishi ham erib ketardi.

Darvoqe, aziz birodarimiz Tohirbekka ibratli hikoyalari uchun tashakkur bildirib, g'oyat muhim ishini boshlaganliklarini qayd etmoqchiman. Sizga ma'lumki, hazrati oliylari, O'loq rahmati Xorazmshohlar zamonida boshkentimiz Samarqandda o'z ehtiyojlarimizga yetqulik miqdorda o'sha mashhur sultoniy va boshqa hukm qog'ozlar tayyorlanar edi. Mo'g'ul bosqinidan so'ng, bizdagi va Buxorodagi qog'ozchilarimiz boshlari

oqgan tomonga qarab ketdilar. Mo'g'ullar olib kelgan chinqog'ozlarida yozib yurirdi. Biz, Tohirbek bilan birga o'sha mashhur qog'ozchilarning shogirdlaridan ikki nafarini topib, bu yumushini yo'lga qo'yimoqqa kirishgan bo'ldik. Biroq bu katta ishini siz hazrati oliylarning bevosita ko'maklarisiz oyoqqa qo'yimg'imiz mushku kechayotir. Ma'lumimgizkim, bir paytlar Samarqand qog'oz yetti iqlimga mashhur edi.

– Boboturk bugun qog'oz farmoni oliy hozirlaydi, – kimboshining so'zini kesdi Temur hayajonlanib. – Mening boshkentda kam turishim bu kabi savobi ishlarining ortga surilishiga sabab bo'lmasiligi kerak. So'ylang ishini nedan boshlamog'imiz kerak?

– Dastlab Bag'dod va Dehliga odam yuborib Samarqand hamda Buxorodan ketib qolgan o'sha qog'ozchilarning avlod-ajdodlarini topib, qaytarib olib kelmog'imiz lozim. Ular o'ta yurtlariga, siz, zoti oliylarining nomingizdan da'vat etilsalar, uchib keladilar. Shuningdek, ish yeri uchun bino tiklamog', ellik nafar yoshni bu ishga o'rgatmog' hamda xom ashyo uchun masraffalar lozim bo'ladi. Bu hisob-kitoblarni ijoratimg'iz ila muhtaram amirimiz Boboturkka ulashtirurmiz, so'zini muxtasar qildi kitobchi.

– Orifbek va Tohirbeklarning ikki ulug' shahrimizda o'sha sultoniy qog'oz mahsuloti tayyorlashni yo'lga qo'yimoqlari uchun qancha mablag' so'rasalar xazinasi hisobidan berilsun. Usta qog'ozchilarni yurtga keltirish uchun ertagayoq Bog'dod va Dehliga vakil yuborilsun. Bu ishlarni hal etib, ertaga peshindan so'ng menga hisob bering! – dedi Temur qo'l harakatlari ila farmon matnini aytar bosh vazir amir Sayfuiddinga.

Mulozimlar yana mehmonlarga shariat va mevalar tutdilar. Temur yig'ilganlarga omonlik tilab, xayrlashdi. O'g'li Umarshayx Mirzo bilan bog' aylanish uchun chiqqanida to'lishiga ikki uch kun qolgan oy shundoq qina tepalarida turar, anvoyi chechaklar isi anqiyotgan bog'ni o'zining kumush rangiga bo'yagan edi.

– Naqadar go'zal va osuda yoz oqshomi, – dedi Temur ohista qadam tashlar ekan xo'rsinishga o'xshagan entikib. – Yillar o'tar, zamonlar kechar, avlodlarimiz bizdanda buyuk ishlarni uhdasidan chiqajaksiz. O'shanda ham oy xuddi shunday ular boshida sochib turajak. Dunyo va koinot oldida inson umri qancha uzoq kabisdir. Xo'p maroqli suhbat bo'ldi-ya? – og'lining fikrini bilmog'ga tutindi ota.

Tohirbek g'oyat qiziqarli tarixiy hikoyalar so'yladilar. Harvoqe somoniyarning tinkasini xorazmliklarning qishloqlari Alptegin quritgan. Shundan so'ng, ular o'zlariga kela olmay tarix sahnasidan tushib ketganlar, – dedi amirzoda hamon o'sha taassurotlarning ta'sirida.

– Haddidan oshgan sulton saltanatlar Oллоhning hukmi bilan sovriladilar. Qattiqqo'llikda ham, rahmdarlikda ham me'yorni ushlamoq joizdur. Buning uchun esa payg'ambarimiz so'ylaganlaridek, Chinda barcha ham borib ilm olmoq kerak. Ilmsiz inson erini kechmi to'zadi. Ayniqsa, u katta ishlar da'vosida bo'lma. Ilm, amal, ixlos! Shu uch ildizni mahkam tutmoq lozim, – o'g'liga nasihat etardi ota zavqu mehr bilan. – O'qigandursiz, shunday hadis bor «Halok bo'ldi inson – erini olmasdan, halok bo'ldi olimlar amal qilmasdan, halok bo'ldi amal qilganlar ixlos qilmasdan. Ixlos bo'lsada ham buyuk xatar bor...» Shunday bo'tam, erini amal, siyosat davlat yuritmoqning taomili og'ir. Bugungi podshoh xalqining oldida yurmasa ertaga davvosh holiga tushadi. Teran aqlu zakoli, hisob-kitobli davvosh esa shoh bo'ladi. Barcha orzu etsada, aslida, hukmdorlik aqili odam orzu qiladigan tirikchilik emas, matalik bu o'g'im. Bu xastalikni, tuyg'ularini donoik bilan jilovlay olgan hukmdor uzoqroq taxtda o'tiradi. Aqil kaltarog'i esa qisqaroq davr suradi. Biroq har qancha odil shoh bo'lsangda barchani barobar rizo etishi qiyin. Boisi, ko'pchilikka yaxshilik qilsangda, ular orasida juda ozchiligi bu yaxshiligini eslaydi va qadrlaydi.

Ota-bola aylanib yana saroy qopusiga qaytib kelishgan edi.

– Istirohat eting o'g'lim, Alloh nasib etsa ertalab ko'rishurmiz, – dedi Temur o'g'lini bag'riga bosib xalqni lasharkan.

Umarshayx Mirzo qiblagohi qo'lini o'pib, peshoniga surdi.

– Yaxshi dam oling, qiblagohi! – dedi kishi mehriydiradigan halimdek ovoza otasiga termularkan.

Temur o'g'lining ko'zida o'ziga nisbatan so'z ila ta'virlab bo'lmay cheksiz bir mehr-muhabbat, havo-faxr-iftixorga yo'g'rilgan hayratni ko'rdi. Bir inson hech bir g'uborsiz, cheksiz-chegarasiz seva olgan kishining ko'zlari shunday porlashi mumkin deya xayal qildi o'g'lining yelkasiga qoqib, yuziga termularkan.

– Xayri oqshom, amirzodam! – dedi o'sha bo'g' ovoza.

Ulug' Amirning birdan ovozi bo'g'ilib, tiliga boshlagan kalima kelmadi. Uning azob-uqubatlari chekarog' qilingan vujudida oddiy otalik his-tuyg'usi, mehri jo'rlarini yoniga olib yer chopish, ekin ekish va yaylovda yayratib qo'y boqishni orzu etgan oddiy odamlar bilan biri edi. Biroq qismat uning yog'y o'qidan yaralangay yelkasiga ulus qismatiga javobgarlik ma'suliyatini yukladi. Endi u bu buyuk muhorabadan osonlikcha chiqib keta olmaydi. Bu o'yindan chiqmoq halokat bilan barobar. Din, ulus shul ahvoldakim, aql, insofu adolatdan ko'ra kuch-qudratni ko'proq tan oladi. Zotan azal azaldan bu dunyo qo'li uzunlik bo'lib kelgan. Bundan keyin ham shunday bo'lib qoladi. Insoniyat yuzda-yul aqlu idrok va oliyanoblik bilan bir-birini anglab yetmoq darajasiga hali-beri ko'tarilmasa kerak...

Dadil odimlar ila bog' darvozasi tomon yurib kelib yotgan o'g'li orqasidan tikilib qolgan ulug' Amir xalqni

shozimning shundoqgina yonginasiga kursi olib kelgan ham sezmaydi. Uni o'y bosgan, xayoli parishon Amirzoda kamarining chap tarafiga taqilgan qilichi qo'liga bir maromda tegib ketayotganidan chiqayotgan sas uning xayollariga uyg'un va hamohang bo'lgan.

Belxiyor, Temurning xotirasiga sabzavor sariq to'qalarining amiri Xoja Ali Muayyad Sabzavoriy bo'lgan mulokat keldi. Hirot hokimi Malik Hirosiddinning hokimlik davomida to'plagan xazina-Hirot o'tlog'iga olib chiqishlarini buyurgan Temur, uning salqin esib turadigan chog'roqina tepalikka tepalarda tikilib, amiru mulozimlariga Hirot fathidan eng amalga oshirilishi lozim bo'lgan eng zaruriy tarmaklarni berar, amirlar, lashkarboshilar, devon amachlari va choparlar chumolidek g'izillab, yelib-beg'urishardi.

Yeroparda oldiga qo'yilgan kursida lat yegan qo'g'ini uzatgancha o'tirgan Temurning so'zlari aniq, shir va keskin yangrar edi. U har qanday masala va muammo bo'yicha tez hamda to'g'ri xulosa chiqarib, shulek bir fazilatga ega edi. U biror bir qarorga kelish masalasida hech kimni kutdirib qo'ymas, voqea va hodisalarning barchaning ko'ziga birdan chalimaydigan g'iralarini ko'rar va his etardi.

O'sha kuni Temur eng avval Abbosiylar xalifaligi-Turkiston va Xurosondagi siyosatiga qarshi bosh ko'targan va xalq qo'zg'oloniga rahbarlik qilgan Abu Muhammad Marvaziy mozorini ziyorat qilgani borgan edi. Marvaziy u zamonda xalifalikning Xurosondagi noibi bo'lib hosh qo'mondoni edi. U yetti yuz ellik beshinchi yil ikkinchi abbosiy xalifa Al-Mansur buyrug'i bilan qat'iiy qilingan edi. Islom olamida eng ulug' rutba xalifalik, eng ulug' mansab xalifa bo'lsada, xalq mehr qo'ngan inson bo'la bilmog' boshqa narsa ekan. Xalq bugungi

kunda o'sha xalifaning qabriga bormasligi va uni lamasiigi mumkin. Biroq ulus manfaati uchun boshir kundaga qo'yg'an Marvaziyning mozori katta ziyoni gohga, kishilar qalbiga taskin beruvchi muqaddas makonga aylangan edi.

Temur amir Boboturkga xazinadan bir ulush ajratib Marvaziy ziyoratgohi ta'miri uchun ishlatishini berdi bu ishini o'zi nazorat qilishini so'radi.

Xuddi o'sh:1 damda xos chopar ulug' Amir huzuriga Sabzavor hokimi Xoja ali Muay'ad palos o'pni uchun kelayotganini bildirdi. Temur bu sadoqatli va samimiy insonni bolalarcha sof tabassum va xursanil chilik bilan kutib oldi.

— Ovvora bo'libsiz, aziz birodarim. O'zimiz ziyorat tingizga borar erduk, — dedi unga qarab quchog'ini ocharkan.

Ali Muay'ad Sabzavoriy Temurning oldiga yetmar danog o'zini tappa yerga tashlab, quruqshagan lablarini uning qalin charim chorig'iga tekkizdi.

— Qo'ysangizchi bunday ishlarni, avlodim! — dedi Temurning yuzidagi tabassum o'rnini jiddiylik egallagan ekan.

Temur egilganicha uni o'ng qo'lidan tutdi.

— Biz do'stimiz. Demak, tengmiz! — dedi uni ohista bag'riga bosar ekan. — Muhtaram avlodimiz Ali Muay'ad Sabzavoriy yelkasiga shohona to'n yopilib, beliga xos kamar va shamshir taqisini! — dedi Temur baland va tantanali ovoza eshik og'asiga.

Mulozimlar bir zumda ulug' Amirning buyrug'ini bajo keltirdilar.

— Marhamat muhtaram do'stim, endi o'tiring, dedi Temur o'ng tomonidan joy ko'rsatib qo'noqqa.

— So'ylangchi, aziz birodarim, siz qaysi mahzab va e'tiqodni tutursiz? — deya so'radi Temur Sabzavoriyning shialikka daxldorligini eslab.

— Podshohlar o'z raiyati dinida bo'ladilar, — javob qildi Ali Muay'ad ta'zim bilan.

— Ma'qul va g'oyat aqli javob, — dedi Temur uning kullimagan javobidan ta'sirlanib. — Rasululloh sollalahu alayhi vasallam demishlarki: «Kimki mening sunnatimni tark etsa, mening shafomatimga yetolmaydi». Men boshqa joyda shunday degan ekanlar: «Jamoat rahmatidir». Men har ikkala davlatga vosil bo'lishni istiyman, sunnat va jamoat ahlining mahzabidam, — dedi Temur Sabzavoriyning xushbichim va sasta qirilgan soqolli yuziga qarab.

Biz har xususda, dinu diyonat, shariatu tarikatda shuning izingizdan yurnmoq pillapoyasiga oyoq bosdik. Endi bu zinlardan oyog'imizni olsak xoin va sotqin maqomiga kirajakmiz, ulug' Amir hazrati oliylari! — deya burro-burro javob qildi Ali Muay'ad Sabzavoriy eridan turib.

Sizni aql-idrok va adolat tarozusi muvozanatini me'yorida ushlab turguvchi odil inson va hukmdor deb bilurimiz. Ma'lumimgizkim, me'yordan oshgani murdar!

— Haqsiz, hazrati oliylari! — gursillatib o'ng qo'lini ko'krig'iga urdi Ali Muay'ad.

Xotiralat og'ushidagi amir kursiga og'ir cho'kkanicha mecha o'tirdi. Aqilda Hirot xotiralari jonlansada, ikki ko'zi jigarbandi Umarshayxda edi. Oy yorug'ida uning har bir harakati aniq-tiniq ko'zga tashlanar, odamlar g'ala-g'ovuri va otlarning sharpasidan tinchligi buzilgan qushlarning bezovta sayrashlari hayotning dasturini yilgini, tirik mavjudod borkim ertangi kun tashvishida yashab, unga umid va intiqlik bilan boqishini ta'kidlayotgan edi.

Amirzoda boshlik suvoriylar ohista shahar tomon harishar, tulporlar taqasining toshloq yo'ldagi taqir-tug'ur moziydan kelayotgan aks sado kabi sokin bog', damarqand osmoni uzra taralardi.

O'N BIRINCHI BOB

...Men nechun Samarqandni saltan boshkenti etdim?.. Shuning uchun bu ulug' shaharni davlatimning poytaxti etdim, boisi bu yerdan turib bizning eng ulug' atamiz Alp Er To'nga – Afrosiyob, Turon yurtini boshqargan!..

Temur

Sahar turib bomdod ibodatini bajio keltirgan Temur yana boqqa chiqdi. Namxush tong havosida dimoqqa xushbo'y atirgullar qo'qisi urilardi. Saf-saf qilib ekilgan behi, shaftoli, olma, tut, jiyda va o'rik og'ochlari qiyg'ona hosiliga kirgan, ixlos bilan shakl berilgan daraxtlar o'z digina uyqudan uyg'onayotgandek edi.

Ulug' Amirning barvaqt boqqa chiqishi mulozimlarni oyoqqa turg'izgandi. Xos qo'riqchilardan boshqar kimsa Temurning ko'ziga ko'rinnaslikka harakat qilgan faqat navbatchi xos mulozimgina ko'shik eshigi yonida qo'l qovushtirib turar edi. Ulug' Amir ertapishar Sa marqand gliosi ekilgan maydongacha piyoda bordi Giloslar g'arq pishgan edi. Tong sahardan bog'da ritq ilinjida katta-kichik qushlar aylanishar, inson zotidan u qadar hayiqmaydigan mayna va chug'urchuqlar gliosni butunicha yutardi. Temur shu yerdagi ko'kalamzorga yumshoq o'rindiq keltirishni buyurdi. So'ngra, xos mulozimdan eshik og'asining qayerdaligini so'radi.

- Bog' darvozasi oldida bo'lsa kerak, – javob qilidi xos mulozim.

- Chaqiring, – dedi Temur chuqur nafas olarkan. Bir kosa qimiz ichgulik fursatda eshik og'asi hozir bo'ldi. Ta'zim ila salom berdi.

- Vaalaykum assalom. Mening huzurimga kirmoq istovchilar ko'pmi? – so'radi Temur.

- Ko'p hazrat. Shayxulislom hazratlari ham tashrif istagida edilar, – javob qilidi eshik og'asi.

Nonushtadan so'ng, Ko'ksaroyga da'vat eting. Amir va lashkarposhlardan kimda kimning ishi borlika chorlang, – dedi Temur yaxshi kayfiyatta. Shayxulislom birinchi kelsunlar, mening ham ul kishi ko'rushmog'im lozim edi. Nonushtani shu yerga keltirishlar.

Temur Ko'ksaroyga yetib kelganida ko'rinishxonada shayxulislom bekar edi. Ular birga qabul xonasiga boshqar.

Mo'bin-musulmonlarimizning ahvoli ruhiyati, ularimizning kayfiyatleri joyidami? – so'radi Temur shayxulislomdan.

Allohga shukur. Soyai davlatingizda tinch-totuv jahamoqdalar, – javob qilidi Shayxulislom. – Siz ila maslahatlashib oladigan bir nozik ish bor edikim aziz temurbek, shu xususda barobar bir chora-tadbir belgilasak degandim.

– So'ylang!

Sizga ma'lumki mo'g'ul qavmlari orasida hamon timsollarga sig'inib, musulmonlarimizni chaq'itayotgan kishilar borkim, bu aholi orasida turi gap-so'zlar va ayv'olarning kelib chiqishiga sabab bo'lmoqda. Ayv'olga ayrim nufuzli mo'g'ul bek va amirlari butxona qurib, musulmonlar ko'z o'ngida timsollarga topinib turarlar nima qilmog'ni bilmay qolar ekan kishi...

– To'kal Bahodir haqida so'zlayotgan bo'lsangiz kerak, – dedi Temur o'ylga tolib.

– Shunday Temurbek. Siz o'zingiz oraga tushib, bu insonni islomga da'vat etsangiz yo'q deya olmaydi. Undan o'rnak olib, boshqa mo'g'ullar ham dinga kirarmidilar.

– Bu qavmning din va millat tuyg'usi sustdir. Dunyoni olmog' ilinjida bo'lgan Chingizxon aslida ulusini va dinini yo'q qilidi. Ular boshqa millatlarga qo'shilib ketdilar. Boshqa dinlarni qabul etdilar. Dashti Qipchoqda yashovchi mo'g'ullarga qo'limiz yetmasu, biroq Turon yurtidagi mo'g'ullar istasa-istamasalarda islomni qabul qiladilar. To'kal Bahodirning butxonasi qayerda?

– Turkiston tog'i etaklaridagi o'zi tug'ilgan Mo'g' qishlog'ida.

– Birga boramiz. O'zi qayerda ekan?

– Ayni zamonda shu yerda. Samarqanda.

Temur o'ng qo'lini ko'targan edi eshik og'asi yoll keldi.

– To'kal Bahodir Samarqanda emish. Qayerda bo'lsa, topib chorlang!

– Kecha Suyurg'atmishxonning huzurida ko'rgan edim, – qo'shib qo'ydi Shayxulislom.

– Nima, xon hazratlarini ham o'z diniga kiritmoqchi mi? – kulib so'radi Temur.

– Bilasizku bu qavmni. Haq bo'lsada, nohaq bo'lsa da, bir-birini qo'llab quvvatlaydi. Juda tarfakash qavm keladi bu urug'larimiz.

– Shu bois ham bular dunyoning yarmini oldilar da, hazrat. Bular yovuz va sahroi bo'lsalarda birlashadilar. Bizning esa esimizni tanibimizki, boshimiz qo'shilmaydi. Biz bir mazhabiy yo'ldamiz, biroq duch kelgan nontalab yurtimizga do'stu dushman maqomida kelaverganidan turli qavmlar ko'payib, qonini qorshib ketdi, hazrat, – dedi chuqur nafas olib Temur.

– Ulusni oliy maqomga vataniy yoki diniy tuyg'uga tayangan holda va adolat orqali olib chiqish mumkin, Temurbek, – dedi zukko Shayxulislom. – Bizning taqvodorlarimiz haqiqiy taqvodor emas. Avom esa o'lib bilan avomdur. Shu bois, iqtisodu siyosatda ishlarimiz og'ir kechajak.

– Haqsiz Shayxulislom hazratlari. Biroq biz Turon yurtida millatni bir mazhab bo'yicha yashamoqqa yo'naltirmog'imiz kerak. Boisi, bu tadbir kelgusida juda ko'p va katta qirg'in barotlarning oldini oladi. Insonlar har qanday haqsizliklarga chidashlari mumkin. Biroq dinu diyonat, e'tiqodining topalishiga toqat qila olmaydilar. Turon zamindagi mo'g'ul va undan tarqagan neki qavm bo'lmasin Allohning haq dini islomga da'vat etamiz. Ko'nishmasa, ularning burkini qonatmaymiz.

Qaytib ketmoqlariga izn beramiz. O'z dinlarida qolib, qolmoq bo'lib yashayversinlar.

Ertasi kuni Shayxulislom bilan yo'lga chiqqan Temurning kayfiyati yaxshi edi. Yonlarida qoshu qovog'i o'lingancha shom tubi qorong'u To'kal Bahodir otini o'qitib borar, gap-so'z ne xususda ketishini sezib, yoldoshlariga ne deya da'fi javob qaytarishiga aqli yetmay, boshi qotgan edi.

– So'zlarimga quloq soling muhtaram birodarim, To'kalbek, – dedi Temur uni yonma-yon yurishga chorlar ekan. – Sizga ma'lumki, bizning saltanatda mavlatning barcha tabaqalariga diniy, e'tiqod va hayot kechirmoq xususida lozim bo'lgan imkoniyatlar mavjud. Biz shohu gadoning haq-huquqini birdek tanimay, majburiyatini bo'ynimizga olganimiz. Shunday ekan, sizning butparast xeshu aqrabolaringiz va qishloqdoshlaringizga ham tegmasligimiz lozim erdi. Biroq ular axloqqa zid gap-so'zlarni ko'paytirib, musulmonlarning g'ashini keltirmoqda. Bu erta-indin bir janjalning boshlanishi degan gap. Bu g'avg'o boshlanar ekan, albatta, ozchilikdan iborat bo'lgan sizning qabildoshlaringizga ziyon-zahmat yetajak. Bizning amirimiz Boboturk borib timsolga sig'inuvchi odamlar bilan suhbatlashib qaytdi. Ularning nimalar deganini kelasangiz o'z qulog'ingiz bilan eshiting. Yana shuni ham aytmoqni istardimki, sizga bugundan e'tiboran amirlik unvoni beriladi. Siz, bizning bu hududlardagi eng ishonchli odamimiz va noibimiz bo'lasiz, – deya amir Boboturkni ko'z qiri bilan imlab chaqirdi.

– Qulluq hazrat. O'la o'lguncha xizmatingizda bo'lgusiman! – dedi bu kutilmagan iltifotdan shoshib qolgan To'kal Bahodir.

– Bu hali boshlanishi. Sizni yanada ulug' martabalar kutmoqda. Eng muhimi siz bu izzat-hurmat va taqdirga loyiq kishisiz, – dedi Temur samimiy ohangda.

– Labbay, hazrati oliylari, – deya otini qichab yetib keldi amir Boboturk.

– Muhtaram amir. Siz birodarimiz To'kal Bahodirni qurdirgan ibodatxonada bo'lib, u yerdagi kishilar bilan suhbatlashdingiz. Bu xususda o'z fikringizni To'kalbekka so'ylay bilurmisiz?

– Bajonudil hazrat, – javob qildi amir Boboturk o'z jilovini tortib. – Bu ibodatxonada juda ko'p timsol bo'lib, bular orasida odam haykalchisi ham bor edi. Biz barahmandan bu haykalchining qanday karomati bor deya so'radik. Boisi, haykalcha haqidagi gap so'zlar musulmonlar orasida tarqalib, turli xil bahar munozaralarga sabab bo'layotganini eshitgan edik. «Bu haykalning xislati shundan iboratkim, u bir kechada bir ming olti yuz ayol bilan jinsiy aloqada bo'la oladi» deya javob berdi. Bu so'zni eshitib turgan musulmonlar «Bu shaytoniy gap!», «Faqat shayton shunday qilishi mumkin!» deya e'tiroz bildiridilar. Biz ham ne demog'ni bilmay qoldik. Haqiqatan ham muhtaram To'kalbek, bu inson aqliga sig'adigan gap emam. Neqi aql va axloq-odob doirasidan tashqarida ekan, Allohga ham, bandasiga ham ma'qul kelmaydi. Shu bois, bu birodarimizni to'g'ri yo'lga solmoq lozim deb o'ylayman, – deya so'zim tugadi degandek Temur tomon o'girildi Boboturk.

– Eshitingiz-a, To'kalbek, – dedi Temur suhbatdoshiga. – Haqiqatdan ham mo'min-musulmonlarimiz bu kabi g'ayri tabiiy, axloqsiz g'oyalarni hazm eta olmaydilar. Sizdan bir rijoymiz borki, shul butxonaning o'rnida bitta machit qursangiz. Peshin ham bo'lib qoldi. Lozim ko'rsangiz tahorat qilib, biz bilan birga peshin namozini o'qishingiz mumkin.

To'kal Bahodir bosh irtg'ab, «Xo'p» ishorasini qildi. Dami ichiga tushib ketgan, yo'q degudek bo'lsa bu qahri ham, mehri ham qattiq Amir Temur degani «Jal-lod» desa tamom.

Ular otdan tushib, tahorat qildilar. Shayxulislomning ortida turib, peshin namozini o'qiyotgan qirq chog'li musulmonlar orasida bugun islomga kirgan To'kal Bahodir ham bor edi.

Ollohning haq dini sizga muborak bo'lsin! – dedi Shayxulislom To'kal Bahodirni bag'riga bosib. To'kalbek bul ulug' va savob ishni nihoyasiga yetkazalar bizning borishimizga ham hojat qolmaydi, Temurdek, – dedi Shayxulislom safar samarali tugagandan mamnunligini yashirmay.

To'qalbek ne desalar shu bo'lg'ay! – dedi Temur ham Shayxulislomning gapini ma'qullagan ohanda.

Rozimen taqsir. Muammoni o'zim hal eta bilurmen. Ul avbosh kishilar ila sizlarning bahslashib borishmoqliklaringizga luzum yo'q. Burnidan narini bermaydigan bu odamlar ko'ngillaringizga ozor yetkazuvchi so'zlar aytishlari mumkin, – dedi mashaqqatli ish mas'uliyatidan cho'chiyotgan To'kal Bahodir titroq ovoza, qora terga tushib.

Siz haq ishga qadam bosdingiz. Alloh sizdan rozi bo'lsin! – dedi Temur To'kal Bahodirga so'zningda turmasang ne holat yuz berishini bilasan-a degandek o'zlikr nigohini qadarkan. – Biz siz bilan birga islomga kirgan jamoangiz vakillarini boshkentimizda kutamiz va yurtimiz xizmatiga yarashlaringizga ishonch bildiramiz! – deya so'zini tugatdi.

So'ngra birodarimizga oq yo'l tilab, fotha bering degan ma'noda Shayxulislomga qaradi.

– Ilohi omin! – deya qo'lini fotha uchun ochdi Shayxulislom. – Ollohning haq dini bu zaminda bargaror bo'lsin! Uning safi har zamon kengaysin! Yaratgan barchamizning, jumladan To'kal Bahodirbek jamoasi-niung a'zolari qalbiga dini islom nurini baxsh etib, tavfiq ato etsin! Yo'lingiz oq, yo'ldoshingiz haq bo'lsin! Omin Allohu akbar!

Barcha barobar yuziga fotha tortdi. To'kal Bahodir uch nafar hamrohi bilan Mo'g'al qishlog'i tomon jo'nadi. Temur boshliq otliqlar Samarqandga qaytdilar.

– Agar bu qavm to'plam holida uyushib, musulmon-lardan uzoqroq bir o'lkada yashaganlarida, tegmasdik,

– dedi Temur ular otlari jilovini Samarqand tomon burgach.

Shayxulislom, ulug' Amirga jo'yali bir dafi javab qaytara olmadi. Sababi Temurdan bunday gapni kutmagani edi.

– Siz ollohning haq dinini qaror topdirmoq borasiz, hech kim qila olmaydigan ishni qildingiz va qilajakiz! – dedi anchadan so'ng Shayxulislom tutilib-tutilib, Siz kofirlarni dinga kiritdingiz.

– Gapingiz to'g'ri hazrat! Biroq bu odamlarni kofir deb hukm chiqara olmaymiz-ku! Yaxshimi-yomonmi bularning ham o'z dini bor, e'tiqodi bor. U tarafdin so'rasangiz Buxoro so'zining kelib chiqishi ham «Waxara» so'ziga borib taqaladi. «Waxara» demak butdada ibodatxona demakdir. Ma'lumki ota makonimizda yashagan qavmlar islomdan ilgari butparastlik va otashparastlik dinida bo'lganlar. Bizning ajdodlarimiz esa yagona Tangriga sig'inganlar. Yagona Tangri bu Alloh demakdir, – munozarani davom ettirdi Temur. – Bizning dinimiz, mo'min-musulmonlarimizga kufir e'tib, ularga jabr-zulm o'tkazmaganlarni kofir deya olmaymiz.

– Biz dinu islomning himoyasida muqim turgan bulamomiz, muhtaram Temurbek. Siz esa Ulug' Turon elining ulug' Amirisiz. Ming bir qavmu qabila ulusu elatga gap so'ziga yarasha javob bermoq mas'uliyati va majburiyatdasiz. Bo'lmasa yetti iqlimga hududi ketgan bunday cheksiz yurtni boshqarib bo'lmaydi, – Temurning fikrini ma'qullagan bo'ldi Shayxulislom.

– Islom murosayu madora, har ishni yaxshilik va adolat bilan bitirmoq, ya'ni, Allonga taslim bo'lmog' dinidir. Biroq uni turli mazhabu tariqatlarga bo'lib, birligini yo'qotdilar, kuch-qudratini parchaladilar. Buni kishilar o'z manfaatlari yo'lida qildilar. Bu yo'lida biz ilkimizdan kelgan ishni qilajakmiz, hazrat, – dedi Temur Samarqandning kunchiqar tomonidagi G'o'bdin tog'lariga uzoq tiklar ekan.

Temur Shayxulislom bilan xayrlashib, yana Bog'i Behishtga qarab yurdi. Uning hayotida urush-savash

– dedi Temur ular otlari jilovini Samarqand tomon burgach.

Shayxulislom, ulug' Amirga jo'yali bir dafi javab qaytara olmadi. Sababi Temurdan bunday gapni kutmagani edi.

– Siz ollohning haq dinini qaror topdirmoq borasiz, hech kim qila olmaydigan ishni qildingiz va qilajakiz! – dedi anchadan so'ng Shayxulislom tutilib-tutilib, Siz kofirlarni dinga kiritdingiz.

– Gapingiz to'g'ri hazrat! Biroq bu odamlarni kofir deb hukm chiqara olmaymiz-ku! Yaxshimi-yomonmi bularning ham o'z dini bor, e'tiqodi bor. U tarafdin so'rasangiz Buxoro so'zining kelib chiqishi ham «Waxara» so'ziga borib taqaladi. «Waxara» demak butdada ibodatxona demakdir. Ma'lumki ota makonimizda yashagan qavmlar islomdan ilgari butparastlik va otashparastlik dinida bo'lganlar. Bizning ajdodlarimiz esa yagona Tangriga sig'inganlar. Yagona Tangri bu Alloh demakdir, – munozarani davom ettirdi Temur. – Bizning dinimiz, mo'min-musulmonlarimizga kufir e'tib, ularga jabr-zulm o'tkazmaganlarni kofir deya olmaymiz.

– Biz dinu islomning himoyasida muqim turgan bulamomiz, muhtaram Temurbek. Siz esa Ulug' Turon elining ulug' Amirisiz. Ming bir qavmu qabila ulusu elatga gap so'ziga yarasha javob bermoq mas'uliyati va majburiyatdasiz. Bo'lmasa yetti iqlimga hududi ketgan bunday cheksiz yurtni boshqarib bo'lmaydi, – Temurning fikrini ma'qullagan bo'ldi Shayxulislom.

– Islom murosayu madora, har ishni yaxshilik va adolat bilan bitirmoq, ya'ni, Allonga taslim bo'lmog' dinidir. Biroq uni turli mazhabu tariqatlarga bo'lib, birligini yo'qotdilar, kuch-qudratini parchaladilar. Buni kishilar o'z manfaatlari yo'lida qildilar. Bu yo'lida biz ilkimizdan kelgan ishni qilajakmiz, hazrat, – dedi Temur Samarqandning kunchiqar tomonidagi G'o'bdin tog'lariga uzoq tiklar ekan.

Temur Shayxulislom bilan xayrlashib, yana Bog'i Behishtga qarab yurdi. Uning hayotida urush-savash

– Qulog'im sizda, muhtaram Turkashbek. Mamlakat sathadlaridan ne xabarlar olursiz? Bog'i Behishtdagi istirohatimiz davom etajakmi yoki yana safar ushbu gisiga oyoq qo'yajakmizmi? – so'radi yurishlarida charchadik-ku degan ohangda.

Ulug' Amirga munosib javob berishga o'rgangan Alp Turkash boshini quyi eggancha broz o'ylantirib javob berishga tutindi.

– O'zingiz oldimizga yetti iqlimni sulhla fath etmoqdek buyuk vazifa qo'ygansiz. Odamlar fe'l-atvori shundayki, kuch-qudratingni his etib tursalarigina bosh bilan hisoblashadi. Ko'zlardan pana bo'ldingizni xalq orasida bizga qarshi fitna yuritmoqda ekan. Ular qayta bosh ko'tarmaydigan bir tarzda sindirmoqchikaveradi hazrat, – dedi shahdi ovoza Alp Turkashni olib, iliq dengizga chiqmog'imiz kerak! – dedi Temur yurarkan. – Bu muttaham amir Tumoning Olloh nasib etgan umri yashab, bola-chagasini huzurini ko'rib o'lgisi kelmabdi-da? Yaramas! Biz saltanatning oyoq silik masqadida har kimsaga me'yorida ortiq mehribonlik bag'rikenglik qildik. Endi qilichni mahkamroq tutishga davlat edik. Dushmanimiz ham shunga yarasha erdi. Endi katta saltanatga aylandik. Alloh yo'l bersa hududlarimiz yanada kengayadi. Demak, shunga yarashga qadardir biz yon-verimizdagi o'zimiz qatori raqiblarni yengib, izzatimizga bo'ysundurdik. Katta, bizni bir ham-hona qayramoqdalar. Va alar hech qachon qilichlarini va yurtimizga alar ko'p zulm o'tkazdilar. Allohning izzatini buning javobini olajaklar, – dedi qaytib taxtga o'tirib

– Bu fitnaning boshida Seyiston hukm-
dagi Malik Qutbiddin turibdi.

Uning ilohiy darajadagi zalvori ovoza inson etini
qutqatib, vujudini larzaga keltiradigan bir siru sinoat,
sahr bor edi. Buyuk amirning ikki sadoqatli kishilari an-
damlar, yaqin kunlarda o'rdi yana yurishga chiqadi.
Cherik Termizda to'planajak! Har qachongidan
kech lashtar yig'ilisun! Biz bu safarda birgina Seyiston
mudommosi ila mashg'ul bo'lmaymiz! – deya so'ngi
muroqni berdi Ulug' Amir. – Olloh biz bilan!...

O'N IKKINCHI BOB

...Bu yurtning odamlari sizning eski ra-
qiblaringizdur. Nodirshohning o'lim xabari
tarqalmasidan burun bu bo'ri fe'l turk mam-
lakatidan chiqib keting!..

**Buxoro amiri Rahimbiyning qizil-
bosh amirlariga aytdan so'zi**

Ming uch yuz sakson uchinchi yilning yozi Temur
yurtun tinch va osuda boshlandi. U Bog'i Behishtda
dam olib, saltanat ishlari ila mashg'ul esada, oilasi
mollinch edi. Uning sevimli tani mahrami, iffatu na-
zokatda tengsiz xotini Diishod og'o og'ir xastalikka
chalingandi. Temur uning nursizlanib so'navotgan ni-
gohlarida o'ziga nisbatan cheksiz bir mehr tuyg'usini
ko'rib, ko'z yoshini tiya olmadi. Yonayotgan kaf-
lini Diishod og'oning quruqshagan lablariga, yuziga
bosdi. Bu go'zal xotini bilan u otda yonma-yon yuritib,
so'ngi bor Sayhun oshib, Hirotda borgan damlarni
esladi. Diishod og'o tildan qolgan, umidsiz va so'nik
nihozi ko'z ochib ko'rgan ulug' insonga mahzun ter-
mulib turar, yurakni hapirdiradigan darajadagi chiroyli
ehhrasi so'lib, zahil tortgan edi. Temur o'ng gulidan
bir guli ochilmagan bu malaksifat yuvonning abgor ah-
voliga uzor qarab tura olmadi. Uning o'ng qo'lini qat-

tiq qisib, kaftining ort tomonidan o'pdi-da, bo'g'zidan ko'tarilib kelayotgan yig'ini yutgancha xonadan chiqdi. Hovida uzoq yurdi. Bunday daqiqalarda uning oldiga bormoqqa hech kim jur'at etmas, toki ulug' Amir o'ziga kelib, hovuridan tushmagancha kimsa ko'ziga ko'rinmas, yoniga yondoshmas edi.

U xayol surgancha borib, ulkan sadaqayrag'och ostidagi so'riga og'ir cho'kdi. O'ng qo'lini ko'targanda saroy oynasidan uni kuzatib turgan mulozimlardan biri yugurib keldi.

– Amir Boboturkni huzurimga chorlang! – buyurdi Temur qaldiraq ovoza.

Amir Boboturk esa Dlishod og'o kabi og'ir ahvolda yotgan Temurning singlisi Qutlug' Turkun og'oning boshida haq deb o'tirgan edi.

– Amirga odam yubordim. – Egachingiz Qutlug' Turkun og'oning yonlarida emishlar, hazrat, – dedi yana qaytib kelgan xos mulozim.

Temur indamadi. Keecha u egachisining ziyoratiga ham kirgan edi. Tabib bo'yini ichiga tortib, yelkasini qisganida bir zum Temurning ko'z oldi qorong'ulashtirib ketdi. Hayot shu ekan, deya o'yladi bo'shashtirib, ko'zlaridan seldek yosh quyilayotgan opasiga termularkan. Dunyoning yarmini ushlab turibsanu, bir yaqin kishining joniga oro kirolmaysan! Eh dunyo! qo'tir!

Tabib bilan saroy bog'ida suhbatlasharkan, beixtiyor otasi rahmatlikning so'nggi kunlari va jon berish daqiqalari xotirasida jonlandi. O'shanda yonida yengil bilan og'zini berkitgancha, o'zini yig'idan zo'r'ga tiyib turgan, keyinchalik Samarqand Shahrizabzda o'ndan oshiq masjidu madrasa va yetimxonalar qurdirgan, o'zidan besh yosh katta opasi boqiy dunyoga ketmoqda. Keecha otasi ketgan edi. Bugun egachisi. Ertaga... Bu Oллоhning irodasi. Qani unga e'tiroz bildirib ko'rchi?

Temur so'rida amir Boboturk yetib kelgunga qadar o'tirdi. U karaxt edi. Qarshisida qotib turgan yosh amirni ko'z ishorasi bilan yoniga o'tirmoqqa da'vat etdi.

– Qutlug' Turkun og'oning ahvoli nechuk? – so'radi amir va xasta ovoza.

– O'zingiz ko'rganingiz kabi. O'zgarish yo'q, – javob berdi amir Boboturk umidsiz ohangda.

– Dlishod og'o saharga yetmaydi. Aytin katta maslahat. Lozim bo'lgan hozirliklarni ko'rsunlar. Bul maslahat inson yuksak maqomda tuproqqa berilmog'ubor loyiqdur. Aslida, ketayotganlar bir hisobda baxtsizlar, Boboturk. Bu ahmoqona dunyoning betayin talvishlaridan abadiy-abad qutiladilar. Ular dardi alamli tirik qolganlar chekadilari!

– Umidsizlikka berilmog' siz kabi buyuk insonga qarashmag'ay, aziz ustoz! Lahad yogasida ham umidni yashaydi deydi, – dedi Boboturk ne deya javob bermog'ni uzoq o'ylab o'tirmay.

– Illojimiz qancha. Dlishod og'odan uch to'rt kun ichiga opam boyaqishning ham kuni bitadigan bo'linadur. Baxt ham, baxtsizlik ham qo'sha-qo'sha keladi deganlari shu ekan. Astag'firilloh! Astag'firilloh! deya o'rnidan turib ketdi ulug' Amir.

Ertasi kuni peshin namozidan so'ng Dlishod og'oni tuproqqa berdilar. Bu voqeadan to'rt kundan so'ng Qutlug' Turkun og'o ham yorug' dunyoni tark etdi. Uning jasadini Shohizinda qo'yindisiga dafn etdilar.

Qayg'uiga botgan Temurning yonida Mir Said Baraka, Xoja Abdumalik va Shayxzoda Sag'ariylar turar, hujrat bilan Qur'oni Karim suralarini tilovat qilishardi.

– Bul insonlarga bo'lgan hurmat va ehtiromingizni bilga ko'rguzing! Saodat topasiz! – dedi Mir Said Baraka xayrlashar ekan Temurni bag'riga bosib. – Siz Alloh ato etgan qudrat sohibsizi! Yaratgan bizni siz kabi inson qo'lida jon bermog'qa nasib etsuni!

Mir Said Baraka shunday deganda ovozi bo'g'ilib, yulduz titrab ketdi. Ular gap-so'zsiz bir-birlarini bag'rlariga bosgancha uzoq turib qoldilar.

Mashaqqatli yurish oldidan saroyga ham bormay illoj! Behishtda safar tadorig'ini ko'rayotgan Temurga Termizda qo'shin to'plab bo'lingani, yurish uchun

barcha hozirliklar ko'rilgani haqida xabar kelgan. U xayol surgancha, yozda barq urib yashnab turgan og'och yaproqlarining sarg'ish va qizg'ish tusga kirib to'kilaётganini kuzatib o'tirardi.

Seyiston haqida gap ketarkan yoki u tараfdan berilgan xabar kelarkan Temurning asabi bulandi. U o'nlab jarohatlar azobini chekdi. Barcha ko'rmagandek bo'lib ketdi. Biroq Seyiston jarohatli yulidiga og'ir muhr bosdi.

Temur Seyiston safarini tushunar ekan, xayolining bir chetida do'lday qavmini saltanatga esh qilmog'ini aylanardi. Ularni xayrixoh etmog'ning eng yaxshi yot davlatni poylashmoq, ular istagan mansabu martaba qo'sh qo'llab bermoq edi. Saltanat ichida davlatni barmagan birorta qavm yoxud ulusni qoldirib bo'lmaydi.

Bu xususda kichik mashvarat o'tkazilgach, Temur yoniga Boboturkni olib, do'lday ulusi tomon otlanti. To'g'iz ho'kiz va to'qsonta qo'y so'ydirib, urug' ahlini ko'nglini oldi. Ulus oqsog'oli, to'qsonga borib qolgan Muhammad Do'lday bundan ellik yil burun, allaqachon o'lib ketgan Chingiziy bir xon o'zini amir etib tayinlagani uchun hamon uning otidan ish ko'rar, qulog'i og'ir biroq sodda va to'g'ir bir kishi edi. Oqsog'olini ko'nglini og'ritmasdan rizo etib, o'rniiga yoshroq bir kishini ulus amiri etib saylamog' kerak edi.

Ei oqsog'ollari davra olib o'tirar, yosh-yalang esa aylana shaklida tik turishardi. To'yib sahroyi oq sho'rva ichib, ustidan qovurdoq yegan ulus ahli bostirib-bostirib ayron va qimiz sipqorishar, daryodan suv bag'ishlagan bartos turklari amirini alqashardi.

Kursida o'tirgan Temur nihoyat maqsadga ko'chdi. — Ruxsatingiz bersangiz ulus ahli ila bir oz to'nushsak? — deya oqsog'ol Muhammad Do'ldayga jaradi Temur.

Qulog'i og'ir chol Temurning gapini aniq eshitmagan bo'lsa-da, bosh igr'ab jilmaygancha, ma'qul ishorasini qildi. Qariyaning yonida o'tirgan yosh yigit Temurning so'zlarini baqirgan kuyi uning qulog'iga takrorlardi.

Bizning do'lday ulusingiz saltanatimiz hududida-k ko'p shah-sharafi qavmlardan birdur! Siz bizning saltatimiz, tuprog'imiz va boyligimizga sherikdursiz! Bizning safidagi do'lday mingligining tartibu intizomi, ulusimiz qarshi savashdagi jasorati bizga ma'lumdur. Bizning Alp Er To'nga kabi ulug' bobomiz O'g'uzxonning fath etib, uning boshkenti Bejinga yetib borib o'lgan ekan. Shunda ul qavm hukmdorlaridan no'lib, O'g'uzxonning o'zlariga xoqon bo'lmog'ini so'rabdilar. O'g'uzxon esa «Sizning dningiz, turish-turmushingiz boshqa, menki boshqa! Biz bir-birimizni anglay olinmaymiz! Shu bois, o'z orangizdan bir kishini xoqon etib tayinlay! Men faqat bir narsani, saylaganingiz kishini saltat ila yurti yo'natmoqligini nazorat etmoqlikni bo'yimiga olishim mumkin. U xato qilisa kechirishim mumkin. Biroq jinoyat qilisa uni sizning qaroringiz bilan jazolashga to'g'ri keladi» debdi.

Temur xaloyiq qanday tinglayotgani va munosabati- ni bilmoq uchun so'zdan to'xtab, biroz tin oldi. Raiyat nafas olmasdan uning gapini eshtar edi.

— O'shal urf-odatimizdan kelib chiqib, bugun siz mana bu ulug' oqsog'olimiz Muhammad Do'ldoybek emirlariga o'z orangizdan yosh, insofi, oqu qorani tanigan, ulus mulkiga xiyonat etmaydigan bir kishini o'zingizga yo'l'boshchi etib saylasangiz! Men siz ne berangiz shuni qilmog'ga so'z berurman! Buyuring! O'z fikru taklifaringizni so'ylay bilursiz! — deya so'zini muxtasar qildi Temur.

Kimsadan sado chiqmas edi. Ulug'larning og'ziga boqib o'rgangan qavm talqon yutgandek sukutda edi. Kutilmaganda Muhammad Do'lday o'rindan qo'zg'oldi. Barcha birdek hayajon bilan uning og'ziga qarab qolgan edi.

— Qullug' Temurbek! — dedi u hech bir iltifotsiz. — Men ko'p kallang joyida odam ekansan! Esimizni tanib-mizki, birorta xonu sulton senga o'xshab ulusimizga kelib, holimizni so'ramagan. Faqat soliq so'rab kelgan soliqchini, savashga askar so'ragan tovachini

ko'rganmiz. Bo'пти, men roziman. Biroq bu odamlarni ko'zdan qochirma. Hech qaysisiga ishonib bo'lmaydi. Dumi burilisa otasiniyam sotadi. Shuning uchun ulan jilovini qo'lingda tut! G'ing desa ko'tanini sug'urib ol Bo'lmasa bu muttahnamlar sening ko'tanini sug'urib oladi...

Hayajondan soqoli jalpillab so'zlayotgan oqsog'olning sallasi bo'shab, chuvalanib ketdi. Shoshib qolgan chol dovdiragancha sallasini yig'ishtirib, qayta o'radi To'planganlar zavq va hayrat bilan kulib, beozor cholning xatti-harakatini kuzatib, so'zini tinglashardi.

— Muddaoga ko'chning, oqsog'ol!

— Gapning indallosini so'ylang-dal! — hazilu chilaralash gap otishdi o'tirganlar.

— Ha-ay, qayerda qolgan edim? — yonidagi chol larga qaradi oqsog'ol.

Yana kulgi ko'tarildi.

— Hali boshlamading! — dedi Do'ldayning o'ng bida nida o'tirgan jikkakkina tengdoshi.

— Xay, shunday degin. Boshlovdim shakili. Xo'li gapning o'ramini aytsek mulla Temurbek, biz qarigan ga o'xshaymiz chamasi.

— Sen qari tulki qariysanmi? Bor yo'gi o'n kam yuz dasan! — yana gap otdi o'sha chol.

— Gapni bo'lma deyapman, echkisoqol! Nechaga kirganimni o'zim yaxshi bilaman. Gapimni esimdan chiqarib yubording-ey. Ha, xullas ellik yildirki nasibamiz mana shu ulusning ustida. Bu yerda yoshi mendan ulug'i yo'q. O'n do'st edik, o'lib o'lib, o'zim qoldim deganlaridek, bular men bilganing o'ndan birini ham bilmaydilar... Gapning ochig'i nechchiga kirganimni o'zim ham bilmayman. Yoshimni aniq biladigan egachim o'tgan yili o'tdi rahmatli. Men tug'ilgan yili Kattasoydan qo'y-echnikni qumdek supurib sel oqqan ekan, — dedi chol Temur tomon egilib.

Yana gur etib kulgi ko'tarildi. Ulusdoshlari Do'lday cholning sodd va dovdir gaplaridan huzur qilishar, aslida bu so'zlar ularga yoqar edi.

— Obbo-o! Enasi baytallar-ey! Gapirgani ham yishmaydi-yal! Nima deyotgan edim? — yana ko'zidan adashib ketdi chol. — Xudosini aytib, berdisini yiguncha sabr qilmaydi bular.

Yana kulgu ko'tarildi. Temur ham barcha barobar huzur qilib kular edi.

— Ha esimga tushdi, — qilt etmay so'zida davom etdi oqsog'ol. — Bo'ladigan gapni aytсам, ulusimizda mening o'rnimni bosadigan, es-hushi butun, tagli-tugli akla odam bor. Qolganlari hali nonni «nanna» deb urishibdi. Ikki ham boy-badavlat, ko'zi ham ko'ngli ham to'q. Och odamni elga bosh qilib bo'ladimi! Bularga ishonsangiz dog'da qolmaysiz, Temurbek! Otan-iz Muhammad Tarag'aybekni ham yaxshi tanirdim. Uning sultoni edi xudo rahmatlik!

Davrada yana kulgi ko'tarildi. Do'lday bobo ham odamlarga qo'shib biron kuldi-da, go'yoki hech nima bo'lmagandek, gapini qolgan yeridan davom ettirdi.

— Shunday qilib men sizga aytсам Temurbek, bizda ulan amirigiga arziydigan iktita bola bor... — To'planganlar hamon kulishardi.

— E-e, ellikka kirgan odam bola bo'ladimi? — gap otdi yana o'sha jinnak chol.

— E-e, ellikka kirgan bo'lsa ham mening oldimda bolad! So'zimni bo'lma, muttahnami! Xullas, iktisining nam palagi toza, qoni buzilmagan, urug'i aynimagan. Mana bu meni so'zimni bo'layotgan Yorqul Yalamaning esa nasli buzilgan. Enasidan tug'ilgandan beri boshiga salla o'rab yuradi. Sababi tug'ma kal va ko'sal kimki kal va ko'sami demak nasl nasabi qarigan! Amaki-tamaki, ammayachchayu xolavachchasiga uy-tenaverib bu o'tirganlarning ko'pining nasli aynigan. Mening ustimdan kulmoqdan boshqaga yaramaydi bu barchag'arlari! Mayli kulishaversin. Gunohim to'kiladi. Shunaga bular. Bor bo'lsang ko'rolmaydi, yo'q bo'lsang bo'rolmaydi. Xalqning taqdirini och odamga topshirib bo'lmaydi. Och bachchag'ardan qoch bachchag'ar deydlar. Yalangayiqdan podsho chiqdimi, qolgan-

larni ham, o'ziday yalangoyoq qilmaguncha uyqu kelmaydi. Xullasi kalom Temurbek, men ezma choh so'ziga quloq solganingiz uchun qulluq! Do'lday ulus amirligiga Tobon bahodir bilan Son bahodirni qo'yib bo'ladi. Ikki ham pichoqqa sop bo'ladurg'on bulut bolalar! Ishonchim komilki, ular hech qachon sening ziyoningga ish tutmaydi!

Ulug' Amir o'rnidan turib, Muhammad Do'ldayni quchog'ini ochdi. So'ngra tiz cho'kib, uning tizzasiga peshonasini qo'ydi. Bu izzatdan o'zini yo'qotib qo'ygan chohning ko'zidan shovullab yosh quyildi. Ular bir muddat bir-birlarini bag'rilariga bosib turdilar.

– Ustozimiz Muhammad Do'ldaybekga boshdan oyoq shohona sarupo kiygizilib, tulpor ot va to'qsonla qo'y hadya etilsun! – dedi Temur o'ng qo'lida chohning yelkasidan quchib turarkan.

Muhammad Do'lday bola kabi etana bo'lib, ulug' Amirga minnatdorchilik bildirar edi.

– Endi oqsoqolimiz so'ylaganlaridek mana bu qarshingizda o'tirgan ikkita soqoli bolaning ishini hal qilamiz, – dedi Temur o'ng tarafida tik turgan Son va Tobon bahodir tomon o'g'rilib. – Qani buyuring birodirlar, qaysi birini ulusingizga bek etib saylaysiz?

– Ikki ham munosibi!

– Son bahodir ma'quli!

– Tobon bahodir ham arziydi!

Xaloyiqning takliflariga quloq solib turgan Temur bu xususdagi qarorini e'lon etdi.

– Siz muhtaram el ahlining rizoligingiz bilan Son bahodirni ulusga bek etib saylasakda, Tobon bahodirga amirlik mansabini berib, vazirim o'laroq yonimga olib ketsam ne deysiz?

– Barakallo!

– Juda ma'quli!

– Yashang, Temurbeki!

– Bizning eldan ham katta odamlar chiqsin-da axir!
– Bo'lmasa oqsoqolimiz barchamizga oq fотиha ber sin-lari! – dedi Temur Muhammad Do'ldayga murojaat etib.

Illohi omin! – deya qaltiragan qo'llarini fотihaga holdi oqsoqol. – Olloh mulki Turon sultoni Temurning davlatini barqaror qilsun! Alloh ulusimizni shon-omon, bag'ri butun, to'rt ko'z tugal asrasini! Barcha birdek yuziga fотiha tortdi.

O'N UCHINCHI BOB

*Buyuk Temur dunyoni o'nja aqil,
so'ngra silohi ila oldi.*

Ataturk

Temur Bog'i Behishtda bolaik do'stlarini kuta-
stani, beixiyor, hayaionlandi. Boisi, ularni anchadan
beri ko'rmaganligi bo'lsa, yana biri Idiku Temur bilan
salarida bo'lib o'tgan noxush voqea edi. Bu yerda
Idiku Temur haq edi. Temur buni kechroq angladi.
Unga nisbatan nohaq jazo tayin etganiga imoni komil
bo'lgach, amirini darrov bekor qildi. Biroq gap-so'z tar-
qab ketgan edi. Odatda yaxshi gapdan ko'ra yomon
so'zlar tez urchiydi.

Ulug' Amirning amriga binoan qay bir amir biror bir
mamlakatni fath etsa yoki g'anim lashkarini mag'lub
etsa, u uch narsa bilan mumtoz qilinardi. Birinchidan,
tahrili xilob, tug' va nog'ora berib, uni bahodir deb atar
sallar. Ikkinchi tadbir bo'yicha uni davlat va saltanatga
shorik qilib, kengash majlisiga kirtardilar. Uchinchi-
dan, esa unga o'zi zabt etgan chegara viloyati top-
shirilib, o'sha yerlik amiru beklar unga bo'ysundirildilar.
Agar amirlardan qaysi biri to'ira, ya'ni, xon o'g'lini yeng-
sa yoki amirzodaga shikast yetkazsa va yo biror o'lka
amirini mag'lub etsa u ham yuqoridagi yo'sinda taqdir-
lanardi.

Dashti Qipchoqqa qarshi yuborilgan Idiku Temur
Orusxonni beini sindirdi. Shu zarbadan so'ng u qayta
englamadi. Idiku Temurning Jo'chi ulusidan g'alaba
bilan qaytishi Samarqandda katta voqea edi. Qo'shin

magan gunohimni bo'yningga olgan bo'lsaman. Bu o'z yanada katta gunoh va xoinilikdur. Vaqti zamoni kelib Temurbekning o'zi buni anglab yetar. Ana shunda bu yanada bir-birimizga ishonchli va sadoqatli bo'lsamiz deya javob qildi Idiku Temur.

Uning so'zlarida mantiq bor edi. Amir Sayfuddin og'iz ochib biror da'fi-javob qila olmadi. Idiku haq o'lgan gapni borib oqizmay-tomizmay Temurga aytilganida u o'rnidan turib ketdi.

– Bo'lmasa mening huzurimga turli ig'vo bo'htonlarni tashib keladigan itu bitni kiritmanglar! dedi amir Sayfuddinga ovozi balandlatib.

– Haqsiz Temurbek! – dedi amir Sayfuddin do'stining so'zini quvvatlab. – Biroq siz kecha yoki bugun tanigan amaldor yoki amirlaringizga shubha bilan qarashingiz mumkin va buni anglasa bo'lsan. Biroq bolalikdan birga o'nib-o'sgan men yoki Idikuga o'xshagan siz ila barobar barcha og'ir-engil kunlarni to'tgan kishilarga ishonmasangiz, unda bilmadin, bu ochimizdan o'lishimiz, Turon yurtidan bosh olib chiqish ketishimiz mumkin, biroq sizga xiyonat qilmaymiz, bu bu yo'lining boshida siz ila birga edik. Uning so'ziga qadar barobar bormoqchimiz! Sizga ko'z tikkan duarman ikki dunyoda bizni ham sog' qo'ymaydi. Buni men aytmasam ham o'zingiz juda yaxshi bilasiz. Odatda aksariy hukmdorlar o'zini taxtga o'tkazganlardan ma-bir qutuladilar. Buni o'zingiz aytib yurar edingiz. Sizning boshqalardan farqingiz ham shunda. Do'st boshingizga ko'tarib, dushmani ham yerga kiritib yubormay o'zingizga esh qiladigan odamsiz. O'z o'zingizga qarshi bormang deymani! So'zlarim og'ibotsada meni tushuring. Bu gaplarni o'z manfaat uchun aylayotganim yo'q! – deya so'zini tugatdi amir Sayfuddin qora terga tushib.

O'ng qo'li bilan iyagini tutgancha o'ylarga tolgan Temur anchagacha fikrni to'plab, bir nima demadi.

– Haqsan Sayfuddin, – dedi anchadan so'ng bo'lgan ovozda. – Shu yerda biroz haddimdan oshdim. Temur olamani!

U bolalik do'stlarini birma-bir so'zlashganda sen-sen, jamoa orasida esa sizlardir.

– Idikubek huzurimga kirib, shuni yaxshilab anglatib bo'lar ediku?

– Do'stim! Qahringiz qo'zigan damda yaqiniriga inson zoti yo'lay olmaydi – ochiq so'yladi amir Sayfuddin. – Gohida umuman qulog'ingizga gap kirmaydi. Do'st xato va kamchilikka yo'l qo'yganda unga atayli mulozim kabi achchiq ustida munosabatda bo'lmaydi. Shu xatosi do'stona tarzda betiga aytiladi. Shu yerda xato ketgan bo'lsam uzr tilayman, – dedi amir Sayfuddin.

Yo'q do'stim Sayfuddin. Men qahri qattiq odamga bunday do'stona gaplarni sen aytmasang kim aytadi. Barcha og'zinga tikilib turgandan keyin to'qson to'qqiz yil haq so'ylasang yuzinchisida nohaq bo'lishing mumkin. Hukmdorning kichik bir xatosi ham kishilar uchun juda qimmatga tushishi mumkin. Barchasini eshitman. Demak, Idiku Temurning gunohi yo'q.

Men shunday fikrdaman!

Qanday qilsak bu xafachilikni uning ko'nglidan chiqaramiz?

Huzuringizga chorlab, bir bag'ringizga bossangiz etadi. U yuragi toza, mard inson. Ko'nglida kiri yo'q. Barcha uning mavqesini tiklab qo'ymoq lozim. U har qanday hurmatga loyiqdir. Sizga barchamizdan sadoqatli. Buni Oллоhning oldida ham, bandasining oldida ham so'ylagayman, – dedi amir Sayfuddin.

Bo'lmasa barcha bolalik do'stlarimizni mehmon-ona chiqiring. Bir suhbatlashib, xumordan chiqaylik, – dedi amir Sayfuddin. Bu suhbatdan so'ng Temur horg'in ovoza amir Sayfuddinga.

Mulozimlar kattakon sambittol ostidagi so'riga joy berib, mehmonlarni olib kelgan mehmonu mezhlar hol-ahvol so'rashib, yerlashdilar.

Xush keldingiz, safo keldingiz aziz do'stlarim! – dedi amir Sayfuddin. – Sizlarning o'tirganlarga murojaat etdi Temur. – Sizlarning atalgizda gunohim ko'p. Vaqt topib doimo ahvolin-

gizdan xabar ololmayman. Qusurga boqming. Bekor ga mashoyixlar mansabga ko'tarilgan do'st yo'qotilgan do'stdir, demagan ekanlar. – deya birin-birin do'stlari bilan qayta-qayta so'rashardi Ulug' amir.

– Unda ichimizda sog'imiz yo'q ekan-da Temurbek Sizing sharafatingiz bilan mansabga minmaganini qolmagan, – deya suhbatini jonlantirdi amir Sayfuddin. Siz aziz do'stlarim doimo ko'nglingizga qaraysiz. Haq nohaq sizlarni tergayman, og'ir ishlarga buyuraman. Shu bois doimo oldilaringizda xijolattaman.

– Ishqilib bugun O'rusxon yoki Malik Giyosiddin bilan savashib yurib, etaga ayrim do'stlarga o'xshab, Keshga suruvga lashkarboshi bo'lib ketmasak bo'lgan! – askiyani boshladi Kesh begi Abbosbek. Ular rohat qilib kulishdi.

– Joyidan olding Abbos. Bolaigingizda ham tiling zahar edi, – dedi Temur kulgudan to'xtab. – Gapni o'sha do'stimizga o'xshab lashkarboshiilik qilmog'ini orzu etib qoldim birodar.

– Do'stingizga cho'liq lozim ekan. Itimos qilamiz So'zimizni yerda qoldirmas, – bo'sh kelmay askiyani olardi Abbosbek.

– Biroq amir Sayfuddin mendan oldin borib, ishni bitirib, cho'liqlikni egallab qo'yibdi, – javob qildi Temur. – Amir Sayfuddin aralashgan ish bitmay qolmaydi. Eshidiki, xoninlardan qo'shin tuzishga ham muhtaram amir ul-umaromiz bosh qosh emishlari! – Bu ishga amirning qanchalik aloqasi borligini bilmadimu, biroq sizning itimosingizni menga yetkazdilar.

– Qanaga itimosimni? – hayron bo'lib so'radi Abbosbek.

– Xonimlar qo'shinining lashkarboshiiligini so'raganingizni!

Davrada yana kulgu ko'tarildi.

– Undan ko'ra borib Idikubekning yonida qo'y bo'lsan. Bu lavozim uchun o'zlaridan munosib nomini so'ralaymiz. – deya javob qildi Abbosbek. – Sizning mingboshi bo'lingu, yuzboshiilikni do'stlarga bag'ishlang, tamom. Six ham kuymaydi, kabob ham! bo'sh kelmas edi Abbosbek.

– Roziman! – dedi Temur. – Bugundan e'tiboran siz tamirlar yuzligiga yuzboshi etib tayinlandingizi! Bobur, farmonni hozirlatib, xonga qo'l qo'ydirib chiqing. Yig'ilganlar rosa kulishdi.

– Shunday Ulug' Xog'ondan shul mansab tegallagan bo'lsa nima ham deymiz. Taqdirga tan beramiz! Yolkasini qisib kulardi Abbosbek.

Ular hazil-mutoyiba bilan yemak yedilar. Sharbat ichib, meva-cheva tanovul etib o'tirganlarida Temur shukur na'fas olgancha Idiku Temurga qaradi.

– Barchangizga ma'lumki aziz do'stlarim, – deya bo'liq ohangda so'z boshladi Temur. – Hasadchi va solilarning qutqusi bilan davlatimizning Idikubekdek bir ulug' amiru lashkarboshisi atrofida ffsqu fasod gaplar aylandi. Agarda Idikubek bor-yo'qligi ma'lum, o'tkinchi bir kishi bo'lganlarida edi, uning shaxsiyati bilan kimsaning ishi bo'lmagan bo'lgan edi. Biz barchamiz barobar Oллоhning ne-ne sinovlaridan o'tmadik, ne tahqiru malomatlarni boshdan kechirdik. Payg'ambarimiz hazratlarining boshlariga yoyilgan malomat toshlariyu, kaltaklanganlarini eslaymiz. Buning barchasi Yaratgan Tangrining sinovidur. Unga bardosh bermog'imiz, sokinlik va sovuqdonlikni qabul etmog'imiz lozim bo'ladi. Mening, barchamizning bolaik do'stimiz, haqiqiy ma'nodagi mard va jasur Imom Idikubek, bir-ikkisi nohaq tuhmatu bo'hton yokimlingu fasod bilan sinadigan yoxud izziz yo'qolib ketadigan shaxs emasdur. Buni mendanda yaxshi bilursiz. Do'stimiz nohaq tuhmatga uchraganida himoya eta olmaganim uchun undan uzr tilayman! Hayot taomili shunday. Mard bir kun, nomard esa har kuni o'ladi...

– Astag'firulloh Temurbek! Sizda hech qanday gu
noh yo'q! – dedi o'rnidan turib qo'lini ko'ksiga qo'yarkan
Idiku Temur. – Astag'firulloh, unday demang!

– Yo'q Idikubek, – dedi o'sha samimiy ovozda
– Men ko'rpaning necha qarichligini biladurg'on
va o'shanga qarab oyoq uzatadurg'on odamman
Mendan payg'ambar ham, avliyo ham yasamoqqa
luzum yo'q. Haqiqiy bahoimiz to'rtcho'pning ustiga
tushib, boqiy dunyoga ketganimizdan so'ng beriladi
Tiriklikdagi har qanday maqlov va ko'tar-ko'tar so'zlar
qabrtoshdagi yozuvga o'xshagan bir narsadir. Men
sizdan do'stlarim oldida uzr so'rayman va bundan
buyon Chingizning bir tuki ham to'kilmasligiga so'z bo
raman....

– Astag'firilloh! Unday demang hazrat! – dedi Idiku
Temur xijolat chekib yana o'rnidan turar ekan. – Umri
man bu masalaga nuqta qo'ysak. Men hech kimdan
domangir emasman. Avval boshdan Amir Temurning
oddiy bir lashkari bo'lib kelganman va shunday qo'la
jakmani! – dedi Idiku Temur ko'zlarini yoshovlab.

Davruga jimlik cho'kdi. Do'sti bilan bo'lgan bu
samimiy muloqotdan Temurning ham ko'ziga yosh
qalqan edi.

– Idikubek so'zlaganlari kabi bu mavzuga nuqta
qo'yamiz. Biroq shuni sizga bildirmoqni lozim deb bila
manki, Turon davlatining amiri va lashkarboshisi Idiku
Temur shu paytga qadar hech bir lavozimidan chel
latilmagan yokim unga kichik bir jazo ham berilgan
yo'q! – dedi Temur yig'iga o'xshash xirilloq ovozda.

O'tirganlar hayron bo'lishib bir-birlariga qarashdi.
– Men amir Idiku Temurga nisbatan unday yokim
bunday chora ko'rilsun yoxud ko'rildi ham deganini
yo'q, – deya amir Sayfuddinga tikildi. – Yoki degan
midim?

– Xotirlay olmayman hazrat! – dedi xijolatdan qizari
ib amir Sayfuddin.

– Shunday ekan do'stlarning mana shu suhbat ol
dinroq bo'lishi, tez-tez ko'rishib turmog'imiz lozim edi

Biz to'planishib kelsangiz mening boshim faqat ko'kka
yotadi-kul. Atrofimdagiylarning hech biri men uchun siz
kabi qayg'urmaydiku! Nahotki men buni bilmasam.
Avir, sizlarsiz Temur Temur bo'lmas ediku! Inson yeri
dan ajralib yashashi mumkin. Biroq eili va do'stlaridan
ayirganing avlodi tugaydi, izi yo'qolib ketadi... Meni
yolg'izlatmang!.

Temur asabi buzila boshlaganini sezib, gapini
to'xtatdi va kosadagi sharbatni ho'pladi.

– Do'stona muloqotimiz tugadi. Endi davlat va
sultnat ishlari xususida suhbatlashamiz, – dedi an
chudan so'ng horg'in ovozda. – Seyistondan noxush
xabarlar kelmogda. Malik Qutbiddin isyon tug'ini
ko'targan erinish. Jakubekdan xos chopar keldi.
Ushqun alangalamasdan burun o'chirmoq kerak deb
il O'zim borishimga to'g'ri keladi shekilli. Meni yara
tir qilgan Seyistonliklar endi joyimni soladilar yokim
men ularni yer bilan bita qilaman.

– Ayb xalqda emas, uning yo'lboshchilarida, hazrat,
javob qildi amir Muayyad. – Ulsuga sulh va omonlik
kerak. Ularni joyida tinchitmoq lozim. Malik Qutbiddin
el ichida vaqti zamoni yetib, ilgariqi mag'lubiyatimiz
uchun hali Samarqandga bostirib boramiz degan em
ish.

– Bu gap bizga yetib keldi Muayyadbek, – dedi
temur o'ylga toilib. – Bundan buyon u tarafga qo'shin
yubormaydurg'on tarzda sulhga erishmog'imiz lozim
bo'ladi.

– Amiringizni bajarmoqqa hozirmiz Temurbek! –
dedi qaldiragan ovozda amir Muayyad.

Qish oxirlamay yurishni boshlashga to'g'ri keldi.
Termizdan chiqqan buyuk o'rdi bo'luk-bo'luk, favi
lay va qism-qism bo'lib kechuvga yaqinlashardi.
Lashkarning daryo kechuvarlaridan o'tishiga kichikroq
bir jang kabi qaralar edi. Qo'shinda daryolardan o'tish
ho'yicha maxsus qism bo'lib, u zudlik bilan qayerdan
kechib o'tish mumkinligini aniqlar va bu manzillar otlig

sog'chilar tomonidan qo'riqlanardi. Daryolarning suvi ko'paygan vaqtlarida undan o'tish bu dunyoning azoli edi.

Sohilga yetib kelgan Temur kichikroq bir tepalikka chiqib, qo'shinning kechuvdan o'tishini kuzatib turardi. Suvorilar daryoning tezoqar yeridan oting yugurib va yoliga osilgan tarzda, piyodalar esa mesh, gupparlar yordamida o'tishardi. To'p va zambaraklarni o'z qayiqdar ustiga yog'ochni torgan holda sol yasab olib o'tishardi. Ayrim ichi qaynagan suvorilar esa olti bilan o'zini suvga tashlab suzib o'tishar, imkonini topgan suv ichida ko'pkari chopib, bir-birini tortqilashar, hay qirishardi.

Lashkar Amudaryodan o'tib, ohista borar ekan, Temur amir Boboturkni yoniga chaqirdi.

– Tohirbek bilan Orif Buxoriy uzoqda emasmi?

so'radi Ulug' amir o'ylig'ga tolib.

– Shu yerdalar hazrat, – javob qildi amir Boboturk – Chorlang! O'tkin Teginbek ham kelsunlar, qo'shib qo'ydi so'ngira.

Amir Boboturk esa Dehliga samarqandlik qog'ozchilar avlodini olib kelish uchun ketgan kishilarni sabrsizlik bilan kutar edi. Ular Salima Sulton begimdan biror xabar olib kelarlari degan umidda edi. Bu xabarini Ulug' amir ham kutardi. Bu haqda ikki marotaba undan so'radi. Biroq elchilardan darak yo'q edi.

Salom va tazim ila otlarini qistab, ulug' amirning yonida Tohir tarixchi, kitobchi Orif Buxoriy va baxshi O'tkun Tegin hozir bo'ldilar.

– Ahvollaringiz nechuk do'stlarim? – hol so'ragan bo'ldi Temur. – Fotih Temur bilan sarsonu sargardon yuraverib charchamadingizmu?

– Yurgan daryo, o'tirgan bo'yra deydilar hazrat, javob qildi Orif Buxoriy tavoze bilan. – Sizning yoningizda yurib dunyo ko'rib, musofir bo'lib, yanada musulmon bo'lmoqdamiz. Norozi bo'lsak ayb bo'lar hazrati oliylari.

Temur yo'ldoshlarini zimdan kuzatib bosh chayqandi-da muddaoga o'tidi.

– Muhtaram birodarlrim, meni doimo bir narsa eylanitiradi. Nazariy tomondan olganda Chingizxon Korazmshohlarni yengishi mumkin emas edi. Amaliy nuqtayi nazardan ham. Biz uning Samarqandni olib olishini bir muhokama etaylikchi? Tarixchilar Chingizxon Samarqandni samarqandliklar qo'li bilan olgan deydi. Siz buni qanday izohlaysiz muhtaram Tohirbek? – deyda tarixchiga yuzlandi Temur.

Bunday qo'nularda so'z ketsa hayaionini bosa olmaydigan Tohir tarixchi hafsala bilan hikoyasini boshladi...

O'N TO'RTINCHI BOB

Turon mamlakatini birlashtirgan kunim va poytaxt Samarqandda saltanat taxtiga o'tirganimdan so'ng, do'stu dushman bilan muomalada bir tekis yo'l tutdim.

Temur

Ular yo'l-yo'lakay Tohir tarixchining Chingizxonning Buxoro va Samarqandni zabt etishi hikoyasini tinglab ketardilar. Ulug' Amirning hikoyani diqqat ila eshitayotganidan hech kim jur'at etib, yemak va istirohat vaqti kelganligini eslata olmadi.

Amir Boboturk esa jalanglagancha oliy qo'mondonning to'xtashi uchun qulayroq joy izlardi.

– Buyuring muhtaram amirim! – dedi ko'zi Boboturkga tushgan Temur. – Ot ustida elaklangan oshqozonlar ham nog'ora chalmogdalar. Yengil bir yemak yeb olsak bo'larmidiki?

Qo'sh ham kichikroq bir soy bo'yiga yetib qolgan edi.

Xizmatchilar bir zumda soyni saqin joyiga sarojarda tikdilar. Temurning manzili soy boshida bo'lib, qolganlar shu taxlit etakda o'z chodirlarini tikar edilar. Yo'l-yo'lakay, yengil-yelpi ovqatlanish uchun oshchilar qo'y etini dumba yog'iga qovurib, kattaroq idishga

solib olishar, lozim bo'lgan zamonda bir necha daqiqada isitib, ustiga piyoz va ko'kat to'g'rab sufraga tortiladigan bu yemak tuyumoch deb ataladi.

Temurning dasturxonida Tohirbek bilan Boboturning qadriga yetgani uchun tushlik yoxud oqshom yemagi zamonida ancha-buncha davlat va fuqarolarning ishlari ham bitib ketar, tabiatan bugungi ishni ertaga qoldirmas, kechami-kunduzmi, ot ustidami yechilishi lozim bo'lgan ishlarni hal qilib, ko'rsatma berib ketaverardi.

– Hikoyangizdan juda ta'sirlandim Tohirbek, dedi anor suvini ichak, ekan Temur xayolga cho'mib,

– Mo'g'ullar haqiqatan ham yurt boshiga balo bo'lib tushganlar. Oqibatda esa tilu dinini yo'qotib, turklashib yoxud forslashib ketmoqdalar. Bizning baros turklarini ular ta'sirida mo'g'ullashganini aytmaysizmi? Har bir fojining aks tarafi ham bo'ladi. Agar ular Turon yurtiga bostirib kelmaganlarida edi baroslar kabi juda ko'p turk qavmlari mo'g'ullashib yokim chinlashib ketar edilar. Chin va yo mo'g'ul bo'lgandan ko'ra xunlarga o'xshab islolan bo'lmoq ma'quldir. Bizning sahro, cho'l va dashtlarimiz tabiatan insonni sahnaylashtiradi. Dengizbo'yi xush tabiati mamlakatlarda yashovchi qavmlar esa bizdan ko'ra ko'zi ochiqroqdir, – so'zida davom etdi Temur. – Qani endi isyon bostirishu savash bilan mashg'ul bo'lmay, kunning o'tsayu, ilm yoki yozarlik ila shug'ullansang.

– Siz Allohning irodasi ila tarix g'ildiragining qay shaklda aylanmog'ida muhim ahamiyat kasb etuvchi inson sifatida yaratilgansiz Temurbek, – javob qildi Tohirbek. – Endi siz uchun orqaga qaytmog'ga yo'l yo'q hazrati oliylari.

– Bilaman Tohirbek, bilaman. Orzuga ayb yo'q deyilar. Ichimdagi dardimni kimga ham ayta olaman. So'zim haqmi nohaqmi sizlarga aytib yorilamanda, Gohida esa odamlarni o'rganish va bilish uchun ularga o'zim qo'shilmaydigan fikrlarni ham aytaman. Shu

zamonda bahs va yangi g'oyalar dunyoga keladi, hamda barcha odamlarni sinab ko'raman.

Ulug' amir katta to'qnashuvlar oldidan kamgap bo'lib qolar edi. Ayni damda ham u xuddi shunday holatda, sayyol parshon kabi edi. Aslida uning o'ylari tarqoq emas, faqat bir narsani, bo'lajak muhorabani, iloji boricha muammoni tinch yo'l bilan, qon to'kmasdan hal etmoq yo'llarini o'ylar edi. Biroq bu narsa har doim ham unga bog'liq bo'lavermasdi. Qarshilarida Chindan Idil harosigacha bo'lgan barcha harbiy kuchlarni sindirgan, savashaverib pishib ketgan yengilmas qo'shinlarning o'zini yog'i'y sanaganlardan biri anglasa biri anglamas edi. Boisi bu o'rta asr zamonida yonma-yon qishloqda yashayotgan kishilar ham bir-birlari hayoti haqidagi xabar va yangiliklarni bilib-bilmay yashar edilar. Zamon o'z insonlariga, insonlar o'z zamonlariga munosib edilar.

Turon o'rduasi Balxga yetib qolgandi. Ulug' amirning qo'shinga ikki kun hordiq uchun ruxsat etisin degan amri targaldi. Temur Balxni yaxshi ko'rar edi. U bu yerda saltanat tojini kiygan. Buyuk Turon amiri deya elon qilingan va oq kigizga o'tqazilgan edi. Bilqisi sug'ro va bonuyi kubro Saroyulkxonim o'zi ardoqlab yurgan buyuk bobosi Chingizxonning oltin taxtini olib chiqib, uni o'tqazgan edi. Mana shunga ham o'n besh yil bo'libdi. Bu orada qancha suvlar oqib o'tdi. Ne-ne odamlar o'tib ketdilar, yangi avlod tug'ilib, o'sib unmoqda. Ellik yilda el yangi, qirq yilda qozon yangi deyilar. Temur ham bunday olib qarasa hayotining uchdan ikkisini yashab qo'yibdi. Qolgan umr ham osoyishta ko'chadiganga o'xshamaydi. U jahongirlik chortog'iga qarab ot qo'ydi. Endi uloqni tashlamasa bo'lmaydi. Tohirbek aytingandek ortga qaytmog'ga yo'l yo'q.

Ulug' amirning yetib kelganidan xabar topgan amir Jaku Barlos oyog'ini qo'liga olib Balx sari uchdi. Hazratga xush keldingiz demog'chi edi. Biroq Temur uni jiddiy qabul qildi.

— Nechun izn so'ramasdan keldingiz tog'a? — dedi u Jaku Barlos bilan ko'rishar ekan. — Siz bu yerdan ko'ra uli tarafda saltanat uchun lozimsiz. Qaytib jo'rang, dedi gapni qisqa qilib.

Ochiqko'ngil va to'g'riso'z Jaku Barlos biroz shoshqaloqlik qilganini angladi.

— Bir qoshiq qonimdan keching muhtaram Temur beki! — dedi ikki qo'lini ko'ksiga qo'yib yig'iga o'xshash ovoza. — Sizni ko'rishga, dilydoringizga yetishdan boshqa narsa ko'zimga ko'rinnabdi jyan. Men qari bo'rini kechiring. Haqiqatan ham orqa tarafni bo'shatmay turishim kerak ekan. Endi buni chuqur anglamogdaman.

Jaku Barlos yana bir nechta og'iz so'z so'ylasa bola kabi ho'ng'rab yig'lab yuborishi mumkin edi. U o'zini zo'rg'a yig'idan tiyib turar, yuzlari, lablari, butun vujudi titrar edi.

— Borin! — dedi Temur unga bosiq, taskin beruvchi ovoza.

Jaku Barlos ortiga tisarilib, lo'kiliagancha chiqib ketdi. Temurning ko'z o'ngidan uning eti qochgan yel kalarlari, salqigan yuzi, avvalgidek yonib boqmayotgan ko'zlari va albang-talpanq qadam bosayotgan gavadasi ketmadi. Va beixiyor ichki bir ovoz unga «sen bundan buyon hayotingdagi eng sadoqatli inson — Jaku Barlosni boshqa ko'rmayсан!» degandek bo'ldi. Temur seskanib ketdi. Nega uni tergadim? Xafa qildim? Biroz suhbatlashib, hol-ahvolini so'rab, so'ngin yo'ichi etsam osmon uzilib yerga tushmas ediku, deya o'yladi asabiylashib. Nega menga tog'a avlodi bo'lgan bu sadoqatli odam qalbiga ozor yetkazdim? Axir u men uchun hayotini tikkan odamku! Odamlarga aql bo'lmogga intilamannu, gohida o'zim axloq-odob, insoniylik hududidan chiqib ketaman.

Temur o'nga tolgancha saropardaning to'ridan ostonasigacha borib kelar, poygakda eshik og'lasining paydo bo'lishini kutardi. Qaytib yana eshik tomon

yurayotganda mulozim ikki qo'lini qorniga qo'yib Ulug' amirning ko'rsatmasini beklar edi. Yuz qiyofasidan nimandir aytmoqchi edi.

— So'ylang. Ne xabar? — dedi Temur uning qarshisida to'xtab.

— Faroh hokimi Shoh Jaloliddin salom va sadoqat bildirnak ilinjida ostonada turibdi, — dedi eshik og'asi.

— Kirsun!

Shoh Jaloliddin sovg'a-salomlar bilan Ulug' amir huzuriga kirib keldi. Peshini o'pdi.

— Eng yaxshi sovg'a bu so'zda turmoq va durust inson bo'lmogdir, — dedi Shoh Jaloliddin o'tirmogga taklif etib. — Biz sizni har zamon o'zimizga do'st va qardosh deb bilgannmiz. Qiyomat qo'shningiz Seyistonliklar kabi hind ob-havosidek tez-tez o'zgarib turmasligingizni qadrlaymiz, — deya Shoh Jaloliddin xizmatini taqdir etdi Temur. — Biz Mozandaron sari o'tlanmoqchi erduk. Yana Amir Valining tanobini tortib qo'ymoq kerakka o'xshaydur. Biroq nekudoriylar va Seyistonliklar leyni rejamizni o'zgartirdi. Siz tараflarga ot surmoq majburiyatida qoldik. Ertatongda Oq Temur bahodir Seyiston taraf yuradi. Siz ham uli do'stimizga cheringilz bilan qo'shiling. Qarshimizdagi asosiy to'siq, jiza qal'asi zabt etilmog'i lozim. Xoinlik bot-bot takrorlangani bois shafqat qilinmasun. Jazo, bizga qarshi qilich ko'tarmoq niyatidagilarga saboq bo'lmog'i kerak.

Suhbat yarmiga yetganda Oq Temur ham kirib kelgan, ular Ulug' amirning amirini barobar tinglar edilar.

Jiza qal'asi atrofidagi yalangliklarda buyuk o'rdunyaqol tuzdi. Qo'shinni ko'zdan kechirgan Temurning yonida Alp Turkash bilan amir Boboturk bor edi. O'tin-ing jilovini taqqa tortib to'xtatgan Temur yordamchilari-qa tashvishli qaradi.

— Bir xatolikka yo'l qo'yibmiz inilarim, — dedi u huzovta ovoza bir suhbatdoshlariga, bir saf tortayotgan cherikka qarab.

Amir bilan maxfiy boshlig'i talqon yegandek suhbat saqlab gap nimadalgini anglamay ustozlarining og'ziga qarab turishardi.

– Axir katta yurtni, Samarqandni qo'shinsiz qolrib kelibmiz-ku! Agar yer yuzida bizga qarshi dushman g'iziy amirzoda, juda bo'lmasa o'zimiz taxtiga o'tqazib ham bu haqda aytmasizlar, – dedi Temur afsus chekib.

– To'g'ri, – dedi Alp Turkash boshini irtab. – Buni qarang-a?

Bu fikrga Boboturk ham qo'shildi.

– Amir Sulaymonshoh bilan Abbas bahodirni chiqiring. Ikisini qaytarib yuboramiz, – dedi Ulug' amir tushdan keyin kiradi deganlari shuda, – Turkning aqli Samarqandga ketishi lozim bo'lgan cheriklar saf tortgan tarafga boqar ekan.

Zum o'tmay amir Sulaymonshoh bilan Abbas bahodir hozir bo'ldilar. Ulug' amirdan tegishli farmoni oldilar.

– Samarqandga qaytayotganingizni kimsa bilmasin! So'raganlarga Seyiston tomon yurayapmiz deysiz! – deya so'nggi yo'riqni berdi bosh qo'mondon.

Turon o'rdusi Seyistonga yetib qolgan edi. Temurning Seyiston mulkida paydo bo'lganidan paytlari Shohshohon va Tojiddin Seyistoniyar oq bayroq ko'targan holda Temur qo'shini tomon kelaverdilar. Temur elchilarni huzuriga olib kelishlarini buyurdi. Ularning bir yillik xirojini taqdim etdilar.

Elchilar so'zi tugar-tugamas qal'a darvozasi ochilib, Seyiston lashkari mo'ri malahdek Temur qo'shini tomon tashlandi. Bunday qat'is daqiqalarda savashlashkarboshlarga keskin ko'rsatmalar berardi.

– Elchi birodarlarimiz uzog'roqda, hibsda saqlansinlar! Hadyalarimizni g'alabadan so'ngira topshirajakmiz! Ikki ming nafar eng yaxshi qurollangan xos navkarlar

shar bo'lmaguncha pistirmada turaversin! Muhammad Sultonshoh! Siz kichik bir cherik bilan yog'iylga yuzma-yuz bo'lasizda go'yoki o'zingizni cho'chigan ko'rsatib, yovning qo'tlig'iga suv purkaysiz! Ular o'lar-tilariga qaramay tashlanadilar! Ergashtirib, pistirmaga olib kelasiz! Yog'iyl piyoda ekani Suvorilarimiz ulariga ehtiyot bo'lgani holda hujumga o'tsunlar! Piyoda askar egasiga shikast yetkaza olmasa-da, otini yoralaydi! Shundan ehtiyot bo'lsinlar!

Jang boshlanib ketgandi. O'ng ming nafar askarni jang maydonida qoldirgan seyistonliklar qaytib qal'aga qochib kirdilar. Amirzoda Ali va Oq Temurning suvorilari qal'a darvozisini buzib kirib, yog'iyni imkon qadar qiyralib chiqdi. Seyistonliklarning ikki ko'zi o'zi ham savashga kirishib ketgan Temurda edi. Temurga biton kori hol bo'lsa butun boshli qo'shinning ruhi tushib, vaziyat o'zgarar edi. Temur lashkarboshidan tortib, oddiy navkargacha shunday bir quvvat va g'alabaga ehtonch ruhini ato etardiki, bunga barcha birdek ko'nikib qolgan edi.

Ulug' amirning savash ichida qilichini yalang'ochlab ot choptirib yurganidan cho'chigan amirlar piyoda yurib borib uning otini yetaklab chiqdilar. Ot yarador bo'lgan edi. Ulug' amirga otilgan nayza otiga tekkan edi.

Amiru lashkarboshilarini bir amallab ko'ndirgan Malik Qutbiddin Zurani Hisordan chiqib, boshini eg-gancha Temur huzuriga keldi. Uzar tiladi. Temur unga qimmatbaho sovg'alar berib, ko'nglini ko'tardi. Biroq shu daqiqada yana qal'adan o'ttiz minglik qo'shin otilib chiqdi. So'nggi va hal qiluvchi jang boshlangan edi. Temur o'rdusi Hisorning barcha tarafidan birdaniga hujumga o'tib, uni egalladi va buzib tashladi. Malik Qutbiddin qo'shinining asosiy qismi jangda halok bo'ldi. Turon o'rdusiga ham katta talofat yetgandi.

Chodiri qurigan tepalikdan atrofi kuzatib turgan Temur huzuriga keltirilgan Malik Qutbiddinning qo'lidagi zanjirni yechishni va unga suv berishlarini

buyurdi. Uning yonida Seystonning nomdor kishilari, sayyidlar, ulamolar va qozilar bo'lib, barchasi yerga qaragan, Ulug' amirdan mehr-shafqat kutardilar. Malik Qutbiddinga bir muddat tikilib qolgan Temur barchaga eshitarli ohangda amr qildi.

– Malik Qutbiddin raiyati bilan Samarqandga ko'chirilsun! Bu yurtning qozilari, sayyidlari va ulam oyu akobirlari Faroh hisoriga Shoh Jaloliddin huzuriga yuborilsun!

Qo'shin yo'lida davom etardi. Temur xomush edi. Bu safari davomida tinimsiz savashmoqqa to'g'ri ko'layotir. Lashkar biror hafta ham jangsiz turgani yo'q. Bir isyonchini tinchitsang, ikkinchisi bosh ko'taradi.

– Biz Iskandar Zulqarnayn, Mahmud G'aznaviy va Chingizxonlar fath etgan va ma'lum bir muddat yashagan, muhim ahamiyatga molik shahar Bustga kelmoqdamiz hazrat, – dedi otini niqtab Temurga yetib olgan Tohir tarixchi.

Tohirbekka ko'zi tushgan Ulug' amirning dili yorish-gandek bo'ldi.

– Keling tarixchim. Qayerlarda qolib ketdingiz. So'ramasam tashrif buyurmaysiz chog'i, – gina qilgan bo'ldi Temur. – Siz mendan uzoqlashmang. Ko'zinga yaqin yuring. Bust haqida yana nimalarni so'zlab berasiz?

– Bust bu hududning, umuman bu tarafdagi o'lkalarning jo'g'rofiy va iqtisodiy nuqtayi nazaridan asosiy shaharlaridan biri sanaladur. Shahar Argandob daryosining Xilmand nahriga kelib qo'shiladigan yerida joylashgan. Turon va Rumdan Hindistonga boradigan uch savdo yo'lining ikkitasi Bustdan o'tadi. Bu yo'llar saltanat uchun g'oyat muhim ahamiyatga egadir ulug' xoqonim, – deya so'zini muhtasar qildi Tohir tarixchi.

– Tashakkur Tohirbek! Inshoalloh Bustni olajakmiz. Biroq ungacha yana uch muhim qal'a – Zova, Toq hamda Ko'ka qalalarini zabt etmog'imiz lozim erkan. Busiz Bustni olib bo'lmaydur, – dedi Temur xayoliga

qandaydir muhim bir fikr keldi chog'i beixtiyor amir Boboturk tomon o'g'rilarikan. – Samarqanddan Tuman Nekudoriyning ta'zirini bermog' uchun chiqqan erduk. Biroq uni bartaraf etish yoki o'zimizga el qilish bo'lasida hech kimdan sado chiqmaydur, – yosh amirga yuzlanib dedi. – Ul azamat o'ziga tegishi hududlarda yurib sharoq karvonlari nari tursin, mushukni ham o'lkazmayotgan emish.

– Ma'lumingizkim ustoz, amir Sayfuddin janoblari Tumanbek bilan eskidan oshna, bordi-keldisi ham bor edi. Zoraki borib uni yaxshi gap bilan yana o'zimizga el qilsalar, – fikr bildirdi amir Boboturk.

– Ma'qul fikr. Chorlangi!

Zum o'tmay Ulug' amir jilovida amir Sayfuddin hozir bo'ldi. Amir ilia barobar Arg'un Bartos, Sevinchak Bahodir va amir Muhammad Sher Bahromlar ham tashrif buyurgan edilar. Ular Temurning nima maqsadda chaqirayotganini bilib, bu qo'nuda to'rtalasining ham gapi bir yerdan chiqqanligi bois, Ulug' amirning oldidan o'tmoq niyatida edilar.

– Bizlar ham shu xususda huzuringizga kelmoqchi bo'lib turgan erduk, – dedi amir Sayfuddin Temurning no maqsadda so'ratganini bilib. – Ruxsat bering, uni silab-siyapab, yaxshi gap bilan o'zimizga esh qilaylik. Harholda u ham elining qoni to'kilishini istamasa kerak.

– Ko'nmasa o'zlaringiz o'sha yerda qolib, menga chopar yuboring. Amirzoda Mironshohni qo'shini bilan yuboraman. Bu muammoni birgalikda hal qilasiz! – dedi Temur ularga ko'rsatma berib. – Imkon qadar uni ko'ndirishga urinib ko'ring.

Biroq amir Tuman Nekudoriy yigirma yillik qadrdoni amir Sayfuddinning so'ziga quloq solmadi. Amir Temurdek insonga muxolif bo'lish aqlga to'g'ri kelmaydigan ish ekanligini unga tushuntirib bo'lmadi.

So'zi qaytganda Temurning bir g'azabi o'n bo'lardi. Amir Sayfuddindan ijobiy javob kelmagach, u amir-

zoda Mironshohni yo'qlatdi. So'ngra Alp Turkashni chaqirtirdi. Gap ne xususda ketayotganini fahmlagan sohixabar izn so'rab, axborot berdi.

— Hozirgina xabar oldik, hazrat! Amir Tuman Kij or qali Makronga yo'lga chiqibdi. Qo'shini Garmisir dashti da emish. Saralangan qo'shini hamrohligida hududli sadogat saqlash hamda bizga qarshi kurashmoq hanganida muzokaralar olib bormoqda. Ikki tungan yoki ayi ekan, — deya so'ngi ma'lumotni berdi ot choptirib kel gani uchun tez-tez nafas olib, hansirab so'zlar ekan.

— Sobiq birodarimiz o'zgalarga o'lim tilaguncha o'ziga va eliga umr tilasa ma'qul bo'lur edi, — dedi Tumor o'ziga tolib.

Og'ir savashlar oldidan uni o'y bosardi. Bir nechta soniya ko'zini yumib turib, so'ngi qarorga kelardi.

— Amirzoda Mironshohni bir sinab ko'raylik-chi. U kishim ham uch kam yigirmaga kirib qoldilar. Qani bir kuchlarini ko'rsatsinlarchi, — dedi Temur Boboturkyn amirzodani chorlang degan ma'noda imo qilarkan.

Amirzoda otdan tushib, qiblagohi qarshisiga kelib va yashash zavqi barq urib turgan o'g'luga havas va mehr bilan tikilib turardi.

— O'zingizni ko'rsatmoq zamoni keldi, amirzodam, — dedi Temur allalovchi ovoza. — Hoziroq qo'shiningiz bilan Seyiston tomon yurib, suvni loyqalatayotgan amir Tumanni quvib yetib, huzuriga olib kelasiz. Men uni hurmat qilar edim. Undan yaxshilik ham ko'rganman. Yarador bo'lganimda uyida yetib davolanganman. Biroq u barcha iliq munosabatlarniz ustiga o'ylamay, netmay chiziq tortdi. Endi o'zidan ko'rsini! Oллоh sizga yo'l bersin, amirzodam! — deya o'g'lini yo'ldan etdi ulug' Amir.

Bu kabi sarguzashtlarga o'ch yosh amirzoda bot-bot ta'zim bajo keltirib, oti tomon yurdi. Temur Alp Turkashga «ko'z quloq bo'lib, o'zingiz yonida yuring»

ileganday bosh iring'adi. Ular ot qo'yib, Garmisir dashti tomon yo'lga tushdilar.

Amir Tumanni topmoq qiyin kechmadi. Mironshoh Mirzo katta qo'shinini cheriklarga bo'lib, bir-birlari bilan aloqa qilgan holda yog'yni izlamog'ni buyurdi.

Makron sari ketayotgan amir Tumanning xabarchisi yuz chog'li o'tliq atrofga alanglab, kimdir axtarayotganini aytib keldi. Amir vogaalar oqimi qay tomon ketayotganini faxmlamay qolmadi. Uning shu daqiqada yonida bo'lgan suvorilari bir yarim mingcha bo'lib, qo'shimcha kuchi ham bor. Bu bosqinchilarga sabdoq bermog'ning fursati yetibdi deb o'yladi. Qaytib orqamdan quvmaydigan qilaman. Shu maqsadda darhol yasol tuzib, orqa tarafdin kelayotgan yuz chog'li cherikni chopib tashlashni buyurdi. O'zi isfahoniy qilichini o'ynatgancha, oldinda uchib borar edi.

U asi vaziyatni savash boshlanib, to'rt tarafdin katlakon qo'shinining cheriklari hujumga o'tganda angladi. Biroq fursat kechgan, hayit o'tgan edi.

Ur to'polonda navkarlari amir Tumanni ko'zdan qochirdilar. Amirzoda Mironshohning bahodirlaridan biri tanimay uning bo'yiriga qilich soldi. Uzligan bosh amirniki ekanligini bilmas edi. Temurning savashda yog'iy shohlari, amirlari va lashkarboshilari tiriklayin tutilishi, o'ldirilmasiligi haqida farmoniga barcha bird-ek amal qilardi. Savash so'ngiga qadar uning halok bo'lganini hech kim bilmadi.

Bir yarim ming chog'lik askar asir tushdi. Amirzoda amir Tumanning qochishidan cho'chib, uni izlashga farmon berdi. Mironshoh Mirzoning so'zini eshitib turgan Tumanning asir tushgan yuzboshilaridan biri uning o'lganligini aytdi.

— Yaxshi bo'lmadi. Kim bu ishga qo'l urdi ekan? — dedi xafa bo'lib amirzoda Mironshoh.

Biroq amirni kim o'ldirganligini dastlab aniqlashga olishmadi. Keyinchalik uni Kuchuk bahodir o'ldirgani, o'zi ham shu jangda shahid ketganligi ma'lum bo'ldi. Amirzoda amir Tumanning boshi f'asilganini eshitib

yuzboshiga o'liklar ichidan uni topishni buyurdi. Ko'p o'tmay uning qon qo'lib qolgan kallasini olib keldilar. Amirzoda nima qilamiz degandek Alp Turkashga qaradi.

– Ulug' Amir mag'lub tomon qo'mondonining boshni olib kelishlarini yoqitmaydilar, – dedi Alp Turkash uzilgan boshni amir Tumanniki ekanligini tasdiqlab.

– Uning o'lganiga qiblagoh ishonmasalarchi? – dedi Turkashning fikriga qo'shilmagan ohangda amirzoda.

– Siz ne desangiz shul bo'lg'ay, – amirzodaning ra'yiga qarshi bormadi Alp Turkash.

Mironshoh ulug' Amir o'yg'i ostiga tashlash uchun boshni xaltaga solib olishlarini buyurdi.

Qo'shin ertasi kuni kechqurun Oliy O'rdu qarorgo-higa yetib keldi.

– Harholda bosh solingan xaltani shu yerda qoldiring. Hazrat so'rasalar olib borasiz, – dedi Turkash amirzodaga shivirlab.

Temur shohona saroparda oldiga qo'yilgan taxtda o'tirar, yonidagi amiru lashkarboshilar bilan nimanidir muhokama qilardi. Amirzoda bilan sohixabarga ko'zi tushgach, qarab qoldi. Ular yetib kelib, tobug' keltirdilar.

– Jahon amirzodasining katta g'alaba ila muborakbod etsangiz bo'lur, hazrati oliylari! – dedi Alp Turkash.

– Qutlaymiz, qutlaymiz! – dedi Temur amirzodaga tikilib. – Bu amirzoda uchun qahramonlik emas, vazir ko'rinasizlar, – so'zida davom etdi sinchkov Temur ularga zimdan boqib.

– Shunday hazrati oliylari. Yuz suvoriyli cheringimiz ustiga o'zi ot qo'ydi. Kuchuk bahodir uni tanimasan chopib tashlabdi. So'ngira o'zi ham shahid bo'libdi, – amirzoda uchun javob berdi Alp Turkash.

– Meni ishonitirish uchun boshini ham olib kelgan-dirsiz? – qiyofasi o'zgardi ulug' Amirning.

– Shunday!

– Muhtaram amirzodamiz odam o'ldirmoqqa shonimmasalar bo'lar edi, – dedi anchadan so'ng o'g'iliga qarab.

Amirzoda Mironshoh terga tushib, nima deyishini bilmay yerga qarab turardi.

– Hali bul kabi ishlarga ulgurasiz, o'g'lim. Savashda-da, tinch zamondada inson har bir ishga diqqatli bo'lmog'i lozim. Men uni huzurimga tiriklayin olib kelishingizni istagan erdim, – gapida davom etdi Temur.

Peshonasiga shul qismat yozilgan ekan bechoraning. Balki bu hol uning hayotining qonuniyat asosidagi yekunidir. Botir qoni yurakka, xoin qoni chelakka tomadur. Aytangiz, uning avlod-ajdodiga, bola-chaqasiga tegmasinlar! Uning izzatini joyiga qo'yib ko'msunlar. U baribir yaxshi odam erdi. Bizni qabul eta olmagan bo'lsa bu uning fikri va fe'lidan. Ne bo'lsa barchasi yaratgan Olohdini! Sizga ruxsat, amirzodam, – dedi Temur Turkashni qolmoqqa da'vat etib.

– Siz ul tarafga ketganingizda xabar olduk. Marhum amirning viloyati va elidan bo'lmish to'gay elati o'z yuzliklari bilan Xizorpaz hisorini egallabdi. Mamuqbu va Qizilqal'a ham ularning ilgida emish. Zudlik bilan maxfiylaringizni va katta bir qorovul qismini hoziroq yuborishga to'g'ri keladi. Alloh o'ldirmasa, ertagayoq yo'lga chiqamiz. Hozircha bu rejani sizdan bo'lak kim-na bilmaydi...

Qo'shin Xilmand daryosining so'lim sohilda turar, jangchilar yuvnib taranib, otlarini cho'mitirishar, kirchilarini tamizlashardi. Katta doshqozonlarda sho'rva qaynar, tandirchilar yero'choq va to'nikarilgan qozonlar ustida uzluksiz non pishirishardi. Qayerda jangga hozirlik ko'rish, istirohat qilish yoki qay bir maqsadda to'xtaganidan qat'i nazar lashkar turgan joy atrofi bir-biriga zanjirband qilingan aravalar bilan mahkam o'ralardi. Shox-shabbalar va yog'ochlar bilan to'silib, gir aylanasiga chetan devor qo'yib chiqilardi. Bu vaqtinchalik istehkom kunduzgi soqchi bo'linma – yazaq va tungi soqchi qism – taloya vositasida qo'riqlanar edi.

Yog'iy ko'rinishi bilan lashkar handaq istehkomlar chiqib safga turib, yasol tuzar va dushmani qarshi ber edi. Yurish va savash davrida tartibsizlik va orqasiga bir o'nlik, yuzlik, minglik, bo'lirma yoki qismning mas sus paroli bo'lar, buni o'ron deb atar edilar.

Bustidan so'ng Taxi Sulaymon eli, so'ngra tog'larga yashirilib hojilar va karvonlarni talovchi tog'ilav' onylar hamda shu atrofdagi hech bir hokimiyatni tan olmagu vchi boshqa qabila va qavmlar bo'ysundirildi. Qanda horni Jaku Barlosning o'g'li Shahonshoh fath etdi va uning o'jar dorug'asini dorga osdi.

Qandahor tomon yo'l olarkan, Temur xos chopari Ertog'ul Turonni sovg'a-salomlar va zar hoshiyali Maktubda quyidagi so'zlar bitilgan edi.

«Aziz va ulug' ajdodim, Jakubek! Sizni maroqli suh batingizdan bahramand bo'lmay turib, qaytarib yubor ganimdan beri ko'nglimda bir xijillik bor! Men qattiqqo'l insonni kechiring! Agar sizning menga qilgan yaxshilik laringizni bilmasam va ko'rmasam ko'zimga ziyon ekmakni bo'lib yegan mashaqqatli kunlarimiz hamon kechagidek ko'z o'ngimda. Shunda men hayotimdagi eng og'ir va dahshatli zarbani yedim. Ona vatanim da, kindik qonim to'kligan muqaddas Kesh tuprog'ida, amiru bek, lashkaru xizmatchi bir kechada meni sol dilar va qochdilar. Atrofimda siz aziz insondan bo'lak kimsa qolmadi. Hatto otlarimizni ham olib ketishgan edi. Shunday daqiqada yonimda birgina siz bor edingiz, muhtaram tog'ari! Tog'a o'lturgan tomoning ustiga chiqma yokim bir tog'a yetti otaning o'rniga o'tadi deyda bejizga aytmaydilar. Biz Bust va Qandahor sarl bek uzangimizda muqim turib, o'zining haqiqiy aslzodaligini, turk begiga xos xislatlarini ko'rsatmoqdadir. Faqat sizdek ulug', shon-sharafi, shavkatli insonning o'g'ligina shunday yetuk, mard va jasur bo'lishi

shaklini Maktubni qo'lga olg'och, qo'shiningiz ila biz mon yetib keiling! Qandahor va uning tevarak-atrofdagi hududlarni fath etib, sizning ilgingizga topshiraman! Boisi, siz bu sathadlardagi qavmlar bilan qay qay qo'nushmoqni barchadan yaxshi bilursiz! Bugun inchi darajali amirlik unvoniga sohib bo'lgan amir umaro Jaku Barlosning o'g'li amir Jahonshoh Barlos yoningizda bo'lajak. Sizdek butun hayot-mamotini ulug' Turon yurtining ozodligi va birligiga bag'ishlagan buyuk insonning og'irini yangi qilajak!

Bizdan yana bir bor uzrlar tilab, bag'rimga bosib:

Temur Muhammad

Tarag'ay o'g'li»

Maktubni qo'lga olishi bilan amir ul-umaro Jaku Barlosning ko'zidan seldek yosh quyila boshladi. Ko'z pishlarini arta-artay engini ho'l qilgan keksa amir bir sarag qog'ozni qariyb yarim soat o'qidi. Xatni o'qib tugatgach, ho'ng'rab yig'lab yubordi. Xos chopar Ertog'ul Turon uni quchoqlab bag'riga bosdi.

– Ulug' hazrat sizni barchadin ortiq sevadi! – dedi u amir ul-umaroqa taskin bergan bo'lib. – Hazrat o'liyari imkoningiz bo'lsa birga yo'lga chiqishimizni tayinladilar.

– Qanot bog'lab uchamiz, avlodim! – dedi Jaku Barlos xirilloq ovoza. Temurbek ila birga bo'lmoqqa uzog yillar davomida o'rganib qolgan ekanman. Hirotda yetimga o'xshab qoldim. Inson o'zga yurtda shoh bo'lsa ham vatan muhabbati g'aribga aylantirib qo'yar ekan, – armon bilan so'zlardi amir Jaku Barlos.

So'ngra xos mulozim va yordamchilariga safar tadorigini ko'rishga amir berdi.

Temur amir ul-umaro Jaku Barlosning kelayotganidan xabar topib, kutib olmoq uchun istiqboliga chiqdi. Bundan xijolat chekkan Jaku Barlos otdan tushgancha plyoda halloslab ulug' Amir tomon kelardi. Jaku Barlosning samimiyat va sadoqat aks etgan harakatlari kuzatib zavqlanib turgan Temur ham otdan tushdi.

Ko'rishganlarida ikkisinin ham ko'zidan tirqirab yosh chiqib ketdi. Ular birga peshin namozini o'qishib,

yo'lda davom etdilar. Ularni Qandahor fathining bosh qahramoni, amir Jahonshoh Jaku Barlos qarshi olib Safga tizilgan o'n minglarcha lashkar ulug' Amir va mehmonlar tashrifiga salom va sharaf so'zlari aytdilar. Qandahorning eng katta saroyida fath sharafiga ziyofat berildi.

Buyuk Turon amiri bu to'planida o'zining so'nggi farmonini e'lon qildi.

– Bizning sharafigimiz va sha'n-shavkatimiz uchun kurashgan barcha lashkaru lashkarboshilarga, amir va mulozimlarga hurmat va ehtiromlarimiz! Bu ulug' jihat hadda shahid ketganlarqı Olloh rahmat etgan bo'lsin! Turon saltanatida Amir Temur so'zimi! Amir ul-umaro Jaku Barlos Qandahor shahri va unga bog'liq viloyatlar hokimini etib tayinlansun! Marhum amir Tuman zo'rlik bilan egallab olgan Nikudoriylar eili o'zining asl egasi Sayfoi Nikudoriyga qaytarib berilsun! Muzaffar Turon o'rdusi ikki kun istirohat etib, safar hozirligini ko'rsun! Qandahorda bu hududlarni himoya qilishga qodir bo'lgan miqdorda lashkar qoldirilsun!

Ulug' Amirning o'ng va so'l tarafida o'tirgan amir va lashkarboshilari bosh iring'ab, farmonni ma'quladilar. Bu voqealar shavrol oyida, yetti yuz saksan besh tarixda, turk taqvimini bo'yicha to'ng'iz yilida kechayotgan edi.

Tong otar, kun botar, umr yeldek o'tar edi...

O'N BESHINCHI BOB

Betkay ketar, bel qolar, beklar ketar, el qolar,

Xalq so'zi

Qandahordan Samarqandga qadar uch haftalik yo'l edi. Jadal yurgan qo'shin o'n besh kun deganda poytaxtga kirib keldi.

Ulug' Amir Samarqandga yetib kelganidan yetti kun so'ngra amir ul-umaro Jaku Barlosning vafoti xabarini oldi. Bu voqeadan astoydli qayg'urgan Temur amir

boboturk boshliq bir necha kishini o'z nomidan ko'ngil berish uchun Jaku Barlosning o'g'li Jahonshoh Jaku Barlosning yubordi. Boboturkning qo'lda Jahonshoh Jaku otasi o'rniga Qandahor hokimi etib tayinlangani haqidagi farmon bor edi.

Turk ulusi taqvimini bo'yicha sichqon yili boshlangan, saroyga yaqin kishilar o'zaro pichirlashib, ulug' Amirning yaqin oylardagi rejalari, qay tomon oltanish ehti-moli haqida bahslashishardi.

– Endi Mozandaron hokimi Amir Valining xuni bo'lganga o'xshaydi, – dedi qurol-yarog' sotuvchi do'konning sohibi qurolsozdan qilich, qalqon, nayza va dubulg'alarni birma-bir ko'rib olar ekan.

Lashkar kiyimida bozor kezib yurgan Temur shun-diqina qarshidagi egar-jabduq do'konida ularning suhbatini diqqat bilan eshitib turardi. Negadir Temurda do'konchining ovozi tanishdek tuyuldi. Do'kon peshqo' shiffiga osib tashlangan qurol-yarog'lardan uning yuzi ko'rinmas edi. Nihoyat u do'konchini tanidi. U Temurning lashkarboshilaridan biri, mashhur Mengli tuga edi. Nega tujjorlik qilib yuribdi bu azamat, xayolidan o'tkazdi. Indamay yo'lida davom etdi.

Samarqand bozori kabi rango-rang bozor yetti kuni qolmida yo'q edi. Temur hayotining baland-past kun-larida kirib yurgan bu bozorni sevar, vaqti-vaqti bilan bir aylanib, xumordan chiqar edi. Bozor kechayu kun-duz davom etar, odamning jonidan bo'lak har narsa bor edi.

Temur bozorda bemalol tirikchiligini qilib yurgan xristianlar, o'tga cho'qinuvchi qavm vakillarini ko'rib ko'ngli xotirjam bo'ldi. Demak, musulmonlarimiz bu-larga dushmanlik ko'zi bilan qaramaydilar. Har bir in-son Allohning bandasi deb qaraydilar. Qanday yaxshi. Suh va birlik bor joyda barakat va tinchlik bo'ladi.

So'ng hisob-kitobga ko'ra shahar aholisi yuz ellik mingdan oshib ketgan. Bu yerda dunyoda neki mil-lat bo'lsa bor. Ularning barchasi o'zlarini Ulug' Temur-davlatining vatandoshi deb biladilar va bu bilan faxr-

– Hechqisi yo'q. Sizni kelajak uchun asrashim kerak. Boisi, Mengli Bug'adek lashkarboshi har kuni tug'ilavermaydi, – dedi Temur uni ko'nglini ko'tarish uchun. – Hasadchilar bu kabi gaplarni menga boshqa cha ohangda yetkazishlari mumkin. Shundan ehtiyot bo'lmog'ingizni rijo etamen. Siz nafaqat sadoqatli, eng muhimi layoqatli insonsiz. Aksariyat hukmdorlar layoqatli yordamchilardan cho'chib, faqat sadoqatli kishilarni istaydilar. Layoqatsiz inson mehru sadoqatda ham layoqatsiz ekanligini chuqur o'ylab o'tirmaydilar. Subhatning qolganini safarda davom etdiramiz!

Bu kutilmagan chorlov va muloqotdan o'zini yo'qotib qo'yan Mengli Bug'a ulg' Amirning qabulidan qanday chiqqanini bilmadi. Do'konigacha piyoda ketdi. Og'zi qonga to'lsa ham dushmani oldida tupurmaydigan Mengli Bug'a hayotida bu qadar izza bo'lmagan edi.

Temur uning saxiyligi, barchaga bir ko'zda qarashi, saltanat uchun moli jonini ayamasiyli uchun yaxshi tutgan, xayri-saxovat eshigini ochiq tutadigan kishilar kam chiqardi. Qipchoq dastining davlatmandlaridan sanalmish Mengli Bug'a daryodan suv bag'ishlagan odam edi. Safarda qo'shinga oziq-ovqat yetmay qolganida u qo'ynida asrab yurgan jamiki oltin tangalarni bag'ishladi. O'sha paytda bunchalik naqd oltin Temurda ham yo'q edi. Uning saxiyligidan hayratga tushgan Temur oltinining bir qismini qaytarib olishini so'raganida Mengli Bug'a bergan javob yanada hayratomuz edi.

– Oltinni ilon qo'riqlaydi, Temurbek. Odam zotining boyligi ko'paygani sari u avval qo'riqchi ilonga aylanaqmay. – Orqalab qayerga ham olib ketamiz? Avlodning qolgan mulkini qadrlamaydi. Ularga baliq yemoqdan ko'ra baliq tutmoqni o'rgatmoq kerak. Borliq bir balo bo'lsa, yo'qlik ming balo. Jo'qlik jo'mardni jig'ar deydi bizning qipchoqlarda.

Temurning ko'z o'ngida Mengli Bug'a bilan ilk tanishgan kunlar jonlandi. U bu paytlarda vaziyatni o'rganib, kuch va imkoniyatlarini chamalab mo'g'ul to'liyxoxijaga qarshi kurashni boshlash arafasida turardi. Mengli Bug'a esa Temurning huzuriga kelib, uning xizmatiga kirmoq taraddudida yurardi. Qipchoqning qobiliyatidan xabar topgan Tug'luq Temurning amirlari uni ilib ketgan edi.

... U Keshning kunchiqish tomonidagi bog' o'rtasiga qurilgan qo'shkda kitob o'qib o'tirardi. Qishloq tarafdan keladigan va darveshlarning «Ulamolar fatfo berdilar!» «Turon yurtining xaloskori Temur Turkog'aydir!» «Ulus boshini Temur qo'shajak!» «Ayrilganni ayiq yer, bo'linganini bo'ri yer!» deya jar solishardi. Temur ularning bu xil chaqiriqlariga ko'nikib qolgan, keyinchalik esa ensasi qotadigan bo'ldi. Bu chaqiriqlar uning raqiblari qonini daynatar, Temurga qarshi tish qayrayotgan kuchlarni birlashtirar edi. Shu kuni uning huzuriga kelayotgan Mengli Bug'a qirq nafar qalandar va darveshning bir oylik yemak haqini berib, butun Turkiston o'lkasiga shu ohangda jar solib, aylanib chiqishni topshiribdi. Bu haqda Temurga bir yildan so'ng, amir bioboturk hikoya qilib bergan edi.

Bu ishlar Temurdan boshqa hech bir hukmdordan ko'rmagan izzat-hurmat va ittifoqni, islom diniga rag'batni ko'rgan ahli ulamoning ishi edi. Shunda Temur dinning asl kuchini ko'rgan edi va Allohning ana shu haq dinisiz o'zining buyuk maqsadiga yeta olinmasligini anglagandi.

Temurning dini islom yo'lidagi jihodi barcha o'lkalarda tan olinib, ilgari va keyingi avlod islom olimlarining barchasi bir ogizdan ittifoq bo'lib, Alloh ta'alo hazrati risolatpanoh payg'ambarimiz, unga tan-grining marhamatlari va salomlari bo'lsin, uning dinini targ'atish uchun har yuz yilda bir kishini dinni yangilovchi sifatida ixtiyor etadi. Sakkizinchi yuz yillikning boshida Amir Sohbiqiron haqiqiy dinni rivojlantirdi va har tomonga yoydi. Haqli ravishda bu asrda dinning

yuz yillikning boshida esa og'asi G'ozoxondan so'ng taxtga o'tirgan Sulton Muhammad Xudobanda bu yo'lda ilm va aql bilan ish yuritib, ahli mo'min e'tiborini qozondi.

Amir Temur, Mir Sayyid Sharif va Abu Bakr Tay bodiy va boshqa islom dini ulug'larining maslahatlari hamda ko'magi bilan dinu shariat ishlari tuzugini yaratdi. Bu xususda buyuk saltanatda hech bir muammo paydo bo'lmay, shu tuzuk asosida davlat ma'muriy boshqaruvi tizimidagi shayx ul-islom, mufti va muladinu e'tiqodini yo'naltirishni qonuniy tarzda hal qilgan Temur, shundan so'ng davlatni boshqarish tuzugini yaratdi. Saltanat qonun-qoidalarini islom dini talab va ehtiyojlariga mosladi.

Temur sevimli oti Oqbulutda Ko'ksaroydan chiqib, Bog'i Behisht tomon yurar ekan, beixtiyor, to'rt qavatti minglarcha oq qizg'ish va kulrang yovvoyi kaplarlar samoni to'ldirib uchib-qonishar, bu manzara kishilarni ruhiyatiga ilohiy bir tuyg'ularni solardi. O'loq yorlaqasana qaldirg'och kelishi mumkin xayolidan kechdi uning.

Bu saroy va davlat devoni uchun oliy ark qurilib bitkazilganiga ham mana o'n yil bo'lib qolibdi. Oliy bo'lib, temuriylar davlatining yuragi xuddi mana shu naqshli gulli parchinlar bilan qoplangani uchun u o'zidan shunday atalib ketdi. Temurning ko'rsatmasi kigizda xonlarni taxtga o'tqazishning eng oliy belgisi hisoblangan oq kigizga o'tqazish marosimi o'tkazilar, so'ng taxt Ko'ktosh ustiga qo'yilardi. Bu qimmat baho nefrit toshini Temur Oltay tog'lari etaklaridan, qadimiy turk zaminini Urxun daryosi bo'yidan olib kelgan edi.

Ana shundan boshlab Ko'ksaroydagi ko'ktoshga

olmagan inson Turon yurti hukmdori deb tan olinmagan. Keyinchalik bu toshga munosib shaxslar qasri taxt davosidagi tasodifiy shaxslar ham o'tirdilarki, shu bois, xalq orasida «sening o'ring boshqa, mening o'rim boshqa, orqangni ishqama ko'ktoshga» degan naql paydo bo'ldi.

Bog'i Behisht tomon oti jilovini burgan Temur uning harpo bo'lishi haqida o'ylab kelardi. Shunda u eni ming yildan ortiq saroy uchun Tabrizdan mashaqqatli oq marmar olib keltirgan edi. Bog'ning hayvonot bog'chasiga yetti iqlimning turi xil jonzoat va qushlari yashardi. Bu qush va hayvonlarni Temur kelgan kundan beri parvarishlatar, ularning barchasi bosh egalarini tanishar, jo'chi hukmdorlari jo'natib turadigan ovchi quushlar, qirg'iy va shunqorlar qarovchilar darichasini ochishi bilan uchib chiqib ulug' Amir atrofiga parvona bo'lishar, eng totli yeguliklarni uning qo'lidan yer edilar.

Bog'i Behishtga kirgach, u to'g'ri hayvonot bog'chasi tomon yo'naldi. Ulug' Amirni ko'rish bilan o'qirangancha yugurib keladigan jayron bog' ichida bo'sh yurar edi. U har doim bog' tomon otiqlar kelaversa darvoza tomon chopar, Temurdan boshqa odamlarni ko'rgach, mayusgina iziga qaytar edi. Taxsifat so'riga og'ir cho'kkan Temur jayronning boshini silab, uzoq o'tirib qoldi.

Uning xayoliga beixtiyor, o'limini o'ylamagan musulmon emas, degan so'z kelaverar va o'z-o'zidan hayotining og'ir daqiqalarini qayta mushohada etar boshlardi. U ilgari barchaga birdek yaxshilik qilaversam ular menga do'st bo'lib, xayrixohlarim ko'payadi va shu yaxshiligim uchun ular menga har qanday sharoitda sadodat saqlaydilar deb o'ylar va bu fikrga ishonib yashar edi. Uning boshidan shunday og'ir damlar kechdiki, bu o'zi va yolg'iz Allohga ma'lum. Lekin shunday mashaqqatli daqiqalarda unga ichki ilohiy bir narsa, sen sinovdasan, toblan, pish, shunday pishginki, hayotingning eng so'ngi damlarigacha hech kim olidda bo'yin egmaydigan, hech kimga yengilmaydigan,

g'oliblik shohsupasidan tushmaydigan bo'lgini! Va
tuyg'udan uning vujudida so'z bilan ifodalab bo'lin
bir qudratli xislar jumbushga kelar, kelajakning saol
kunlari shundoqqina ko'z o'ngida gavdalanardi.
Zindonda votsazida

Keyingi paytda o'z fe'l-atvorida me'yorida orqali qattiqqo'llik va talabchanlik paydo bo'lganini his qila boshladi. Xuddi shunday vaziyatda ishi yurishayotganini, bir og'iz so'zi bilan katta-kichik ishlar tez va ko'ngildagidek bitayotganini ko'rdi. Odamlarni o'zingga yaqin olib, ular bilan samimiy munosabatda bo'lsang, xom sut emgan inson bolasi buni to'g'ri tushunmay ekan. Bunday odamlar mavqeing bo'shashishi bilan seni unutar, sotar va hatto dushmanlik yo'liga o'tar ekanlar. Temur bunday toifa kishilarni avval kechirib yurar edi. Keyinchalik yon-veridagilarga nisbatan qattiqqo'lliq bo'la boshladi. Loqayd insonlardan ko'ngil sovugan, ishsiz, do'stsiz, boshpanasiz va oilasiz yurgan paytida butun boshli lashkar oldida o'zini ochiq oydin taqdirab, o'ldirmoqchi bo'lgan amir Yoxmoqning lashkarboshisi, Kular Kamolni chopib tashladi. Shundan so'ng birdan odamlarning unga bo'lgan munosabati o'zgarib, aytgani aytgan, degani degan bo'lib qolganda, u insonlarni mehir-muhabbatdan ko'ra kuch va qo'rquv ostida boshqarish oson kechishini anglab,

[illegible]

...Temur erkalanayotgan jayronning boshi, bo'ya va quloqlarini silar ekan, ertaga chaqirilgan qurultiy haqida o'ylar edi. Bu qurultoyda Mozandaronga qurultiy nadiqan ikki yillik yurish muhokama etiladi. Odatda Temur safarlar oldidan qurultoy o'tkazishni u qurultiy qo'l ummas edi. Boisi, qurultoydagi reja va gap-so'zlar qo'shından oldin raqib tomonga yetib borardi. Bir qurultiyda bo'lgan gapni forsiy hukmdorlarga yetkazib, Gulom dorga osilganidan so'ng, qurultoyga qatnashgan diganlar o'ylab gapiradigan, sovuq suvni ham pullik ichadigan bo'lgandilar. Keyinchalik surishtirilsa, o'zining payg'ambar avlodi ko'rsatib yurgan axloqsiz va nam kelgan bir ayg'oqchi bo'lib chiqdilar. Uni o'nboshli Tursunboy Qoraxitoy eshikka testkari o'tqazilib, Sa margand ko'chalarida sazoyi qilindi.

O'N OLTINGCHI BOB

Mening ummattarim faqat o'zining fikriga ishonib, boshqalarni eshitmasa, ularni tahlil etib, tatbiq etmasa bu hol dinimizning buzilishiga olib keladi.

Muhammad payg'ambar (s.a.v)

Ko'ksaroy hovlisini to'ldirgan amiru beklar, qarindosh urug', lashkar boshliqlari Temurning Bog'i Baxxon esa Buxoroyi sharifda edi.

Qo'shin qo'mondonlarining dami baland, ruhlarini tik, bo'lajak yurish haqida suhbatlashib, o'zaro bichilib to'qishardi. Savash ular uchun boylik va shon-shuhrat edi. Saroy a'yonlari esa odatdagidek kamgap, o'ychan va bosiq edilar. Lashkarning aksi o'laroq ular muammolarni tinch yo'l bilan bitirish payida bo'lardilar. Qo'liga

ch olingandan keyin oqibatini hech kim bilmaydi. Lashkar qanchalik savash istihyoda yonmasin, shah taqdiri saroyda hal bo'ladi. Ertaga kunda o'ylab-oylab gapirgan har bir so'zga javob berishga to'g'ri keladi. Amir Valiga qarshi savash Dashti Qipchoqning yoylovlarini yokim janubiy Turkistonning adirlarida emas, Mozandar on changalzu r o'rmonlarida kecha-

bu to'qayzorlardan o'tmoqning o'zi bir savash.

Ulug' Amirning kelayotganidan xabar topgan amir, lashkar boshi va mulozimlar ikki chetga tizilib, ta'zim qilib keltirgancha boshlarini egib, beklardilar. O'tda savay darvozasigacha kelgan Temur kirish eshigiga yetgunga qadar bosh iring'ab, to'planganlarga salom berib, salomlariga alik olardi.

Mavjud tartib va taomliga ko'ra ulug' Amirning o'g'illari, nabiralari va qavm-qarindoshlari o'zlariga va martabalariga munosib ravishda xuddi o'ylab-oylab onlagandek saltanat taxtini o'rab o'tirar edilar. Layyidlar, qozilar, ulamo, fuzalo, shayxlar, ulug'lar va ulay tabaqaga mansub sharafl i kishilar taxtning o'ng tomonida o'tirardilar. Amir ul-umaro, beklar begi, amir-ler, no'yonlar, ulus, tumanlar va qo'shinlarning sardor-leri va amirlari, mingboshilar, yuzboshilar, o'nboshilar va mansablariga yarasha chap tomondan joy olar edi-

Devonbegi va vazirlar esa taxt qarshisida o'tirardilar. Saltanatga qarashli mamlakatlar, el-uluslarning kalon-liklari va kadxudolari esa vazirlar orqa tarafda turar edilar. Bahodir unvoni sohiblari va eng mashhur qilib-tiliboz o'g'ionlarga saltanat taxtining orqasida, o'ng tomondan joy ajratilardi. Qorovulbegilar esa taxtning orqa tarafidan so'l tomonda joy olardilar. Hirovul amiri Temurning qarshisida o'tirardi. Ichki, xususiy yasovul, ya'ni, kichik lavozimdagi saroy xizmatchisi esa chodir yoki xona eshigi oldida, taxt poyasining to'g'risida tik turardi. Dodxonlar, ya'ni, arz-dod bilan kelguvchilarning qabul qilib, podshohga yetkazuvchi mansabdorlar ham o'ng va chap tomonda tik turardilar.

Harbiy yurish paytida aholida safarbar qilinedigilashkarni, ya'ni, soyiri sipohlar, xizmatchi va hashha deya ataluvchi eng yaqin xizmatchilar o'z vazifalariga yarasha saf tortib, belgilangan joylarda tik turar edilar. To'plandi yokim qurultoyi tartibli o'tkazish, qish nashchilarni joy-joyiga o'tqazish to'rt nafar amirga topshirigan bo'lib, ular bu xususda mas'ul edilar.

Taomilga ko'ra majlisning boshi yoki so'ngida mehmonlarga doimo ming tovoq osh va ming dona non tarqatilar edi. Bu ming tovoq osh bazmga olib kelilib, besh yuz tovoq'i uluslar amirlariga, sarkardalarga va oqsoqollarning otlari atalib, oldilariga tortilar edi.

Ohista yurib borib taxtga o'tirgan Temur majlisni tartibga keltiruvchi amirlar boshida turgan Boboturkga davatilarni chorlashni buyurdi. Dastlab katta to'planni soliniga toza shoyi va begasam to'nlari kiyib, jig'alar taqqan ulug' Amirning yaqinlari kirdilar. So'ngra, amir ul-umaro Xudoydod Barlos yetakchiligidagi amirlar, lashkar boshlig'ari va saroy a'yonlari kirib kelishdi.

Temur mavqeiga qarab joyini olayotganlarni kuzatib, so'ylayajak so'zi xususida o'ylardi. Barcha o'z yerini olgach, ularga yuzlandi.

— Xush kelдингiz, aziz birodarlarni! Muhtaram amirlarimiz, sarkardalarimiz, ulus og'alarimiz va mihrgboshilarimiz! — deya o'tirganlarga murojaat etdi Temur. — Siz muhtaram birodarlaringizga ma'lumki, biz Mozandaron hokimi Amir Valiga nisbatan har doim dostlik va tenglik maqomida bo'lib kelganimiz, bundan buyon ham ahdimizni buzmaymiz. Sizning izninizgiz ila men amir Boboturkdan Amir Valining mening nomimga yozgan maktubidan parcha o'qib bermog'ini so'raymen. Buyuring, muhtaram amir!

— Sizga ma'lumki, muhtaramlar, — deya so'z boshladi amir Boboturk tik turgan joyida jamoaga yuzlanib. — Biz aslida oldingi safarimizda Mozandaron tomon yo'l olgan erdik. Rug'ad yo'lidan o'tib, Kabud Joma, so'ngra Shosmonga yetib borganimizda ulug' Amir hazratlari nomi oliylariga Amir Valining odam-

ni nov'a-salomlar ila maktub olib keldilar. Maktubning mazmuri quyidagicha turar. «Bir bor karam qilib, meni huzuringizga borishdan uzri tutsangiz va qaytib keltingiz, bu banda organgizdan oyoq o'pishga yetib bersam va qolgan umrimni xizmat va mulozamatda «kuzsam». Shundan so'ng Amir Sohibqiron marhamat qilib, uning rijosini qabul etdilar va burilib, Samarqand va Chorimakon yo'li bilan Radkongga yurmoq ummonini berdilar. Hech birimizning aqlimizga Amir Vali janoblarning so'zlaridan qaytishlari kelmagan edi. Taassufki voqealar intihosi shuni ko'rsatmoqda, hazrati oliylari! — deb so'zini muxtasar qilgan Boboturk ulug' Amirga ta'zim bajo keltirdi.

Temur ma'lumotining qabul degandek bosh iringadi.

— Xabaringiz borkim, Amir Vali shunchaki so'zidan qaylamoq bilan cheklamayotir. Isyon ko'tarish barolarida boshqa o'lkalarning hukmdorlarini ham bizga qarshi qayramoqda. Shuningdek, Ajam Iroqning el-ulusi ham Muzaffariylar zulmidan bezib, bizga bot-bot murojaat etmoqdalar. Podshohlarni va xalqni to'g'ri yo'lga solishi lozim bo'lgan ulamolalar ham dinimizni turli tarafga tortib, shariat qonun-qoidalaridan chekinmoqdalar. Bu mamlakatlarda jabr-zulm va fisqu fasod kuchayib ketarkan, asl podshohlar adolat o'rnatib, bu iltna va zulmga barham bermog' uchun ana shu yurtlarga yurish qilmog'ari lozimdur. Tangri taolo shu nityulning sharo'fati bilan mamlakatni zolimning qo'lidan tortib olib, odil podshohga topshiradi. Sizga ma'lumki, biz ham o'z zamonida ota yurtimiz Turon yerini zolimlar to'fasi qo'lidan tortib olgandik. Alloh yo'l bersa, yetti iqlimni zo'lim va johil hukmdorlardan xalos etalukimiz! Qay bir mamlakatning raiyati o'z hukmdoridan ozor chekkan, yurt ahlining ul voliydan ixlosi qaytgan bo'lsa, mamlakatlarni zabt etuvchi haqiqiy podshohning bu hududlarga qadam qo'yishi bayramga aylana-di. Shu o'rinda sizga ulusimiz tarixidagi buyuk xato va tojlalardan birini aytib o'timoqchiman, bu baxtsizlik yurtni vayron, ulusni sarson qilib, asrlar mobaynida

barpo bo'lgan hayotimiz asosini barbod qildi. Etila yomon ketib yaxshi kelmas, degan naql bor. Xorazm shohlar rayyatga azob bergan, pichoq etdan o'tib musulmon ruhoniylari ham o'z podshohlarini qo'llab quvvatlamadilar. Dinu diyonati bo'lak yog'i'y tarafga o'tib ketdilar. Xalq esa aslida qordan qutulib, bo'ronga tutilgan edi. Har narsaning ikki tarafi bo'lganidek, bu qilichdan o'tkazaroq, zulm etaroq, Ollohning inoyati bilan uning haq dinini qabul etdilar. Ulusimizga qo'shilib ketdilar.

Sohibqiron shu yerda so'zdan to'xtab, biroz tin olib Hayajondan yoshovlagan ko'zlarini qo'lro'molchasi bilan artdi-da so'zida davom etdi.

– Endilikda qay bir mamlakatda shariat zaiflashgan bo'lsa, Olloh ulug' qilgan narsalarni xor tutsalar va xusulton, hazrati Muhammad, sollallohu alayhi vasallam, dini va sharoitiga rivoj berish uchun o'sha mamlakatga kirmog'i kerak. Xudoning rasuli unga madadu inoyat sadokatli lashkarlarim, aql-zakovati amirlarim! Siz ne desangiz shunga qarab ish tutajakmiz! – deb so'zini tugatgan ulug' Amir so'l tomonida o'tirgan amir ul umaro Xudoydod Barlosga o'girilar ekan.

Temur saroyining rusumiga ko'ra o'tirganlar marla balariga qarab so'z olardilar. Qalin qoshi, sersavlat, li, ziyrak, do'stu dushmani farqlay biladigan tajribali rahbar edi. Temur maslahatiga quiloq tutadigan amirlarning eng birinchisi Xudoydod Barlos edi.

Ming uch yuz yetmishinchi yilda Balx sari, Amir Husayn bilan so'nggi hayot-mamot jangiga ketayotgan nida amir Xudoydod Temurdan bir qadam ham nafl ketmadi. Aniqrog'i Temur uni yonidan jildirmadi. Bolisi, u to'g'ri va foydali maslahat bera biladigan odam edi.

Ular Balxga yaqinlasharkan, Xudoydod qarindoshi Temurga so'nggi, hal qiluvchi maslahatni berdi.

– Temurbek, siz Amir Husayn shu paytgacha la'lu javohirdek awaylab saqlab keldingiz. U esa imkon topganl zamon buning aksini qildi. Mana endi oralarig- da kattakon xarsang tosh turibdi. Uni ana shu toshga shunday urmoq kerakki, nomu nishoni qolmasun! Undan turku tojik ulusiga, arabu ajam qavmiga, barlosga boyr kelmasi!

Temur Xudoydodga uzoq va ma'noli tikildi-da, indamadi. Biroq uning bu gapi bir umr qulog'iga quyulib, soltrasida muhranib qoldi. Va hayotining eng muhim, hal qiluvchi damlarida bu so'zga amal qildi. Qon va jon dushmaniga rahm-shafqat qilmoq – o'z bo'yingga o'libab lahad qazish ila barobar ekanligini Temur kechiroq bo'lsa-da, angladi.

U jahongirlik da'vosi bilan maydonga chiqar ekan, to'rt muhim etiqodni diliga tuggan edi. Qaysi mam-lakatni o'z tasarrufiga kiritmoqchi bo'lsa, to'g'ri tad-bir va kengash bilan ish tutdi. Xatoga yo'l qo'ymaslik uchun har bir ishni puxta o'ylab, sergaklik va ehtiyot-lik bilan amalga oshirdi. Shu bois, har doim ne tad-bir qo'llagan bo'lsa to'g'ri chiqdi. Har yer ei-ulusining tabiati va fe'l-atvorini yaxshi o'rganib, ularni rozi eta-digan siyosat yurgizib, shunga munosib hokim tayin-ladi. Uchinchidan, uning atrofiga to'plangan uch yuz on uch asil zotli, shijoati va aql-zakovati er yigitlar bir jonu, bir tandek edilar. Barchalarining niyatlari, istaklari ko'zlari va ishlari bir maqsadga yo'naltirilgan edi. Hech qachon bular orasidan gap qochmas, buyuk maqsad uchun barchasi har qanday og'ir ishga tayyor edilar. To'rtinchisi, u tabiatan bugungi ishni ertaga qoldirmay-digan odam edi. Davlat ishini yuritmoqda yumshoqlik qilish lozim paytda muloyim bo'ldi. Qattiqqo'llik qo'l kel-ganda, qat'iy choralar ko'rdi. Ulus va yurt taqdiri bilan bog'liq muhim ishlarni bir daqiqaga bo'lsa-da, kechiktir-madi. Chora-tadbir, murosayu madora bilan bitadigan ish uchun hech qachon qilichini qinidan chiqarmadi.

– Ulug' Amir Temur hazrati oliylariga hurmat va ehtiromlarimizni! – deya ta'zim bajo keltirgan Xudoydod qaddini rostlab, so'zini boshladi. – Men siz azizlarga bir narsani so'ylamoqni o'z burchim deb bilaman. Sizga ma'lumki yurtimizni azal-azaldan bosqinchilar toptab kelganlar. Chingizxondan boshqa barcha yog'ylarimiz Zulqarnayn deysizmi, Doro deysizmi yokim Turk xoqonlariga qarshi kurashgan shohlar borkim barchamiz Eron tarafdan kelgan. Arablar ham turk ulusiga qarshi kurashda ulardan foydalandilar. Turon yurtidagi barcha xoqonu beklarni azi etib, ular o'rniga o'zlari olib kelgan eroniyarlarni qo'yдилar. Boisi, bu ikki qavm birlashmasa bizning ota-bobalarimizni yenga olmas edilar. Yemoqning qusmog'i bor! Zamoni keldi. Biz ham bu qavmlar bundan buyon yana yerimizni oyoq osti qilmasliklarni uchun saboq bermog'imiz lozim deb o'ylayman. Eng yaxshi himoya chorasi hujumdur degan naqqa amal qilmoq lozim. Umuman olganda bu his-hayajoni eron qavmi, fors tili uluslar me'yorni bilmaydigan, siyo satda o'rta yo'lni topa olmaydug'on qavmlardir. Bu larning dindori naqadar ashaddiy va hech kim bilan hisoblashmaydigan bo'lsa, dinsizi ham xuddi shunday johildir. Shu bois, tezroq bu sarhadlarni saltanatimiz hududiga kiritib, tartib-intizom o'rnatmog'imiz kerak! deya so'zini tugatib, ulug' Amirga ta'zim qildi amir ul-umaro Xudoydod.

Temur hurmat bilan bosh igr'ab, unga javob qaytardi. Shundan so'ng qisqa bir muddat jimg'lik cho'kdi. O'tirganlar noto'g'ri tushunmasinlar degan maqsadda Temur hech kimga sen gapir ma'noda qaramadi.

Nihoyat tomog'ini qirib qo'yib, amir Sayfuddin o'rnidan qo'zg'oldi. Temurga xiyol egilib ta'zim qildi-da, so'zlamogqa izn so'radi.

– Muhtaram amir ul-umaromiz Xudoydodbek g'oyat maqsadli va aniq so'yladilar. Bundan mantiqili so'zlamog mushkuldir. Zotan Rum yeriga yerlashgan qavmlarimiz u tarafdarga yaxshi hayot izlab bormadilar. Ota yurtlariga sig'maganliklaridan, bosqinchi va

solnarning zulmidan hijratni ixtiyor etdilar. Bul fikrlarga qo'shilgan holda Iroqi Ajam masalasini ham hal qilmoqda davat etamen. U yerda xalqqa zulm o'tkazayotgan shuzaftariylar siyosatidan norozi bo'lgan elatlar vakillari hozir ham Samarqandda turibdilar, saroyimizdagi yulduk kishilar, lashkarboshilar bilan uchrashib, vaziratlarni anglatmoqdalar. Shuning uchun bu borada ham qarorga kelsak yomon bo'lmaz deb o'ylayman. E'tiboringiz uchun tashakkur bildiraman, – deya so'zini tugatdi amir Sayfuddin.

Temur nigohi ilti unga hurmat bildirib, bosh igr'adi. Bolinda Mozandaron safarini ma'qullovchi ovozlari eshitildi. Shayxulislom ham bu yurishga fatvo bera-jagini bildirdi.

Ming uch yuz saxon to'rtinchi, turk taqvimini bo'yicha uchqon yilida Mozandaron sari cherik tortildi. Temur daryo kechuvarida qo'shini ko'zdan kechirar, sanab chiqar va cherik qo'mondonlariga kamchiliklarini ay-tiradi. Darvoqe, qo'shinning daryodan tez va tad-birli o'tishi uning savashga qanchalik hoziriligini ham ko'rsatar edi. Bu safarda ilk bor o'rdi tarkibida yuz-boshi Oysuluv Erxon boshchiligidagi ayollar qismi ham bor edi. Temur jasur, ancha-buncha erkakni qilichboz-likda surobini to'g'rilab qo'yadigan bu ayolga alohida e'tibor ko'rsatardi. Temur Oysuluvning avlod-ajdodini surishtirib, uzog o'rgangandan so'ng yuzboshilikka tayinladi. Oysuluvning ona avlodi qadimiy turk xoqon-lari ajdodiga taqalar edi. Eski davrda turk xoqonlari xonimlar va qurultoyning qaroriga binoan deya farmon chiqarishar, ayollar xo'jalik va harbiy ishlarda erkaklar bilan birdek xizmat qilishar, otu ketmonni barobar cho-plishardi.

Temur odatdagidek tepalikda turib qo'shin harakati-ni ko'zdan kechirarkan, Erxon qismining daryodan o'tishini diqqat bilan kuzatdi. Ular erkaklardan-da chiqqon va faol edilar. Ot ustida qush kabi uchardilar. Saltanatning janubiy hududlaridagi qismlar ham Balxga yetib kelishi bois, shahar atrofta bir muddat

masiq qilib, kutishga to'g'ri keldi. Shoh Shuj'oning amirzoda Pir Muhammadga unashirilgan qizi Feru zaronuni olib kelmog' uchun ketgan to'ychilar ham Balxga yetib keishlari va to'y marosimi ham shu yerda o'tkazilishi lozim edi.

Kelinni olib kelmog' uchun Fors tomon ketgan Uzun O'jaytu va Hoji Xoja dabdabayu as'asa bilan Feru zaronuni Balxga olib keldilar. Mahd ulyo Saroy Mulk xonim va Tuman og'o bosh bo'lib shaharga kirishdagi yalang bo'zalamda kelinni qarshiladilar. Uning yuzini ko'rib, boshidan sochqilar sochgach, saroyga olib keldilar.

Bu Temurning ilk o'g'il nabirasi Pir Muhammadni uylantirmog' to'yi edi. To'ng'ich o'g'li valiahd amirzoda Jahongir Mirzoning farzandi edi. Temur kimsaga og'iz ochmasdan uni o'z o'rniga xoqonlikka tayyorlar edi. Otasi ko'rmagan ro'shnolikni bolasi ko'rar degan umidda edi.

To'ychilar Fors tarafidan yetib kelgan kuni Alp Turkash peshin namozidan so'ng kutimaganida ulug' Amir huzuriga keldi. Temur uning tashvishi qiyofasidan biror noxush voqea sodir bo'lganligini payqadi. Tinchlikmi? – degandek sohibxabarning ko'ziga hadik-la boqdi.

– Ruxsatingiz bilan Hoji Xojani zindonga solib tursak. Tafsiilotlarni shundan so'ng aytarmiz. Jinoyatlari inkor etib bo'lmaz darajada, – dedi bosh maxfiy bu yodimsiz xabarni olib kelganidan xijolat chekib.

– Nima qilbdi u? Zinomi, rishvatmi? – so'radi Temur ne voqea sodir bo'lganini sezib.

– Ham rishvat, ham zino, – javob qildi Alp Turkash.

– Rishvatni kimdan olmish? – so'radi Temur.

– Shoh Shuj'oning yaqinlaridan. Ulug' xoqonga aytib, katta-kichik mansablarga qo'ydiraman deya olibdi.

– Shohning oldida sharmada qilbdi-ku, – dedi Temur xijolatdan peshonasi terlab. – Zino kim bilan?

– U tarafda siyg'a degan gap bor ekan. Bizdagil joriya deganga o'xshash. Har kuni imom nikohi bilan

iltidan siyg'a uylanibdi. Yo'lda kelayotganda kelin imonning xotin-xalajlariga ham ortiqcha gap-so'zlar qilbdi.

– Guvoh nechta?

– Yetita.

– Oliy qoziga uchrashib, u bilan guvohlarni yuzlashiring! Sizningcha qozi unga ne jazo beradi? – so'radi Temurning boshi qotib.

– Dor, hazrati oliylari, – javob qildi past ovoz bilan Alp Turkash.

– Faqat to'ydan keyin. O'likni qo'yib tutga yugurmaylik, – dedi ulug' Amir maxfiy boshlig'iga ketmoqqa ruxsat etarkan. – Bu boshi yumaloq, buti ayri maxluqlarni odam qilaman deb o'lib ketsak kerak! Eh, hayfi insonlik! Hayvon! Oraga yolg'on-yashiq va fisqu fasod aralashmasuni! – dedi so'zi so'ngida Temur ogohlantirib.

Bosh maxfiy ta'zim bajo keltirib, ulug' Amir huzuridan chiqdi. Hoji Xojani Balx zindoniga tashladilar. Zindonga olib borar ekanlar u yo'l-yo'lakay yig'lab ketdi. Og'iz ochib biror so'z demadi. U osilishini bilgan edi. Temur davlati qonunlarida rishvat va zino uchun o'lim jazosi berilar edi.

Bir ahmoqlik ikkinchi ahmoqlikni yaratlar ekan. Shoh saroyida ularni xuddi Temur kabi qarshilab, izzat-ikrom ko'rsatdilar. Og'zi va burnilaridan chog'ir quydlar. Ko'rmaganing ko'rgani qursin deganlaridek, Hoji Xoja shundan so'ng o'zidan ketdi. Axloq tarozusi posangisini to'g'ri tuta bilmadi. Mana oxir-oqibati. Nafsinli tiymaganing ahvoli shul erkan. So'ngra u zindonbonga og'ziga siqanicha oltin berib, o'zini qochirishni so'radi. Biroq zindonchi bu ishga jur'at etolmadi.

To'y tantanalari nihoyasiga yetib, oppon-soppo bo'lgach, qo'shinga yurmoq farmoni keldi. Ulug' Amir Murg'ob suviga yetganda Hirotdan istiqboliga amirzoda Mironshoh nikohidan o'g'il ko'rgan Xonzoda begim ikki oylik Xail Sultonni bobosining duoyi fothasini ol-

moq uchun olib keldi. Saroy Mulkxonim yangi avlod va uning onasi sharafiga to'y berdi.

Nabiraning beshik to'yini o'tkazgan Temur Saroy mulkxonim boshchiligidagi barcha xonimlarni Samarqandga qaytmogga ruxsat berdi. Uning yonida faqat Tuman oqo qoldi.

Qo'shin Saraxs va Obivard orqali qadimiy Nilus shahri tomon yurdi. Temur kun chiqishi go'zal yaylovlar va kun botishi baland tog'lar bilan o'ralgan bu shaharni yoshligidan eshigan, ko'rmoq orzusida yuradigan Shaharga kirarkan «Turon yurtining bu ajoyib shahri ning bir dona g'ishtiga ham qo'l tekizilmasun» degan farmoni oliy targatildi. Balandlikda, tog' yon bag'rida joylashgan shaharda yashamoq odamga ilohiy bir ruh baxsh etardi. Kishi ko'ngli ko'tarilib, orzu va armonning inson aqli qamrovidan tashqaridagi kengliklarini dil qo'msar, sarxush kabi yurar edi.

Saharmardonda uyg'ongan Temur pastlikda juda katta bir gulxan yonayotgandek yorug'lik ko'zga tashlanganda hayratdan o'ridan turib ketdi. Shundoq qina shahar ostonasidan quyosh bosh ko'tarardi... Mana senga Oллоhning, tabiatning mo'jizasi deya hayrat ila quyoshning ko'tarilishini kuzata boshladi. Yuz ming, o'n ming, yuz ming yillar burun ham odamlar mana shu yerdan turib quyoshning g'aroyib tarzda ko'tarilishini kuzatganlar. Men ham kuzatmoqdaman, Mendan so'ng ham kuzatadilar...

Bu ilohiy darajada go'zal manzara, ranglar raqsi uni esini tanib, tevarak-atrofga ilk bor hayrat va qiziqish ila boqqan bolaligiga olib ketdi. Uning Keshdagi o'tov yoki chodir qursalar ham otasi eshigini quyoshning chiqishiga qaratib qurardi. Quyosh doimo tog'lar tepasidan xuddi mana shunday chiqar, yerdan uzoqlashgani sari qizg'ish rang oltin rangga aylanar, eng baland cho'qqiga yetgunga qadar tog' yon bag'irlarini qizg'ish rangga bo'yab ko'tarilardi.

Bog'uvchilar ayni shu damda sog'imga kirishardilar. Har kuni, kechasi qay mahalda uxlashidan qat'i nazar bog'uv toshda o'ynayverib qo'l vaoyoqlari chaqa bo'lgan Temur sigirlar sog'ib bo'lingunga qadar uyg'onmogi berak edi. U betini yuvib, ko'zini uqalagancha, tayog'ini silib, sigirlarini podaga haydab borib qo'shar edi. Tush beshi o'tib ketdi u kunlar.

Temur Niso saroyiga qo'ngan, saroy qarshisidagi yalanglikda kattakon saroparda tikilgan edi. U etakdagi o'tovlaridan chiqib, quyoshning bu qadar g'aroyib chiqishini kuzatayotgan uch lashkarboshisi Shayx Ali Bahodir, Sevinchak Bahodir va Mubashshirlarni tanidi. Ular ham ufq sari tikilib turgan Ulug' xoqonga qarab ta'zimla salom berdilar. Temur imlab ularni yoniga chaqirdi. Ko'm-ko'k o'tloqqa yonboshlab suhbatlashib o'tirdilar.

– Mana shu nurga qarab yuraveramiz. Dengizga yetganimizda to'xtaymiz, – dedi Temur ancha balandlab qolgan qirmizi barkashdek quyoshdan ko'z uzmay.

– Quyosh yo'limizni yoritmoqda! Oллоh nasib etsa bizni buyuk fathlar kutmoqda hazrati – deya javob qildi Mubashshirbek.

– Ilohim! – dedi Temur. – Oллоh yo'limizni ochiq qilsun! Ko'nglim sezmogda. Qani so'ylangchi Mubashshirbek, birodarim, ishini nedan boshlagaymiz? Maslahatingiz ne turur?

– Xabaringiz bo'lganidek, a'lo hazrat, Valibekning qutvoli Durun qal'asining darvozalarini berkitib, bizni kutayotgan ernish. Ijzatingiz ila alarni mustaqil qilmaylik. Bizni kutaverib ko'zlari to'rt bo'lmasin, – deya javob qildi amir Mubashshir kulib.

– Sizni kutib olib ishtoni ho'l bo'lgandan ko'ra, kutaverib, ko'zlari to'rt bo'lgani ma'qul emasmi? – hazratga hazil ila javob qildi Temur.

– Menimcha, ulug' hazrat, bo'ladigan ishning bo'lgani, o'ladigan bemorning o'lgani ma'qul. Biz ham ishini o'z vaqtida bitirib, qilichimizni tozalab, qiniga solib qo'yaylik. Agar hazrati oliylari oq fotha bersalar, biz

uchovimiz cheringimiz bilan yog'iy qorovuli tomon
ot qo'yaylik. Har holda kelganimizni bildirib qo'yaylik
demoqchiman. Qani ko'raylikchi bu qizilbosh broder
larimizning qo'llaridan ne ish keladi? Shunga qarab
to'nni bichsangiz, tikmoqni esa bizga qo'yib bering!

Temur sizlar ne deysizlar, hadeb biz gapiravermi
mizmi degandek Shayx Ali Bahodir bilan Sevinchak
Bahodirga qaradi.

– Izn bersangiz biz bir savashib kelaylik. Ancha
bo'ldi qilich sermaganimizga, – dedi Sevinchak Ba
hodir o'rnidan turib. – Mashqlarni amalda sinamasak
bo'lmaydi.

– Men ham shunday fikrdamen, hazrati oliylar,
uni quvvatladi Shayx Ali. – Savashmoq esimizdan chiqib
ketmasin tag'in.

– Bo'lmasa sizga oq yo'l! Olingu oldirmang! Alloh
qo'llasin! Omini! – deya ularni yo'ldi etdi Temur birma
bir yelkalariga qo'llini qo'yib, ko'zlariga tik boqar ekan,
– G'alaba biz tarafdadur! Bo'sh kelming! Olloh biz bi
lan!

Temur saralangan uch sarkarda bo'limasining
qo'shinidan ajralib chiqib, Govkush mavzesi tomon
yo'nalganini kuzatib turdi. Shahar tepalikda bo'lgani
uchun pastdagi lashkar shundoqgina kaftdagidek
ko'rinish turardi. Chang to'zonsiz, toza tong havosida
ko'z uzoq-uzoqlarni ilgardi...

O'N YETTINCHI BOB

*Yana ul shohonshohi oliytabor,
Cherik tortib bo'ldi otga suvor.*

*Turondin Eron sari bo'ldi ravon,
Shahonshohi din, shohi sohibqiron,*

Yazdiy

Ulug' Amirning oq fothasidan ruhlangan sarkarda-
lar saralangan lashkar ila shahd bilan yog'iy qorovuli
ustiga bostirib bordilar. Amir Valining qorovuli ham

savash hoziriligini ko'rar edi. Amir Vaili lashkarining
qanday savashmog'ini ko'rgisi kelgan Temur eng ya-
qin mulozimlari bilan ular ortidan yo'lga tushdi. Yonida
amir Sayfuddin, amir Boboturk va Alp Turkash bor edi.
Amir Valining yoy otuvchilari juda mergan edilar.
Ular otgan o'q to'p-pa-to'g'ri kelib Mubashshirbekning
og'ziga tegdi va ikki tishini sindirdi. Bu noxush voqead-
an g'azabi qaynagan Mubashshir dushman ustiga
yolg'iz o'zi ot qo'yd. Unga qarshi Amir Valining ba-
hodirlaridan biri yuzlandi. Qoni qaynagan Mubashshir
bir hamladayoq uning boshini sapchadek uzib tash-
ladi. Bu voqea yog'iy qorovulini cho'chitib, kapalagini
uchirib yubordi. Amir Vaili lashkarining ilk jangdayoq
ruhi tushdi.

Mubashshirbekning har bir xatti-harakatini zavq
bilan kuzatib turgan Temur uning jasurligidan hayrat-
landi.

– Qoyil, borakallo! Jasorat, qahramonlik o'ylab
qilimaydi. Ana shunday chaqmok kabi bir zumdada
sodir bo'ladi, – dedi Mubashshirning huzuriga kelishini
kutarkan. – Mana shu Govkush mavzesi sizga aba-
dliq suyg'ul qilib beriladi! – dedi Temur u kelgach,
yelkasiga qoqib. – Bu dunyo aqli va qilichini o'z joyida
va to'g'ri ishlata bilganiki, muhtaram Mubashshirbek!
Slioh kimning qo'lida, iqtidor shuning elida degan naql
bor, – qo'shib qo'yd. Oti tomon yurarkan. – Endi hu-
jum bo'shashtirilmaydi. Har kuni yo'l bosib, o'zlaringiz
aytgandek, yo'limizga ko'z tikib o'tirgan amir Valini
topmog'imiz kerak.

Ertasi kuni qo'shinga tumanboshi, mingboshi va
yuzboshilarning asosiy jangga qadar o'z qismi bilan
birga bo'lishi haqida oliy farmon yetkazildi va barcha
harbiy boshliqlardan bu xususda yozma ravishda tilxat
olindi. Boisi, tikanak changalzorlardan iborat bu yer-
larni yaxshi bilgan yog'iydan har qanday zarbani ku-
tish mumkin edi.

Qo'shin dushman qorovuli bilan savasha borib ilgari-
lardi. Daron mavzesi egallanib, uning qutvoli yasoqqa

tortildi. So'ngra, qo'shin Jilovan mavzesiga yetib, Jurjon suvidan o'tdi. Shohonga yetganda lashkar to'xtab, chodiru saropardasini tika boshladi. Biroz dam olingach, har kuni yarim farsahdan yo'l yurib, amir Vali turgan qal'aga yetib borish vazifasi qo'yildi. Askarlar changalzorlarni kesib, o'zlariga yo'l ochar, buning ustiga yog'ining pistirmada yotgan bo'linmasi bilan jang qilardilar. Temur shu paytga qadar va so'ngra ham bunday og'ir yurishni boshdan kechirmadi.

Safarning yigirmanchi kuni yog'ining qorovull qochib borib, amir Valiga bundan buyon savash olmayajaklarini bildirdi va cherik bir holu ahvolda qo'mondoni oldida turardi. Bundan ta'sirlangan o'lar amir o'zi bosh bo'lib, lashkarini jangga yetakladi.

Temur bir qism lashkarni amir Valiga qarshi tashlab, o'ttizta saralangan bo'linmani pistirmaga qo'ydi. Amir Vali qo'shini Temur jangchilari siquviga bardosh berolmay qocha boshladi. Turon o'rdusining hujumi davom etardi. Temurning buyrug'iga binoan faqat yog'iy lashkarboshilari va amir Vali tirik tutilishi lozim edi. Shundagina bu ma'nosiz savash barham topardi. Valining asir tushgan askarlari lashkarning Temur kabi qo'mondonning qo'shiniga qarshi kurashmoqqa niyati yo'qligini, ular o'zlaricha allaqachon mag'lubiyatli, kerak bo'lsa, o'limni ham bo'yinlariga olib qo'ygalarini so'ylardilar. Asir tushgan eroniyalar qo'sh ichida erkin yurishar, qo'shinning chorvasiga qarab, xandaqlar qazirdilar.

Temur sarkardalari qurshovida jangning borishini kuzatardi.

– Qibliagoh, izn bering, o'z lashkarim bilan amir Valiga qarshi borsam? – dedi ulug' Amirning yonida mast tulporini jilovini arang tortib turgan amirzoda Mironshoh.

Temur yalt etib o'g'ilga qaradi. Farzandidan shu gapni kutib turgandek, yuziga tabassum yoyildi.

– Yashang, ota o'g'li. Ilgaritroq buni sizdan kulg'an

erdim. Yoningizga istagan bahodiru mingboshilarni olib, savashga kira bilursiz! – javob qildi Temur yolg'ona ovoza.

– Foitha bering, qibliagoh! – jaranglagan ovoza otasi qarshisida tiz cho'kib, qo'lini duo uchun ochdi amirzoda otdan tusharkan.

– Ilohi omin! Sizga xudo yor, pirlar madadkor bo'lsin! Allohga omonat etdim sizni amirzodam! Omin! – dedi Temur qaldiragan sehiri ohangda.

Amirzoda yigirma qadamcha masofaga otini yetaklab bordi-da, so'ngra minib oldi. Bahodirlar hayonluviab amirzoda ortidan ot qo'ydi. Lashkar oldidagi ming nafar yoychilar yog'iy ustiga o'q yomg'irini yog'dirdilar. Piyodalar qilichbozlikka kirishgan edilar. Amir Vali bundan bir necha kun avval dushmanga qarshi choh va xandaqlar qazdirgan edi. Savash davomida shunday holat yuz berdiki, bu chohlarga amir Vali lashkarining o'zidan bir qismi tushib, halok bo'ldi. Kunbotish tomondagi tepalikka chiqib, lashkar boshlarga yo'l-yo'riq ko'rsatib turgan amir Valining bu omadsizlikdan kapalagi uchib ketdi.

– Tolesiz quduqqa tushib ketga, boshidan yomg'ir yoqqan ekan, – dedi u xirildoq ovoza. – Bu yovvoyilarga bas kela olarmikanmiz-a? – deya maslahat soldi mulozimlariga.

– Jangda g'olib kela olmasligimiz aniq, amir janobi oliylari. Haliyam kech emasi! – dedi qo'rqa-pisa qopqora qiyofali, qirraburun, boyo'g'liko'z, so'lg'in yuzli, ozg'inligidan shu nomni olgan lashkarboshi Antar Turshak.

– Sendan bundan aqilroq gap chiqmasligini bilardim, – dedi amir Vali unga qahrli ovoza.

– Ha endi, – dedi dudug'lanib Antar Turshak so'nik ko'zlarini alang-jalang atrofga tikar ekan. – Ilojimiz yo'qqa o'xshaydi. Nima ham qilamiz?

– Bu kayfiyat va ruh bilan yengilishimiz turgan gap. So'nggi chora shu kecha tun bosqisi uyushtirmoq. Agar shunda ham bir ish chiqmasa, bu yog'i yaratgan-

dan, – dedi amir Vali reza-reza terlayotgan bo'yin va peshonasini artar ekan. – Yo Alloh, sharmanda qilmadi bo'lajagini lashkarga bildirdi. Temur lashkari esa shart o'it taqozosiga ko'ra yog'inning shabixun qo'llashini kutayotgandi.

Mozandaron amirining tungi alamzada hujumi qo'shiniga o'qilgan mag'lubiyat hukmi bo'lib chiqdi. Temur lashkar Jurjoni egalladi.

Bu voqealar ming uch yuz saksan to'rtinchi yilning o'n ikkinchi oyida kechar edi. Qo'shin oralaib ot qo'yib yurgan amir Vali turklarning momaqaldiraq kabi «ur-ur, surho-sur» degan na'ralarini borgan sari aniqroq eshitar, zamon va vaqt g'ildiragi o'zining zavoli tomon ilgarilayotganini sezgani sari asabiylashib, qo'l ostidagilarga jahl bilan o'shqirar, so'kinib, ustma-ust buyruqlar berardi.

Bir zamon qarasa, atrofta to'rt nafar xos navkaridan boshqa kimsa qolmabdi. Zudlik bilan harami va xizmatkorlarini olib, Jurjondan chiqib keta boshladi. Bola-baqrasini tog'li bir qishloqda qoldirib, o'zi madad istab, Ray tomon qochdi. Oritdan quvib borgan Xudoydod, Shayx Ali va Abbos Bahodirlar izini yo'qotdilar. Bir necha kundan so'ng uning Shohrud daryosidan o'tib, Rustamdor viloyatida paydo bo'lganligi xabari keldi. U kishi oyog'i yetmas tikani tog' o'rmonlariga kirib, jon saqlab qoldi.

Amir Xudoydod Barlos xos chopar yuborib, ulug' Amirdan Valini ta'qib etish-etmaslikni so'radi. Temur ularga amir Valini tinch qo'yishlarini buyurdi.

– Tutsak ham molu jonidan kechar edik, – dedi yonida o'tirgan amir Sayfuddin bilan Eson Bug'aga. Xos chopar jo'nab ketgach, ulug' Amir lashkar boshliqlari va beklarini kengash-qurultoyga chaqirib, so'ngi ko'rsatmalarni berdi.

– Bundan buyonggi rejamiz budir muhtaram birodarlar, – deya so'zini boshladi Temur o'ziga tolgan qiyofada, – Sizlar ma'qul ko'rsangiz bu qishni Astrobod va Ray

atrofida o'tkazsak. Boisi, yurishimiz nihoyasiga yetmadi. Men qo'shinning bir qismi bilan Rayning iliqroq bir jilgasiga yerlashsam. Asosiy qo'shining uvo-savobi amir Uchqoraning zimmasida bo'lajak. O'g'ruqda kim qoladigan bo'lsa, uning so'ziga kirmog'ini so'rayman. Amir Uchqorani so'zi, mening so'zimdur.

Yig'ilganlar Temurning fikriga qo'shildilar.

Bu vaqtda Ozarbayjon va Iroqi ajam jaloirlar sulolasi qo'lida bo'lib, Jaloliddin Shayx Ahmad Uveys saltanat taxtida o'tirar edi. Temurning Ray jilgasiga kelganligini eshitgan sultonning uyqusida halovat qoldi. Bobolari Arg'unxon va Kayxotuxon zamonasida qurilib, Halokular davlatining poytaxti bo'lib kelgan Bultoniya shahrini o'g'li Oq-Bug'aga qoldirib, Tabriz orqali Bag'dod tomon yo'lga tushdi. Ulug' amir Abbos Bahodirga kichik bir qo'shin bilan Sultoniyaga borib Oq Bug'a bilan gaplashmoqni tayinladi. Bundan xabar topgan Oq Bug'a xotin-xalajini o'tga mindirib, otasining izidan yo'lga tushdi.

Katta lashkar Sultoniyaga bahor o'rtalarida kirib, undan Rustamdor tomon yurdi. Viloyat hokimi ham bosh shaharini o'z holiga tashlab qochdi. Hech kim qo'shinga qarshi qurol ko'tarib chiqmadi. Buni hisobga olgan ulug' Amir viloyatda hech bir kimsaning burnini qonatmaslik va hatto ignasigada tegmaslik haqida ko'rsatma berdi.

Sultoniyada uyushtirilgan qurultoyda Buyuk Turon Amiri Temurning quyidagi oliy farmoni e'lon qilindi.

– Eronu Turon mulkida Temur Ko'ragon so'zimi! Bizning haqiqatparvar qavmimiz o'zligiga sodiq qolib, shohu gadoy bo'lsin kimsaning haq-huquqi hamda rizqiga xiyonat qilmagandir. Ana shundan kelib chiqib, bugundan e'tiboran tasxir qabzimizga kirgan Ray, Rustamdor, Ozarbayjon va Mozandaronning bar-cha o'lkalariga shu mahalliy xalqning o'zidan hokimlar tayinlaymiz! Boisi, bu yerlik hokim biz tomondan tayinlangan boshliqqa nisbatan ushbu xalq va mam-lakatning muammolarini yaxshi biladurlar va raiyat-

ning ko'nglini olurlar degan umiddamen. Mozandar on mulkida so'zimiz shulkim, Sultoniya viloyatiga shul yurtning mo'tabar zotlaridan Sulton Zaynoddin hokim etib tayinlanajak! Onul hokimligi ersa o'ly na Sori mulkini muhtaram sayyid Kamolidding'a berilajak! eturmizi! O'ylaymiz va umid qilurmizki, bu palagi toza nisbatan oyoqlarini sadoqat va adolat uzangisidan olmag'aylari! Biz tomondan hech qachon ularga va ular rahnamolik qilayotgan ulusga jabr va xiyonat bo'lmag'ay! Har bir ishimizni Alloh ko'rib turibdi. So'zim so'ngida yana bir amrimiz shulkim, Astrobod viloyati elxoniy amir sanalmish Alloh rahmatiga qovushgan Tog'ay Temurxonning farzandi arjumanli yuzaga chiqajak! Sizga belgilkim, bu hududlar yuzdortlar Tog'ay Temurxonni mahv etganlarida qochotida bo'lgan. Amir qatidan so'ng viloyatni parchalab bo'lib olganlar bugun Mozadaron changalzorlarida yo'lbarlardan savashmoqni o'rganmoq uchun ketdizamon huzurimizga bosh egib kelsalar afv eshigimiz ochiqdur. Aqlu idroklariga yarasha mansab to'ninlari ham bor! Ular mening so'zimni Valibekka yatkurs-etmoq bu yurtlarning sobiq hukmdori amir Saru Odilga topshirilajak! Mening shavkatli lashkarboshim Muhammad Sultonshoh o'z qo'shini bilan bu yurtlarning u bilan maslahatlashib, adolat ila ish yuritishingizni so'rayman!

Qurultoy ulug' Amirni tik oyoqda olqishladi. Ral-yat Temurning bu qadar haqiqatchi, ochiq va

lung'rikengligidan hayratga tushgan, xalqning taqdirini o'z qo'liga topshirganidan barcha birdek mamnun edi.

– Bu ish uslub bilan Temurbek so'g'ishu savashsiz yetti iqlimni egallaydi, – dedi Sultoniya shayxulislomi amir Boboturkga.

– Hazratning niyatlari mamlakatlarni zabt etish emas, musulmonlar yashaydigan o'lkalarda birlik, tinchlik, osoyishtalik va uluslar ravnaqini ta'minlash, – deya javob qildi Boboturk.

Odatiga ko'ra Temur yuragi to'lib, hapqirib ketgan damlarda yuksak bir tog'likka chiqib, olis-olislariga tikilar, pichirlab ichida uni bezovta etgan fikrlarni o'zicha mushohada etar edi.

– Boboturk ketdik! Qani qarshidagi tepalikka kim birinchi bo'lib chiqar ekan! – dedi Temur oti jilovini tog' tomon burib.

Ulug' Amirning so'zini eshitib turgan amirzoda Mironshoh bilan Tohir tarixchi ham ular ketidan ot qo'ydi. To'rt otliq birdek ko'zlangan tepalik tomon ot surdilar. Tulporlar qora terga tushgandi. Chavandozlar tepada naridan beri yurib, otlarini sovuta boshladilar. Etakda ko'm-ko'k vodiylar, yashililiklar orasida qilichdek yurqirab oqayotgan soylar va irmoqlar ko'zga tashlanardi. Tog' etaklarida yoyilib yurgan suruvlar qorayib ko'zga tashlanar, jannat kabi bir joy Sultoniya atrofiari.

– Naqadar go'zal ovalari! – dedi Temur ot ustida uzoq-uzoqlarga tikilar ekan. – Ota yurtimiz Turonning o'zginasi ekan bu Eron degani. Biz ila tarixan eng yaqin bo'lib kelgan yurt va qavm Erondur. Tabiiyki ota-bobolarimiz doimo mavqe talashib kelganlar. Birda yovlashgan bo'lsalar, birda do'stlashganlar. Shu asnoda tarixning biz mana shu tepalikka chiqqan daqiqasiga yetib keldilar. Ollah nasib elgunga qadar mulki Eron bizing tasarrufimizda bo'lg'usidir, – dedi Temur hamon olislariga tikilar ekan.

– Tojik ulusi atalmish qavmlarimiz bizing yurtlarga shul yerdan taraflardan borganlarni yoxud fors tilida

so'zlashuvchi yerli xalqmi? – so'radi amirzoda Miron shoh otasidan jarangdor ovoza.

– Shavkatli amirzodam, siz bunday jiddiy va mas'uliyatli so'rovlarni muhtaram tarixchimiz Tohir bekdan so'ramog'ingiz joiz. Bul xususda mutaxasss bo'lmaganim va xato qilmaslik uchun savolingizni ehtirom bilan bilimdon tarixchimiz diqqatlariga havola etaman. Lozim o'lsa o'z fikrimni bildiraman, – deya javob qildi ulug' Amir farzandiga ma'noii tikilgancha, ninn tabassumda.

Tohir tarixchi bosh egib, amirzoda so'roviga javob bermogga hozirligini bildirdi. Temur «boshlang» degandek bosh iringadi.

– Arablar Eronu Xurosonni bo'ysundirgach, qo'l otilarida islomni qabul qilgan lashkar, asiru qul sifatida cheksiz miqdorda fors tili raiyat to'planadi. Halifalik bu qavmlarni yangi egallagan hududlardagi xalqlarga siyosiy, iqtisodiy, diniy va harbiy tazyiq o'tkazish vositasi sifatida qo'lladi. Yeri elatlar ularni arablarning tayziqlari ostida ish yuritganligidan tayziqchilar deb atay boshlaydilar. Ular haqiqatan ham xalifalik amiru noib, qo'mondonu lashkarboshlarining ish boshqaruvchilari, ya'ni, fath etilgan o'lkalardagi ishonchi vakillari edilar. Shu tariqa tazyiq so'zi tozlik, undan tojikka aylanadi. Somonxudodning Xurosondan olib kelingan to'rt o'g'li esa bizning hududda somoniylar davlatini quradilar. Bu davlat uch yuz yil chamasi Bag'dod xalifaligiga bog'liq o'laroq yashaydi. Bul xususda bilgalarim shuldir, Xogoni akram hazratlari, – deya so'zini muxtasar qilib, ulug' Amirga ta'zim bajo keltirdi tarixchi.

– Nizomulmulk hazratlari «Siyosatnoma»larida to'ziy deya yozadilar va bu go'zal til juda ko'p uluslarning adabiyot, san'at va musiqa tiliga, saroy ahlining tiliga aylanadi, – tarixchining fikriga qo'shimcha qildi ulug' Amir.

– Shunday, Xogoni akram hazratlari. Bul xususda men bilgan ikki fikr bor. Birisi yuqorida qayd etganim,

arablar islomni yoymoq uchun Turon yurtiga kelgan ilk qabilalarni tayziqlar deb ataganlar. Yeri aholidan tashlab islomni qabul qilganlarni tayziq bo'ldi deganlar. Shu bois, biz hali-hanuz namoz niyatini fors tilida qilamiz. Ikkinchi fikr shulkim, eski zamonlarda savdogarlar asosan fors tilida qo'nishganlar va shaharlarda yashaganlar. Bularni arablar tojir deb ataganlar va bora-bora tojir so'zi tojikka aylangan degan fikr ham yo'q emas. Odatda qavm va qabilalar o'z-o'zlariga nom bermaydilar. Ularni yon-atrofdagi xalqlar qanday atasalar, shu nomda tarixda qolganlar. Bu atamalardan katta bir qonuniyat va falsafa axtarmoqqa hojat yo'qdir, – deya so'zini yakunladi Tohir tarixchi.

– Hazrati ustoz, ruxsat etsangiz, chiqqanimiz ushbu tepalikni ismi-sharafigiz ila atasak. Fathu zalalarimizdan xotira o'laroq qolsa, – dedi amir Boboturk hayajonli ohangda.

– Biz qay bir manzil yoxud hududni ne nom ila atamaylik, foydasiz. Xalq uni o'zi istagan nomda atayveradi, – javob qildi ulug' Amir Boboturkning samimiy niyatini anglagan ohangda kulimsirab.

Turon urdusi Sultoniya va uning sinirlarini tark etgach, xalq bu tepalikka To'rt turk askari ot qo'yib chiqqani uchun To'rtturktepa deb atay boshladi. Buni o'shitgan ulug' Amir to'rt kalla yaxshi, ko'p kalla undan ham yaxshi, dedi amir Boboturkga yana miyig'ida kulib.

Shundan so'ng temuriy beklar, askarlar ne zamonki bu hududlardan o'tsalar To'rtturktepaga ot qo'yib chiqmog'ni odat qildilar. Bu odat bora-bora butun Sultoniyaga yoyildi. Chavandozlar bahslashib tepalikka ot qo'yardilar.

... Tepalikning uch tarafida horigan cho'pon kabi qorli tog'lar uzanib yotar, qoyalardan oqib tushgan irmoqlar janubdagi yam-yashil vodiylarni suvlab, iliq dengizlar tomon oshiqardi. Bu go'zal manzaradan ta'sirlangan ulug' Amir chap oyog'ini uzangiga tiragancha egardan tushdi. Maysazorga bo'ynini cho'zayotgan Oqbulutning

suvlig'ini chiqardi. O'tining boshini bo'sh qo'yganchni beixtiyor, bo'zalamga yonboshladi. Oyoq uchi tarafda o'g'li, shogirdi va Tohir tarixchi qo'l qovushitgancha tik turishardi.

Eng yaqin kishilariga mehr bilan tikilgan ulug' Amir dilinga tugib qo'yan gaplarini aytmoqqa hozirlanardi. Tabiat qo'ynidagi bunday xush damlarda kishi ko'ngilini iyib, eng oliyanob insoniy tuyg'ulari jo'sh urardi. Voqea va hodisalar barcha qirralari bilan xotirada qolardi. Kishi qalbida ezgu hislar junbushga keladi.

O'ngirariga tuman cho'kkan, qoyalarni bulutlar silagan tog'ning kunbotishidagi birinchi soy bo'yidagi keksa do'lana atrofdagi uymalashayotgan xotin-xalalar unga bog'ichlar, gumosh qiyiqilarini bog'lashar, erkaklar qo'y so'yishib, yemak hozirligini ko'rishar, bolalar chopib o'ynashardi. Bir necha darvesh va qalandar esa jazavasi tutib, zikru sano aytishardi.

Bir borliq, bir yo'qlik orqangni ochar, Raqibing bir sirring o'n qilib sochar.

Boshga ish tushsa do'st, yaqining qochar,

Afv etgan dushmaning kafaning bichar.

Shundoqina etakdagi jarlik ustida qanoatlarini ko'rib

aylanayotgan g'ajir o'lja axtarar, jarga in qo'yan bir to'p ko'kqarg'a esa bolalarini himoya qilib uni taqib etar, to'rt tarafdin birin-ketin unga yaqinlashib, ko'zini cho'qimog'chi bo'lgandek tashlanishardi. Ko'kqarg'alar jasoratidan ruhlangan olashqashq va maynalar ko'kqarg'alar kabi yuksak ko'tarila olmasalar-da g'ajirning yon-veridan hamla qilgan kabi qag'ilashib uchib o'tishardi.

Mayda-chuyda qushlarning shovqin-suronidan bezgan g'ajir adir etagidagi sebarga tomon sho'ng'ildi.

– Havodagi qushdan ko'ra tovdagisi ma'qul degan dek g'ajir janoblari bedapoyadagi bedanalarini ma'qul ko'rdilar, – dedi ulug' Amir qushni ko'zdan g'oyib bo'lguncha kuzatar ekan. – Jonu jonzod borki, jon tashida. Kun kechirmoq uchun o'zini o'tu cho'qqa uradi. Qurtu qumursqa ham hayot va nasl qoldirmoq mujo-

latlasida tinim bilmaydi. Biroq ular odamlarga o'xshab to'xtat, mulku davlat talashmaydilar. Yig'ib-tergan mezbalariga qanoat qiladilar. Hay-hay biz odam bo'lmay-ya? Qalbmizga o'zgalar nari tursin gohida o'zimiz him sig'maymiz. Qush uygusi kabi qisqa umrimizda bir-birimizni oyog'imizni chalib, choh qazib yashaymiz. Aslida bu chohni o'z bo'yimizga o'lchab qaziganimizni anglab yetganimizda tashnaligimizni qondirgan bu-rog'lar qurigan, ishongan bog'lar kesilgan, suyangen bog'lar nuragan, yuksak cho'qqilar darz ketgan bo'ladi. Oqbulutning o'tlashiga qarab qolgan ulug' Amir sayoliga bir fikr kelgandek yonboshlagan ko'yi amir Boboturkga qarab, so'zida davom etdi.

– Xotirimda ekan so'ylayin. Sultoniya va atroflarida ham Samarqand Buxorodagi kabi ana u zikru sano aylayotgan qardoshlarimiz uchun takya, darvesh-xona va qalandarxonalar qurilishi uchun Akram sarmunshiyun aytib farmon hozirlating. Ularni yemak-ichmak va kiyim-kechak ila ta'minlamoq ham hisobga olinisin.

Amir Boboturk ta'zim bajo keltirib, xiyol bosh egdi.

Shu mahal tog' tarafdin kakiklarning basma-bas sayrashi eshitildi.

– Kakiklarni bezovta qilishganda shunday tez va basma-bas sayrashadi, – dedi ulug' Amir g'ajir inib ketgan adir etagiga tikilib.

Panjalarida jon talvasasida pochqa qoqayotgan tovushqonni qoyadagi uyasi tomon olib ketayotgan o'sha g'ajir tepalaridan uchib o'tardi.

– G'ajirning ovi yurdi, – dedi amirzoda Mironshoh to'la kabi zavq bilan osmonga tikilar ekan.

– Ovchining ovi, odamning dovi yurgani yaxshi-da, amirzodam, – gap qo'shdi amir Boboturk. – Hazrat bo'ylaganlari kabi g'ajir janoblari bedanani ko'zlab bor-gan edi panjasiga tovushqon ilindi.

– Ov va ovchilikning tuzugiga ko'ra ovga chiqqan ovlana, yov izlagan yovlanar, bo'talarim, – dedi ular suhbatiga qo'shilib ulug' Amir.

Ulug' Amirning avzoyidan muhim bir gapni aytmoq niyatida ekanligini anglagan yosh bek va bekzoda

hamon qo'l qovushitirgancha, uning og'ziga qarab tushirishardi.

– Siz, aziz avlodlarimga davlatni qo'lida tuta olmaysizlar, bir hikoyasini so'ylamoqchiman. Modomiki, moqiklaringiz shartdir. Hozirgi Kastiliyo qiroligi mavjud bo'lgan hududda hijriy yetti yuz o'n birinchi yilda Andalusiyaga islom davlati qurilgan. Uch yuz yil yashagan bu saltanat shu muddat mobaynida to'rt yuz tariqatga bo'lingan. Aysh-ishrat bilan mashg'ul sultonlar bu falokat toshi bo'lib yog'ilishini anglab yetmaganlar. Bu ish eng avvalo Rim ruhoniysining rejasiga uyg'un edi. U barcha nasroniy hukmdorlarga talimot beradi: «Musulmonlarning dinimizga, siyosatimizga va falsafamizga aralashuviga yo'l qo'ymangiz!». Bu chaqiriq birinchi gald Andalusiyaga yo'l qo'ymangiz! Bu chaqiriq yo qirolligiga tegishli edi. Ruhoniyning amirini qirolicha Izabella qoyilmaqom qilib o'rnatadi. Andalusiyaga islom amirligining so'nggi hukmdori amir Abdulla Davlat saroyi kaitini Izabellaga qo'sh qo'llab topshirishga majbur bo'ladi. So'ngra tushkun va bitkin holatidan hech qayerga sig'may, boshini qayga urishini bilmay tog'larga chiqib ketadi va bor ovoza o'qirib yig'lay boshlaydi. O'g'lining bu xarob ahvolidan tasvirlangan malika onasi ming bir dardu g'am bilan sobiq sulton o'g'liga ushbu nasihatni qiladi.

– Modomiki erkak kabi davlatni saqlay olmadingmi, endi xotin kabi bo'zlab yig'lama!

Hikoyani so'zlash jarayonida hayajonlangan ulug' Amir qo'ynidan shohi qo'lro'molchasini chiqarib, poshona va bo'yin terini artdi. Biroz tin olgan bo'ldi.

– Kishi davlatni ikkida tuta bilasa hukmdordir. Aks tug'ilganlar buni anglab yetmaydilar. Hukmdor bo'lib zligidan ulus va davlatni barbod etmoq, hovonchada suv tuyumoddek bir gapdir. Yaratgan har neniki kishining fe'l-atvoriga, e'tiqodu imoniga muqobil beradi.

Ushbu taxt, mansabu rutba bosh kiyimi kabi dur. Amal-mal, deydi, – dedi avval Mironshoh mirzoning, so'ngra Boboturning ko'zlariga maholi boqib. – Kishi bunduzi so'qoqqa chiqqanida kulohi va jubbasi kiyiladi. Unga qaygach, yechib qo'yadi. Mavqe ham ana shunday. Unga mehr qo'yib, astoydil bog'lanib qolmaslik kerak. Kishiga amalu davlat beradigan imkoniyat va qo'lli uzunlik yuklaydigan mas'uliyat katta ishlarni, ulug' ahdu niyatlarni ro'yobga chiqarish yo'lida bir soatlardir. Inson moddiy unsurlardan manfaat, saodat va muqaddaslik izlamasligi lozim. Kishi ko'kayida dunyoning o'tkinchi mayda tashvishlaridan forig', nuri va mashaqqatli manzillarni ko'zlagan qudratli, ilohiy bir ahid bo'lmog'i dardkor, avlodlarim. Kishi hayoti davomida baxtidan, taxtidan, bor budidan mosuvo bo'lishi, bechishi mumkin. Biroq haqiqiy ulug' shaxsiyatlar hech qachon ahdi-paymonidan, ezgu tilagidan, buyuk hadafidan voz kechmaydilar. Ulug' ishlarni amalga oshirgan, katta haqiqatlarni yuzaga chiqargan, shu yo'lida jon fido etganlar haqiqiy shon-sharafi insonlardir. Buyuk haqiqatlar, yuksak maqsadlar peshida ekanisiz, hech qachon qo'lingiz va vijdoningizni no-haq qonga bo'yamang. Ulus zamonida sizdan hisob so'ray olmagan bo'lsa vaqti-soati yetib, avlodlaringizni so'g'ilaydi. Aql-idrokingizni sog'lom va to'g'ri qo'llang. Har qanday katta-kichik gunohu jinoyatning ajri, jazosi muqarrardir. Qilich-la ish bitirib o'rganganlar qilichdan qochib qutula olmaydilar. Tosh otganga tosh, kesak otganga kesak otladi. Bu yorug' olamda har bir ishni bajarilmoq, tashvishu muammolari yechmoqning o'z yo'l-yo'r'igi bor. O'zingiz amal qilmagan e'tiqodu tatlarni ulusdan talab eta olmaysiz. Siz qonun va adolat so'qog'idan chiqqanigiz kun odamlar maydonlarga chiqadilar. Siz bir adolatsiz, g'ayri mashru ishga qo'l ursangiz, kishilar bu haqsizlik va qonunsizlikni chetlab o'tmoq uchun aqlingizga kelmayan qonunbuzarliklarning ming bir usullarini o'ylab topadilar. Va ularni hech qachon jinoyat ustida tuta olmaysiz. Sizdan ibrat

olib, qonunsiz ishni qonuniydek puxta-pishiq amalga oshirib, oqni qoraga bo'yab yashamoqqa o'rganadilar. Ulug' Amir vodiyni tasmadek kesib, quyosh nurida tovlanayotgan tiniq soylarga boqqancha fikrini yakun lamog uchun tin oldi. So'ngra, boshini ko'tarib, yaqin ko'rinsa-da aslida juda olis qorli tog'larga tikilib qarab qoldi. Umid va hasrat uyg'un zalvorli ovoza so'ngi so'zini aytdi.

— Raiyatning haq-huquqini tanimasdan turib, uning turum-turmushini yaxshilab bo'lmaz. Insonning o'z o'liga fe'l-atvorini yenga olmay his-tuyg'ularining asiri bo'lib qolgan yangilish ishlari hayotiga, axloqiga, o'zligiga ulusiga ziyon-zahmat yetkazadi. O'jarlik va Ular oxir-oqibatda ana shu fe'liy nuqsonlarining qurboni bo'lib, yuksaklikdan tos tepalari bilan tushadilar. Har zamon va har daqiqada bir-birigizni asrab-avay lang. Bilingki, haqiqiy komil, jon do'stlar bir-birlarini boshlariga ko'taradilar. O'zganing o'madsizligidan, oyoqi to'yshidan qoniqish tuymoq xom sut emgan odam bolasiga yo'rgakda tekkan. Boisi, kishilar tabiatan kim bo'lmasin o'zidan o'zgani suymaydilar. Hatto qon-qardosh, xeshu aqrabolar ham. Oyoq'ingiz bir toymasin. Bir dushmaningiz o'n bo'ladi. Bir qoqilsang o'ngacha, turolmaysan yuzgacha deganlaridek, omi raiyat ma'lum va mashhur shaxsiyatlarga qo'rquv ya-shiringan hurmat, bo'ysunish va xayrixohlik niqobidagi nafrat bilan qaraydilar. Dunyoni anglab yetgan, bag'ri keng kishilar buni ko'rib-ko'rmaslikka oladilar. Bolal jaholat, zulmu istibdodga qarshi hatto aqli donolik bilan kurashmoq mushkuldir. Bunday to'qnashuvlarda ko'pincha dono boshlar dor yoki kundaga yetgan, Shafqatsizlik mehr-oqibatdan ustun kelgan. Yoshi ulug' bir ajdodimiz o'laroq aqlimga kelgan fikrlarimni sizga aytmoqni lozim ko'rdim. Eshitib mulohaza va muohaza etib ko'ransiz...

Ulug' Amir so'zini tugatmoq barobarida o'rimdan qo'zg'aldi. Shogirdi va farzandi chaqqon yetib kelib, ikki tirsagidan tutdi.

— Borakallo! Borakallo! — dedi ulug' Amir Oqbulutni jalalab kelgan Tohir tarixchining qo'lidan jilovini olib. Endi tulporlarimiz boshini ota yurt tomon buramiz. Samargandni, Turkiston tizmalari etaklarini sog'indim.

Ulug' amir shu yuksaklikdan turib, Oqbulutning jilovini Turon poytaxti Samargand sari burdi. Muzaffar boshkar fathu zafar, shonu sharaf ila boshkent tomon ketardi.

Temur o'g'li, shogirdi va tarixchisi bilan qarshilarida tasmadek yoyilib tovlanayotgan daryo tomon ot qo'yib borar ekan, quloqlari ostida Turoniy o'qigan she'r jananglardi.

Vatan bitta, yurt izlama, o'troq bo'l,
Xoru xasmas, yuksalgan tug', bayroq bo'l.
It bo'l, qush bo'l, lek yag'i ydan ko'proq bo'l,
Ulus uchun xokisor bo'l, tuproq bo'l.

O'N SAKKIZINCHI BOB

Zinodin tug'ilgan inson o'ziga yaxshiilik qilgan odamga yomonlik qilmasdan bu dunyodan ketmas.

Muhammad payg'ambar

...Ming uch yuz saksan ikkinchi yilda Moskvani zabt etib, qo'lga ilingan narsani olib Saroy Berkaga qaytgan To'xtamish o'g'lonning avzoyi o'zgargan, atrofdagi mulozimlarining uni ulug' qon Chingizxonga qiyoslashlarini eshitganda og'zining ikki cheti yoyilib, o'zini ulug' bobosining oltin taxtida ko'rgandek bo'lardi. U allaqachon kimsa bilan hisoblashmas, ancha-buncha odamni qabul ham qilmas, har qanday katta-kichik ishni og'zining yeli bilan bitiradigan darajaga yetgandi. U ich-ichidan Temurning xizmatlarini tan olsa-da, uni — Chingizxon avlodini Chig'atoydan qolgan taxtda nomigagina ushlab turganini hazm eta olmas edi. To'xtamish Temurga ancha burun tish qayragan er-

sada Jo'chi avlodining ulug' beklari Alibek Qo'ng'irli O'ring Temur va Oqbug'a Bahrinlarning pand-nasibi hatlari, O'rudagi Temurga nisbatan xayrixohlik iqlimi bilan hisoblashganligi tufayli Turonga qarshi qat'iy xatti-harakatlardan o'zini tiyib turar edi.

– Zinhor bazinhor Temurbek hazratlari ila muxolli fatga borishni xayolingizga ham keltirmang. Uning himmati va muruvvatining soyasida bu davlat sizga nasib etdi. Sizdan kuchli idku yoki boshqa bir Jo'chizodani xon qilib ko'tarmoq uning uchun o'shal zamonda hech gap ermas erdi. Ul hazratning nazaridan qolmang! Boshingizga neki yomonlik kelsa ul zoti oliyning rahitgan kuningiz kelajak! – dedi Oqbug'a Bahrin so'ngi suhbatda To'xtamishga otalarcha nasihat qilib.

– Biz sening ota qadrdonlaringmiz. Senga neki yomonlik tilasak o'zimizga va bola-chaqamizga ursini Aqlli bo'l. Sog'u mast Amir Temur haqida nomaqbul so'zlar so'ylamoqdan o'zingni tiy. Bilaks, tushingga ham san, bo'tam! – dedi dangalchi O'ring Temur uni ochiq oydin tergab. – Seni Jo'chi taxtiga Temur o'tqazganini, sen o'tirgan oq kigizning bir chekini Temur ko'tarib tur o'tgudek bo'lsa, ulus Temurni emas, seni qoralaydi. Bilginki, Tangri ham haq bo'lgan ko'pchilik tarafdadur! Otasiga ham ustozlik qilgan bu ikki nomdor amirga To'xtamish og'iz ochib bir nima deya olmadi. Ular haq mahosida bosh iringayotgan bo'lsada, ichida bir oyog'ing yerda, bir oyog'ing go'rda bo'lgan sen choli-larga kunim qolmagandur degan xayolda ensasi qotib o'tirar edi.

Bu suhbatdan ko'p o'tmay O'ring Temur bilan Oqbug'a Bahrin birin-кетин olamdan o'tdi. To'xtamishni jilovlab turganlardan birgina Alibek Qo'ng'irli qoldi. To'xtamish Alibekka hurmat ko'rsatgani holda uning vazifasi, ulug' beklarni o'z otasini o'ldirgan Qaron-chibekka berdi. Xuddi shu daqiqadan boshlab Jo'chi

hukumatining Turon davlati vassali sifatidagi siyosati qaytara boshladi.

– Kim bo'libdi bu o'roqda yo'q, mashshoqda yo'q, erimonda hozir oqsoq Temur degani! – dedi tili aylanib ulug' bek Qaronchi To'xtamishning oldida egilib, boshini o'paman deya ag'yanab tusharkan.

To'xtamish ham sarxush edi.

– Temurning bobosi Qorachar No'yon degani iling'atoyxonning xizmatchisi bo'lgan, – deya so'zida davom etdi xon qarshisida chordana qurib o'tirar ekan ulug' bek mastlikdan ko'zlari qisilib.

– Xizmatchisi emas, lashkarboshisi bo'lgan, – uni bo'g'irladi To'xtamishxon.

– Bo'pti-da, lashkarboshimi boshqami, xullas uning xizmatida bo'lgan, – bo'sh kelmas edi Qaronchi. – Men ko'rsatma berdim. Xorazmda sizning otingizda tanga zarb eta boshladilar. U oqsoq o'z yerini bilib o'tirishi kerak. Bo'lmasa joyini ko'rsatib qo'yamiz.

– Chakki qilibsiz, Qaronchibek. Uning odatini bilman. Hech qachon xiyonatni kechirmaydi. U bilan muvashmoq... Bilmadim. Ahvolimiz ne kecharkan? – bundan kayfi tarqab, rangi oqarib ketdi To'xtamishning. Chakki qilibsiz.

– Bu yog'ini menga qo'yib beravering, xon hazratlari! Boshim bilan javob beraman. Biz uning emas, u bizning vassalimiz bo'lishi kerak. Men Jo'chi ulusining o'n ikki nafar xonzoda o'g'lonlaridan sizning Temurga qarshi ot qo'yishingizni so'rab yozgan litmosnomasini oldim. Ular bunga rozilar. Amr sizdan xon hazratlari olilyari! Xudo ol qulim desa Jo'chixonu Chig'atoyxon, Uqadayxonu Halokuxonlardan qolgan buyuk saltanatlarning ilingizda kechajak! Buyuk hududlar berilmaydi, egallanadi. Ulug' bobongiz Chingizxon kabi fothilik faqat sizga yarashadi. Fursatni boy bersak kech bo'ladi.

– Faqat yetti o'ichab bir kes, Qaronchi! – dedi hatam tomon yo'l olgan To'xtamish. – Ko'zingga qara!

Jo'chi ulusi taomilida xon o'zidan yoshi ulug' bo'lgan lashkarboshilarni ham sensirab gapiraverardi.

– Go'zal o'lka, yam-yashil yaylovlar yurti Ozarbayjonni, Tabrizni olmog'imiz kerak. Bizning bor-yo'qligimiz farqsizdek, u yurtlarda Temur uluq chopib yuribdi. U bir ko'ziga ko'rsatib qo'yaylik!

To'xtamish bosh vazirning so'nggi gapini eshitib-da eshitmaslikka oldi. Uning so'zlari xonning qoni ni qaynatgan, xayolida hozirgi kunda Temurning Ko'ksaroyida turgan ulug' bobosi Chingizxonning oltin taxtida o'zi o'tirgandek edi. U Samarqandda yig'ganida saroyni tomosha qilgan bo'lib, hech kimga bildirmay bu taxtga o'tirib ko'rgan, vujudida so'z ilga ifodalab bo'lmas bir g'ayritabiiy his-tuyg'ular jumbuch-ga kelgan edi. Biroq Temur bu oltin taxtga bor-yo'g'i bir marta Balxda, Buyuk Turon amiri e'lon etilib, o'g'kigizga ko'tarilganda o'tirgan. U o'zini Chingizxondan u eng yosh, kecha keltirilgan cherkas qizining yolg'i tomon borarkan.

Oltin O'rda xonlari o'z qardoshlari Halokudan qolgan yerlarga azal-azaldan ko'z tikib keldilar. Xonlardan ilk bor Jonibekxon Ozarbayjon va Tabrizni qo'lga kiritib, bu o'lka fathini boshlagan edi. Uning vafoti bilan bu mulklar qo'ldan ketdi. Mo'g'ul lashkarlaridan jabr ko'rgan Tabriz xalqi bu voqeadan biroz bu run jo'chiliklarga qarshi kurash boshlagan amir Uvayy Jaloyirga Tabriz va unga tutash hududlarni egallash imkonini yaratib berdi. Keyinchalik Sulton Ahmad Jaloyir nomini olgan bu amir boshchiligida Eronda Jaloyiriyalar davlati tashkil topdi. Bu davlat hududiga Ozarbayjon, Eronning bir qismi, Bag'dod va uning atrofidagi arablar yurti hroq kirar edi.

Qaronchining qutqusiga uchgan To'xtamishxon Temur bilan oralarida bo'lib o'tgan ota-bola kabi illyq munosabatlarning ushiga bir kechada chiziq tortib, o'n minglik lashkar bilan Tabriz tomon yurdi. Uning yonida Qaronchi bilan birga hali islom diniga kirib-kirma-

gan Bek Po'lod, Isabek va Yag'liboylar bor edi. Ular har daqiqada To'xtamish o'g'lonni ko'klarga ko'tarib oqiltashar, ustoziga qarshi gij-gijlar edilar. Lashkar harband orqali Tabrizga yetib keldi. Tabrizdan Sulton Ahmad va uning o'g'li Oqbug'a chiqib ketgan, ayni samonda Temur davlatiga qaram bo'lgan Tabrizga to'xtamish bundan to'rt yil burun Maskov shahrini o'lganda qo'llagan tadbirini takrorlamoq niyatida edi.

Shahar aholisi qo'lga ilingan narsani olib, himonga otlandi. Bir haftadan oshiq muddat davomida ardaliklar shahar darvozasidan bosh suqib kira olmadilar. To'xtamishning elchilari shahar tujjorlarining huzuriga kelib, ikki yuzu ellik tuman oltin yig'ib bersalar shahar shuncha miqdorda oltinni bir amallab to'pladilar. Katta miqdordagi bu xirojni olgan To'xtamish shu zahaliyoq qo'shinni shaharni tunab chiqishga buyurdi.

Tabriz xalqi Chingizxon bosqinidan buyon bunday hallo-qazoga duch kelmagan edilar. Shaharliklarning uchdan biri boshpanasiz qoldi, aholining bir qismi qiyinchiliklardan halok bo'ldi. Yoshlarni Oltin O'rdaga qul qilib olib ketdilar.

To'xtamish hech narsadan tap tortmay, Temurga qarshi siyosiy savashga ham kirishdi. Bu yo'lda uning murojaatiga faqat Misr sultonidan sado kelgandek bo'ldi. Misrga tashrif buyurgan Jo'chi elchilari munosib qarshilandilar. Oltin O'rdaliklar Misr sultoni Barquqqa dushiti Qipchoqning mashhur ovchi qushlari, lochinlarni, antiqa bezatilgan toylar bilan birga qullar ham hadya etdilar. Bundan xursand bo'lgan sulton elchilarni istaganlari qadar yegulik kiyim-kechak bilan ta'minlab, xarajatlari uchun kuniga yuz darhamdan pul berishni buyurdi.

Sulton Barquq To'xtamish ila Temurga qarshi ittifoqqa birlashish haqida munozaralar yurita boshladi.

Biroq Misr sultoni dovruqi o'ls o'lkalarga tarqatib do'stu dushmani birdek hayrat va dahshatga solib o'tgan Temurga qarshi ochiq ittifoq tuzishga cho'chib Elchilar qo'ynini puch yong'oqqa to'ldirib, yurtiga qaytardi. O'rda xonlari va xalqiga har zamon ehtiron bilan munosabatda bo'lib kelganligini bildirdi. Qohirada O'zbekxon davridagi muloqotlar zamonida kelib qolgan kishilar yashaydigan O'zbekiya mahallasi borligini ta'kidlab, qimmatli sovg'a-salomlar bilan jo'natdilar.

Misr va Oltin O'rda ittifoqi Eronda Halokular davlati paydo bo'lib, kuchayib ketgan zamonlarda boshlanib, ming uch yuz o'ttizinchi yillarda cho'qqisiga chiqqan edi. Halokulardan kelajakda xavf-xatar bois, bu bir ilk misrlilar uchun muhim edi. Ming uch yuz o'ttiz beshinchi yilda Halokular davlati ag'darilgandan so'ng bu ittifoqning hech qanday siyosiy ma'nosi qolmadi va odatdagi savdo-sotiq darajasiga tushdi.

...Xos amir va lashkar boshliqlarini zudlik bilan Ko'ksaroyga to'plagan Temurning avzoyi buzuv, qiyofasi tashvishi edi. Bu qishni ota yurtida o'tkazgan ulug' Amir bolalik damlari kechgan dalayl dastlarni aylantirdi. Temur To'xtamish xususida marhum Jaku Barlos, amir Boboturk va boshqa amirlar ham haqligini nigohi yerni teshadigan bu jo'chivachadan xoinlikni beklasada, ich-ichdan bunga ishongisi kelmas edi. Alp Turkash o'g'lonning o'z yaqinlari davrasida, surxush damlarida Turon sultoni haqida yoqimsiz gaplar so'ylaganini aytganda ham bu orani buzmoqchi bo'lgan dushmanlarning hiylasiga yo'ygandi. Fikrining tasdiqlanishida shu gapdan bir hafta o'tib, To'xtamishdan sardog'at va itoat izhori sifatida to'g'iz tuya, to'g'iz ot va to'g'iz xachirga o'rtilgan qimmatbaho sovg'a-salomlar, Urusiyaning ajoyib mo'ynalari, lochinlar va oltin kumush idish hamda asl qilichlar yetib keldi. To'xtamish o'g'lon o'z xatida oradagi shartnomaga sodiq qolajayini, qandaydir bir ahmoq bekning gapi bilan Xorazmda uning nomidan tanga zarb qilinganiga e'tibor bermaslikni so'ragan edi.

Temur eng yaqin amirlar ishtirokida Oltin O'rda harakatini muvokama qilgandi o'shanda. U dushmanini paxta bilan bo'g'izlamayaptimi? — U dushmani Temur shogirdining bu tilyog'lamaligidan qazabi qo'zib.

Shunday, hazrat, — deya javob qildi amir Boboturk — Shu ulug' amirlarning hech birdan sado chiqmagach, flosi, To'xtamish haqida shu paytgacha fikr bildirganlarda Temur befarq bo'lganligi va ularni qaytarib olingani uchun beklar og'iz ochib bir nima demog'at ch'chib turishardi. Ayrim amirlarning nigohlarida ham yo'q emas edi. Bosh bo'lganindan keyin dunyaning g'azabiyu do'sting ta'nasinida ko'tarasan deyay o'yladi o'tirganlarni nigohi ila kuzatar ekan. Temurning kuzatishicha saltanatning qay bir yerda isyon yoki bosqin bo'lsa saroy mulozimlari sarosimaga tushadilar. Temur xavf-xatarga yuzma yuz, tap tortmay boradigan Alp Turkash yoxud Mubashshir kabi hahlarni kam ko'rdi. Darvoqe bu dunyodagi eng dahshatli qo'quv — o'lim tahlikasidir. Odamlarni ham tushunish kerak. Ularga aql va qobiliyatidan ortiq talab qo'yib bo'lmaydi. Aks holda atrofingda hech kim qolmaydi.

— Bizga To'xtamishning so'ngi harakatlari xususida bilgi berasizmi? — deya Alp Turkashga yuzlandi Temur.

— Ular Tabrizdan chiqib, Ozarbayon va Hazar dengizi janubi-garbidagi Xalxol shahri va viloyatini bosganlar. Amir Vaili qaytib kelib, Mahmud Xalxoliy bilan birgalikda mudofaani uyushtirib, shaharni bir hafta davomida ushlab turganlar. Biroq yengilganlar To'xtamish yurishga yaroqli yoshroq kishilarni qul qilib haydattirib, ikki kun mobaynida lashkariga shaharni talatirgan. Olgan mal'umotlarimizga qaraganda, uning ikki daryo oralig'iga yurish qilmoq niyati yo'q emas, dedi dona-dona qilib Alp Turkash.

– To'xtamish tomondan biror falokat kelishini hechamiz his etar edik. Biroq bu voqea qachon yuz berishini kimsa aytolmas edi. O'zini bilmaslikka olib Xorazmda nomidan tanga zarb etganligiyoq aslida bu uchun ilk chorlovdir. Hazrat bosqilq qilib, uning uzrini qabul etdilar, – deya o'rnidan turib so'z boshladi amir Sayfuddin. – Ajali yetgan itjomening devorini bulg'ayib deganlaridek, ul o'g'lon bul harakatlari ila o'ziga choh qazimoqda. Aqli joyida bo'lsa u bu ishlarga qo'l urmas edi. Mening fikrimcha Tabriz tarafga yurish qilib u yerda hokimiyatni hech bir yog'i'y yokim isyonchi ololmaydigan darajada mustahkamlamoq lozim. Hleco bimizcha, u hududlarda o'n beshdan ortiq xonlik bor. Bularni ham tartibga keltirib, boshini qo'shmog'imiz lozim bo'ladi. To'xtamish qilgan ishini bu o'n besh hukmdor ham istagan daqiqasida qaytarishi mumkin, deya so'zini tugatdi amir Sayfuddin.

– Haqsiz, – dedi Temur amirning so'zlarini diqqat bilan tinglar ekan. – Bir-birlari bilan it-mushuk bo'lgan bul podshohchalar kim bosib kelsada hech qachon bul ikkinchisini himoya qilmaydi. Bugun qo'shnisini boshib olgan yog'i'y erta kunda o'zini ham tinch qo'ymasligini o'ylamaydi. Amir Sayfuddin janoblarining fikrlarini quvvatlagan holda lashkarga zudlik bilan to'planish amirini yetkazsaki! Tovachilarimiz ishga kirishsa bo'ladimi? – o'tirganlarga yuzlandi ulug' Amir.

– Ma'quli!

– To'g'ri!

– Temirni qizig'ida bosmoq kerak! – ma'qullovchi so'zlar eshitildi.

– Sulaymonshoh ila Abbosbekni yurt osoyishtaligini saqlamoq uchun Samarqandda qoldiramiz. Ne deysizlar? – deya so'radi Temur kengash so'ngida.

Yig'ilganlar bu taklifga ham qo'shildilar.

– Biz Eron sari yurganimizda u shumbachchamiz Turon tomon ot qo'yishi ham mumkin. Men yig'ilganlarni cho'chitmaslik uchun bu haqda og'iz ochmadim, – dedi Alp Turkash Temurga solinda ikkisi qolganda.

U bunga jur'at etarmikan? – so'radi Temur bu kunginagan gapdan jiddiy tortib.

Afsuski mumkin, hazrati oliylari, – javob qildi xalqiy boshlig'i xo'rsiniga o'xshash ovozd.

Shunday deng. Demak uni bir yoqlik qilmasdan turib, boshqa ishlarni amalga oshira olmaymiz degi. Hamon To'xtamishning bizga yuzda-yuz raqib ekim dushman deb bilgim kelmaydi. Shunday deya ylammoqda ko'nglim chopmaydi. Boisi, uni o'g'lim deb ko'radim. Undan umidim katta edi. Bizga tajovuz amogi' nari tursin, kerak bo'lsa hatto ko'mak ham olalurmiz deya o'ylagan edim. Buni qarang? Nachora, huna ham qilardik. Shuni aytdilarda men qilaman o'tiz, tangri qiladi to'qiz, tangri qilganda o'tiz, qismat qiladi to'qiz deb. Bu qavmdan hech qachon va hech bunga xayr kelmasligiga endi ishonmoqdaman. Tarbiyalasang, kechirsang va suyasang bular ham odam bo'lib ketadi deya o'ylagan edim. Yanglishgan, qattiq yanglishgan ekanman, Turkashbek! Otam rahmatli bobomiz Qorachar No'yonning o'g'liga aytilgan nasihatlarini takrorlar edilar. Hech qachon Chinlilar qavmiga ishonma, ular hech qachon o'zlaridan og'li odamlarni hazm qila olmaydilar. Bizning uruqqa esa oxiri bir kun o'zlarini mahv etadigan kuch sifatida paraydilar. Biz, bu johillar bilan til topishib, ularni to'g'ri yo'lga boshlab yurgan bo'lsak faqat idrokimiz va tinimlir mehnatimiz tufaylidir. Ular ulusning qahnga uchramaslik uchungina bizni yonlarida olib yurmog'ga majburlar. Shu bois, ehtiyot bo'linglar. Ko'za kunda emas, kundada sinadi. Hech qachon haqiqat bor bo'y basti bilan yuzda yuz tantana qilmaydi va bunga qo'ymaydilar... bu qavmni faqat jiro etiladigan yumushlarga qo'yib, qattiq nazorat qilmasang boshingga chiqib oladi. Barcha bek va lashkar boshliqlariga yetkuring, safar tadodigini ko'rsunlar. Endi ul tarafdagi ishimizni nihoyasiga yetkazmay qaytmaymiz. Safarimiz balkim uzozqaga cho'zilar. Biroq buni kimsa bilmasun. Jo'chi ulusidagi odamlaringiz yaxshi ishlasun. Yog'i'yning hech bir gap-

so'zi va xatti-harakati e'tibordan chetda qolmasuni Turkash ulug' Amirga ta'zim bajo keltirib, eshik tomon yo'naldi.

Xonada yolg'iz qolgan Temur yonboshlaganida og'ir xayolga cho'mdi. Darvoqe Eron elxoniyalardan so'ng mayda beklilarga bo'linib ketdi. Bu amirliklar bir-biridan kuchsiz, davlat tutumining tayini yo'q edi. Ular o'rtasidagi o'zaro kelishmovchiliklar, raqobat uzluksiz savash va janglarda raiyatning tinkasi qurigan edi. Bunday vaziyatda parchalangan bu hududlarni To'xtamish yoki biror bir kuchli xonning bosib olishi tabiiy edi. Agar To'xtamish Eronni olsa bas, so'ngi beixiyor, Turonga ko'z tikadi. Oltin O'rda bilan Eronning harbiy va iqtisodiy kuchi birlashsa, bu katta qudratga aylanadi. Bunday birlikka bas kelmoq ham oson kechmaydi. Demak, fursatni boy bermay Eronni butunlay zabt etmoq kerak. Boshqa chora yo'q. Shunda ul noshukur o'g'lonning Shibir o'rmonlarida ayiq ovlamogdan boshqa ishi qolmas...

Temurning fikri to'xtamga kelib, ko'z oldidagi vaziyat oydinlashgan, qarori qat'iy qilishgan edi. Odaticha, u diliga tukkan ishini bitirmaguncha tinmas, Samarqandda ham ortiq tura olmas edi. Ulug' Amir mulozimga xos chopar Erto'g'ru Turonni chagirishni buyurdi. Ostona da qaddi-qomati kelishgan, mo'yleri sabza urgan, kiygan navkar kulohi o'ziga yarashtgan xushbichim yigil ko'ringanda amirning dili yorishdi. Uni imlab yoniga chagirdi-da, bag'riga bosdi.

– Seni ko'rganda Alloh rahmatli otang Turon Bahodirni ko'rgandek bo'laman, jigarim! – dedi Temur xos choparni yoniga o'tqazar ekan. – Ahvoling qalay? Qiynalmayapsanmi? – so'radi mehribonchilik bilan.

– Qulluq, hazrati oliylari! Siz kabi qibliagohim o'rnidagi inson ishonchini tuyib yashamoq menga cheksiz bir zavq beradikim, buni so'z ila anglata olmaymen! – deya javob qildi Erto'g'ru, hayajonini zo'r'ga bosib.

– Balli, avlodim! Otangga balli! Yurtning mashaqqatli yurmushlariga, ulusning og'ir dardlariga sendek azamatlar yaraydilar. Alloh barchangizni sog'omon, burt ko'z tugal saqlasini! – duo qildi amir. – Senga bir xizmat bor, o'g'lim. Mana bu maktubni olib Xuroson amiri amirzoda Mironshohbek huzurlariga uchasen. O'n yilgama chog'li eng sara yigitlar yoningda ketsin. Amirzoda Xuroson qo'shinining yarmini olib, Eron tomon yursinlar. Biz qayerda ko'rishishimizni yana xabar qilib aytaman. Agar amirzodaning menga yetkazadurg'on zarur gaplari bo'lmasa sen ul akangning yonlarida bo'l va birga oldimga borasiz. Agar amirzoda seni zudlik bilan biz tomon jo'natsalar shuni hisobga olginki, uzog'i bilan hafta ichida biz Samarqanddan chiqamiz. Meni yaxshi angladingmi, avlodim? – xos choparning ko'ziga qaradi Temur.

– Angladim, hazrati oliylari! – burro-burro javob qildi xos chopar.

– Mana bu o'n dona oltin tangani mendan otam Turon Bahodir berdi deb qabul qilasan. Ko'ngling neni illasa, ol! – dedi Temur xontaxta ustida turgan xal-tachadan oltin tangalarni olib, Erto'g'ruiga uzatar ekan.

Xos chopar shoshib qoldi. Ulug' Amir tutib turgan pulni ularini ham, olmasini ham bilmay bir muddat sarosimaga tushdi. So'ngra, beixiyor qo'lin cho'zdi. Ko'zi yoshlanib, tomog'i bo'g'ilib, nazarida shundoqqina ko'z o'ngida otasi turgandek edi.

Xoqon qarshisida tiz cho'kib, tizzasiga peshonasini qo'ydi. Amir uni turgazib, peshonasidan o'pdi-da, oq yo'l tiladi.

Ulug' Amir o'g'ilidan yo'l-yo'lakay Xuroson yurtida qilinayotgan xayri ishlar xususida hisob olmoqchi, lozim ko'rsatmalar berib, vazifalar yuklamogchi edi. Amirzoda Mironshoh padari buzrukvori o'g'ruqiga Xuroson chegarasiga kirishi ila yetib keldi. Otasining peshini o'pdi.

– Qo'shiningizning yuzda elligini bu yerda qoldirib, qolgani bilan Xurosonga qaytasiz, amirzoda, – dedi Temur qarshidagi og'ir tashvishlarning zilu zambili yul'i yofada. – Bizning bu safarimiz og'ir kechadurg'onga o'xshaydur. Balkim bir necha yil qolmoqqa to'g'ri kelar. Siz bu tarafdagi Xuroson va unga tutash barcha sarhadlarning omonligi va xavfsizligini ta'minlamog'ingiz, jola bo'lsa Turkistondagi ahvoldan ham xabardor bo'lib turmog'ingizga to'g'ri keladi. Maxfiylik ma'lumotiga qaraganda tuzimiz ko'r qilguri To'xtamishning Turon yurtiga ot solmoq xavfi yo'q ermas. Men bu xabarga tamoman ishonmasamda, ul zotlardan har qanday yomonlikni kutish mumkin. Shuning uchun aziz birodaringiz Umarshayx Mirzo bilan zudlik ila bog'laning. Agarda ul nonko'r bul ishga qo'l urgudek bo'lsa, qarshisiga amirzoda Umarshayx chiqishi mumkin. Har holda amirzoda hali yosh, tajribasi yetarli ermas. Imkon qadar cherik to'plattirib, Andijon va Xo'jandga yuboring. Lozim bo'lsa o'zim ham yetib borajakman degan xabarni ham bot-bot takrorlab turing. Amirzodaga dalda bo'ladi.

Temur saroparda eshigi og'zida tik turib suhbatlasharkan, xos mulozim buyurilgan yemaklar hozirligini bildirdi. Kun peshindan oqanligiga qaramay, ulug' Amir nonushta qilmagan, u kunda bir marotaba yemak yemoqqa o'rgangani bois, bu odatini mehmonlar ustna-ust kelganda buzishga to'g'ri kelardi.

– Men qurtava buyurgan edim. Yuring barobar ichamiz, amirzodam, – dedi Temur saroparda ichigiga kirar ekan. – Rahmatlik enangiz qurtava bilan kulcha-toyni juda boplar edilar. Oshchilarimiz qanchalik tolli tayyorlamasinar biroq ul lazzatni hech ham tuya olmadim.

Saropardaga yaqin chodirda ulug' Amirning xos oshchilari yemak hozirladilar. Qulog'iga tol tovoqda qurut ezayotgan tovush chalingach, Temur beixiyor,

oshchilar chodiri tomon burildi. O'g'li otasi ortidan ergashib borardi. Temurni ko'rgan oshchilar shoshib qoldilar.

– Bezovta bo'lmang. Biz amirzoda bilan biroz qurut ezishingizni tomosha qilamiz, – dedi Temur don solingan qop ustiga o'tirarkan. Amirzoda qo'l qovushitrgan eha tik turardi. – Ishingizda davom eting. Bolaligimda qurut ezishni tomosha qilishni yaxshi ko'radim. Amirzoda ham ko'rsunlar. Asqatib qolar, – dedi Temur tol tovoqda qurut ezayotgan Obid oshchidan ishini davom ettirmog'ini so'rab.

Kamida ellik yoshli toldan yasalgan tovoqqa butun qurutlarni solib, qaynab, dami qaytgan suvdan quygan Obid oshchi qo'lini yaxshilab yuvdi-da, qurutni ezishga kirishdi. U tovoq aylanasi bo'ylab kaffi bilan qurutlarni tovoq devorlariga ishqalab aylantirardi. Tiniq suvda oppoq bo'lib ko'rinib turgan qurutlar suvni oqish rangga kirta boshlagan edi. Ikkinchi tol tovoqda esa hozir qurtava turardi.

– Tayyor bo'lganini maromida isitib, dasturxonga tortaveramiz, – dedi hansirab Obid oshchi.

– Amirzodaga qurtava tayyorlash jarayonini yaxshilab bir tushuntirib qo'ying. Ota-bobolarimiz ming yillardiki bu shohona hamda faqirona yemakni yeb kelishlarini yaxshi anglating, – so'zida davom etdi ulug' Amir.

– Mana shu ezishda qurutlar maydalanib, suzma shakliga keladi. So'ngra iliq suvdan quyib, quyug'ligini ta'bga yarasha holga keltiramizda, qozonga quyamiz. Istitish davomida qo'zg'ab turamiz va me'yoriga mos ravishda piyoz solamiz. Qaynashi shart emas. Og'iz kuyar darajada isisa yetadi. So'ngra, kosalariga quyib, ta'bga yarasha kuydirilgan yoki kuydirilmagan sari-yog' solamiz, – amirzodaga astoydli anglatardi Obid oshchi. – Dunyoda bundan kuchli va tanaga quvvat beradigan parthez taom yo'q. Yarimta non bilan bir kosasini ichib olsangiz kun bo'yi ot chopsangiz ham ochqamaysiz, amirzodam. Bu yemak ota-bobolari-

miz Alp Er To'ngay U'g'uzxon, Bo'min xoqonu Qul-
gin xoqonlar yilning o'n ikki oyida yeb kelgan qutlug
taomdur. Ulug' Amir hazratlari yurtni birlashtiraman-
deb jon olib, jon bergan zamonlarida otarining xur
junlarida non bo'lmasa bo'lmas ediki, qurut toplardi.
Biz ham aslida qurtava tayyorlashni hazrati oliylardan
o'rganganmiz, — maroq bilan so'zlardi oshchi.

uzirdan ariqlar qazilishi bo'yicha bilgi olgan edi.

ilk do'stim ekanligingni kimsa bilmasin demaganim dim. Saltanat sirlarini oshkor qilib qo'yding-ku! Xalifa bo'lganinu yemak hozirlamoqdan bo'lak narsaga yot magan boshing ketadi andi, — hazillashdi Temur.

— Dostonimiz lozim bo'lsa, bosh ustiga hazratim, Sira kabi ulug' podshohning qo'liga o'lmoq sharaf-kul bo'sh kelmas edi Obid oshchi.

— Bir kunda men o'n odam bilan ko'rishib suhbat lashsam, bu yuz kishi bilan gaplashadi. Bir kitobni boshidan oxirigacha o'qimagan bo'lsa-da, unga gap topib berish qiyin, — o'g'liga qarab so'zlardi Temur. Oshchilaringizni har zamon o'zingiz tanglang, amirzo dam. Podishohlarning joni shularning qo'lida bo'ladi, — so'zida davom etdi Temur.

so zida davom etdi. Temur miyig'ida kulganicha huzur qilib oshchi do'sti bilan hazilasharkan. — Oshchi bilan ovchi zoitining loyi bir tuproqdan olingan bo'ladi. Ozingina maqtab qo'ysang bas, ularning barchasi Misr sul-tonidan tortib dunyoni suyab turgan barcha hukmdor-larga osh damlagan va bu hududlarda eng ko'p Turon yo'lbarsini otgan bo'lib chiqadilar. Ishlaring yaxshi mu-la, Obidbek. Qani yeling totiligiga yana bir bor ishonch hosil qilaylikchi? Yemaklaringni bizning chodirga olib kir, — dedi Temur o'rnidan turib, oshchilar chaylasidan chiqar ekan. — Siz menga hisob beringchi, amirzo-dam, Xuroson fathidan so'ng men yigirma nafar amir-ashkar boshliqlariga Murg'ob daryosidan yigirmata katta ariq chiqarishni topshirgan edim. Oq Bug'o va Umar Tobonlar qazdirgan va ular nomi bilan ataladi-gan ariqlarning bitganligidan xabarim bor. Xo'sh amir-

– Tushundim, qiblagoh. Ko'nglingiz xotirjam bo'lsin. Bu savobli ishlarni aytganingizdan-da ortiq qilib balarajakmiz. Zero bu oliyanob yumushni uddalamoq barobarida inson co'z ila ifodalab bo'lmaz bir huzur tuyar ekan, – samimiy so'ylardi amirzoda otasining so'zlarini tinglayotgani uchun oldiga qo'yilgan ovqatga qo'l uzatmasdan.

– Yemagingizni yeya bilursiz, bolam, – dedi Temur o'g'lini ovqatga taklif etib. – Sizning bu tuyg'ularingiz haqiqiy er yigiting qalbida jo'sh urajak hislardir. Uning utmangkim, asl, butun va mard kishi quyidagi haqiqiy insoniy xislatlarga ega bo'lmog'i shart. Aks holda u erkak va ota yokim hukmdor sifatida butun bir shaxs bo'la olmaydur. Bular quyidagilardur, amirzodam. Asl mard o'g'lon eng avval xalq ishini o'ylashi va bu ishga chin yurakdan kirishishi kerak. Odamlarga nisbatan hech qachon insofu dlyonat me'yorini buzmasligi, o'z nafsiga erk bermasligi lozim. So'ngra asl ilmi olimlar qoshida kamtar bo'lib, donishmandlarga xizmat qilishi kerak. Dono kishilarga muloyimlik va kichiklarga shafqati bo'lish ham ulug'lik belgisidir. Bejizga donolar oldida tilingni, aviyolar oldida dilingni tiy demaydilar. So'nggi shart esa dushmanlarga munosabat masalasidir. Agar dushmaningiz oqil, o'qigan, aqlu zakovali joyida odam bo'lsa u hech qachon sizga umrining so'ngigacha yog'iylk qilmaydi. Siz ham uning o'zingiz haqingizdagi fikrini o'zgartirmoq uchun say-harakatda bo'lishingiz, unga yaxshilik tilab, yaxshilik qilishin giz kerak. Agarda dushmaningiz tug'ma be'fahm, jo'hil, uning uchun hech bir muqaddas g'oya va e'tiqod bo'lmasa unga bas kelmoqqa majbursiz. Aks holda u sizga nisbatan shafqatsizlik qiladi.

Temur shunday dedida, beixtiyor kuldi. Qurtava ichayotgan amirzoda ham miyig'ida kulib, buning bolsini so'ragandek otasiga tikilib qoldi.

– Boshimdan o'tgan bir holatni sizga aytmog'chi edim. Shuni esladim, – dedi Temur sochig'ga qo'lini artar ekan hamon kulib. – Hayoti tajribamda shunga

amim bo'ldimki, peshonasi va og'zi katta odamdan yaxshilik kelmaydi. Shuningdek, kallasida go'shti yo'q, joqalla, hamda ko'z kosasi tashqariga bitgan kimnalaridan ham xayr chiqishi gumon. Buni ham hisobga olib qo'ying, demog'chiman.

– Haqiqatan qiziq bir tajriba ekan, – hayron bo'ldi amirzoda. – Qari bilganni pari bilmas deydi, qiblagoh. Qari endi har kuni yoningizda yurib, bul kabi be-tikror nasihat va ibratli hikoyalaringizdan bahramand bo'lsam erdi, – dedi entikib amirzoda.

Oraga qisqa muddatli sukunat cho'kdi. Temur o'g'lining keng va qalin qoshiga, bejirim, oqish va toza yuziga, bo'rtgan lablariga bir nazar tashlab qo'ydida xotiridan ko'tarilgan bir gap esiga tushganday, jiddiy tortdi.

– Sizdan yana bir rijoym borkim, yoshi ulug' amirzoda sifatida siz buni ukalaringiz va birodarlaringizga uqdlirmog'ingiz hamda nazorat etmog'ingiz shartdur. Avlodingiz, iningiz amirzoda Pir Muhammad bilan bo'zlashib, anglatng. Hech qachon ichki ichib, xonimlar ila qo'shilmasan, – ovozi o'zgarib dedi Temur.

Amirzoda Mironshoh o'tirgan yerida mixanib qolgandek bo'ldi. Bu so'z akasining o'g'li Pir Muhammaddan ko'ra ko'proq o'ziga tegishldek edi. Shu bois, anchagacha lab-lunjini to'g'ritlab, da'f javob qaytara olmadi. Mum tishlagandek tiliga kalima kelmay, dami ichiga tushib ketdi.

– Bul nomaqbul ish o'z nasl-nasabini yo'q qilishga bel bog'lagan kimsalarning ishidur. Endi o'z ishingiz ila mashg'ul bo'la bilursiz, amirzodam. Biz bilan bu yerda yana ikki kun chamasi birga bo'ling. Yana subhatlashaylik. Diyoringizga to'yaylik. So'ngra siz Xuroson tomon, biz esa Eron tomon yo'l olurmiz. Alloh doimo yo'llimizni bersuni!

Temur shunday deb o'g'lini saropartadan kuzatib chiqdi. Tashqarida insonni armonlarning cheksiz ummoniga ulotiruvchi bahor havosi ufurar, to'rg'aylarning yoqimni chuldir-chuldiri bu dunyoda faqat yaxshilik va go'zallik abadiyligidan bashorat qilayotgandek edi.

Lashkarlarning baqirig-chaqirig'i, otlar kishnashi va navkarlarning qurol-yarog'ini charxlayotganda eshiklar sayrog'ini bosib ketardi.

Temur yuragi to'lgancha kun botish tarafdagi oppoq qor qoplagan tog'lar osha Samarqand, Turkiston tomonlarga tikildi. Oqdaryo va Qoradaryo suvlari hamdan kechdi. Bu tараflarga qaraganda Turon yerining bahori kechroq keladi. Oygor, Turkiston tog'lari etaklarida esa bu hududlardan bir oy so'ngra boychechak chiqadi.

Bahor havosidan ko'kragi to'lgan Temur o'rnidan turib, o'ng qo'lini ko'tardi. Jilovdor tezda uning sevimli tulpori Oqbulutni olib keldi. Xoqon qo'shini ko'zdan kechirmoqqa otlangan edi.

O'N TO'QAIZINCHI BOB

*Ajam shohlaridan eshitsang xabar,
Ular zulmidan ko'rdi xalg zarar.*

*Ular shohligidan na asar qoldi,
Zamon kechdi, na zulmu, na zar qoldi.*

Shomiy

Muzaffar Turon o'rdusi Mozandaroning ko'z ilg'amas bo'z qirlarida yoyilib, salobat bilan borar, te-yetib kelib, Temurga tobeik izhor qilishib, tobug' keltirar edilar.

Turklarning bars yiliga muqobili kelgan yetti yuz saksan sakkizinchi hijriy yilda ulug' Amir qo'shini Feruzko'h qal'asiga yetgach, to'xtadi. Omul hokimlari Sayyid Kamoliddin o'g'li Sayyid Giyosiddin bilan Turon sultonining peshini o'pmoq uchun hozir bo'ldilar. Hokim o'g'lini Temur uchun mulozimlikka taqdim etdi. Ulug' Amir ularni shohona sovg'alalar bilan siyladi.

— Sizdan bir so'rovim shukim, muhtaram Sayyid Kamoliddinbek, — deya Omul amiriga murojaat etdi. Te-

mur muloyim nazar bilan boqarkan qarshisida o'tirgan mehmonlarga. — Menga Jo'chi tараfdan kelgan boshqinchilarning harakati va ularga qarshi bu hudud bexliklari nechun birlashmaganliklari haqida o'z fikringizni ko'zlasangiz?

— Bosh ustiga, hazrati oliylari, — deya o'rnidan turdi Sayyid Kamoliddin.

— O'tiring, o'tiring. Bemalol o'tirib so'zlayvering, — dedi qo'li bilan o'tirmoqqa imo qilib Temur.

— Bu ahvolning yuz berishiga barchamiz aybdor-miz, Ulug' xoqon hazratlari! Viloayat va shaharlarning hokim hamda voliy-lari biror kishining bu ishga bosh bo'lishini kutdilar. Bu yerlar da'vosida yurgan Sulton Ahmad Jaloyir esa To'xtamishning Tabrizni talashiga tomoshabin bo'ldi. Meni qo'llab-quvvatlamagani uchun bu odamlarga xudo To'xtamish degan balosini yubordi dermish, sulton hazratlari. O'z davrida biz uni boshimizga ko'tarib, Jo'chi ulusiga qarshi kurashida yonida turib berganmiz. Barcha podsholar kabi u ham hokimiyatni egallab, dumiga jir bitgach, o'zini taxtaga o'tqazganlarni birin-ketin yo'q qila boshladi. Birovlar usmoni saltanati sari qochgan bo'lsa, qancha birodarlarmizga siz zoti oliylari pushpanohlik etdingiz. Ulus o'rnlab xonu podshohlar ko'rib, Sulton Ahmadchalik battolini uchratmagan. Endilikda u sizni bizga qarshi savashmoq taraddudida.

— Tushunari, — dedi salmoqli ohangda Temur o'nga to'larkan. — Sulton Ahmad bizga nisbatan yovlik maqomida turmasa, uning bir tuk sochi ham to'kilmag'ay. Mening so'zlarimni unga yetkazing. Biz ila yovlashmoqqa astoydil qaror bergan bo'lsa unda o'zingizdan qolar gap yo'q. O'z gunohi o'zida, qora ilon bo'ynida. Sizdan yana bir so'rovim bor? — deya so'zida davom etdi Temur. — Nechuk bir necha yillardan beri Hijozga borayotgan va qaytayotgan karvonlar hamda hojilarni talovchi Kichik Lur voliyi Malik Iziddinning mushugini hech kim pisht demaydi?

Javob berish uchun o'nga tolgan Sayyid Kamoliddin og'ir bir tin oldida gapning rostini so'yladi.

— Unga hech kimning kuchi yetmaydi, hazrati oliylari, — dedi xo'rsinib g'amgin ovozda.

— Shunday dengi!

— Shunday hazrati! Siz kabi bir jahongir uning jilovini tortib qo'ymasa, bu yumush boshqaning qo'lidan kelmaydi.

— Ei o'g'risiz, chag'at bo'risiz bo'lmas, deydi. Biroq bu o'g'rlarda, bo'rlarda ko'payib suruvga, podaga aylansa, bundan katta ofat bo'lmag'ay. Ul kimsalarning qilmishlari, musofirlar, ayniqsa Baytulohga bo'rayotgan hojilarga nisbatan qilgan noma'quchiliklari haqida eshitganimga ham ancha bo'ldi. Raiyat Tangri taoloning bizga topshirgan omonatidir. U qiyomaida bizdan so'raydi-kul! Qanday bedodlikki, mamlakat o'rtasida shunday buzuv bir jamoa yashasa-yu biz ularni yo'qotish va ildizidan qo'porib tashlashga qodir bo'la turib, bu bobda beparvoqlik qilsak! Shunday ekan, vaqti kelganda ularning buzuvligini daf' etish, viloyat va mamlakatni ul badkirdorlardan tozalash bizning himmatimiz zimmasiga vojib va lozimdur! — dedi Temur saroparda ichida naridan beri borib kelarkan.

— G'oyat ulug', raiyat orzu etgan ish bo'lur edi, jano-bi oliylari, — dedi Temurning so'zini ma'qullab Sayyid Kamoliddin.

Temur saroparda o'rtasida to'xtamagan ko'yi farmoni oliyni aytib turib, yozdirdi.

— Har o'nlikdan ikkitadan sara askar olinsun! Ular Xoja Ali Muayyad boshchiligida to'xtamay yo'l yurib, Bo'rjar va Xurramobod shaharlarini egallasunlari Raiyatga tegmay, Malik Iziddin va uning talonchi qo'shinini tor-mor etsun! Qo'lga tushganlari yasog'qa tortilsun!

Ixcham qo'shin qisqa fursatda Lur buzuvchilarini bartaraf etdi. Biroq savashda yarador bo'lgan Xoja Ali Muayyad bir necha kundun so'ng vafot etdi. O'rduning xastalikka chalingan yana uch lashkarboshisi Oq Temur, Umar Bahodir va Muhammad Himmatlar

ham qazo sharobini ichdilar. Temur jondek yaqin bu yo'lidoshlaridan ayiriganiga chuqur qayg'uiga botdi. Biroq shahid ketgan bu mard va jasur insonlar lahadin-ing yogasidada umid hamda ilinj yashar edi. Do'stlu dushman ko'zi uchun qasdma-qasd yashamoq, kurashmoq va g'alaba qilmoq kerak edi. Barchaning kullayu kichik, yoshu qari, aqillyu ahmoq, itu qushning ko'zi Temurda edi. Uning da'volarini quruq gap deya o'ylovchilar, Ulug' Turon birligi haqida so'zlaganda benden Alp Er To'nga chiqarmidi deguvchilar oz emas edi. Ularga ishi va so'zi ila munosib javob bermog'i lozim.

Allohga shukrki, saltanati ichida va yonida yurgan-lar orasida xoinlar hamda ikkilanganlar ozaydi. Ulus Temurning haqligiga, uning ko'zlagan manziliga yetib borishiga ishonadi. Endi u saltanatni yuksaltirish, kuch-qudratini oshirish uchun bor imkoniyatni ishga soladi. Bu yo'lida tog'ni talqon qilgudek o'rdusi bor. Yil-girma yildan beri savashib pishgan bu qo'shini yengadigan kuch hech bir davlatda yo'q. Yuz ming sonli lashkari uch yuz mingli o'rduni yenga biladi. Buni ang-lagan hukmdor borki, shunga qarab ish tutadi. Anglamaganlar uchun qilich qindan chiqadi.

Bu temir intizomli yuksak jangovar ruhi lashkarni harpo etgunga qadar uning ona suti og'ziga keldi. Savash damlarida bu qadar ko'psonli cherikni ustalik, entiyotkorlik bilan boshqarish, savash taqdiri hal bo'layotgan maydonlarga bo'linmalarni o'z vaqtida re-jali yo'llash, turli to'siq va g'ovlarni tadbir ila bosib o'tish har qanday aqili va tajribali lashkarboshining tinkasini qurtadi. Temur bu ishlar bilan esini tanigandan beri shug'ullanaverib shu qadar ko'zi pishib ketdiki, u hech bir jangga omadi kelishiga ishonib yoki tavakkal qilib kirmas, har bir yurishga juda puxta tayyorlanar, ish-niing miridan-sirigacha rejalashtirardi. Avvalo u raqibni ruhan va ma'nian mag'lub etar, shu taxlit savash may-donidagi ish oson ko'chardi.

U Chingizxon va Iskandar Zulqarnayn qo'shinlarining tuzilish tartibi va lashkarning joylashtirish shaklini uzog o'rgandi hamda katta-kichik janglarda sinab ko'rdi. U birinchi galda Chingizxon kabi lashkarni umumiy majburiyat tartibida harbiy xizmatga jalb etmadi. Fe'lan tabiatan askarlikni istamagan odamga tillo bersang ham ko'ngildagidek savashmaydi. Shu bois, bu ishda u rag'batlantirish asosida ixtiyorilik an'anasini qo'lladi. Mo'g'ul qo'shinlari ot-ulo'vi tayyor, ko'chmanchi chorvador qavm va qabilalardan iborat edi. Turon o'rdusi esa oliy bosh qo'mondonning puxta rejasi asosida aholining barcha tabaqalaridan teng miqdorda to'planar edi. Chingizxon lashkarida mahalliy aholidan majburiy ravishda hasharchi piyodalar bo'linmalar tashkil etilganini hisobga olmaganda haqiqiy piyoda askar yo'q edi. Temur qo'shinida savashning hal qiluvchi daqiqalarida qo'l keladigan muqim piyoda qismlar mavjud edi. Piyodalarning savashga tayyorgarligini doimo o'zi ko'zdan kechirar va baho berar edi.

O't sochar qurolni ham bevosita o'zlari ixtiro etgan temuriylar armiyasi uni sharqda birinchi bo'lib qo'lladilar. Shuningdek o'rduda ilk bor tog'li hududlarda jang qiluvchi maxsus piyoda qismlar tashkil etildi. Bu qo'shinda qo'llar, ya'ni, korpuslar o'tmish sarkardalar qo'shini tuzilishidan farqli o'laroq besh emas, yettitta edi. Bosh qo'mondon qarorgohi va uning tevarakatida kuchli hamda eng saralangan qismlar bo'lib, bu bo'linmalar eng muhim pallada jang taqdirini hal eta olar edi. Qo'shinni yetti qismga ajratish Qoraxonlilar, G'aznaviylar, Saljuqiylar va Chingiziylar o'rdusida ham yo'q edi.

So'nggi o'ttiz yilda Temur o'rdusi yengilmadi. Esidan chiqmaydigan muvaffaqiyatsizlik, Amir Husayn xiyonati tufayli ming uch yuz oltmish beshinchi yilda Chinozda ro'y bergan edi. Bu voqea unga bir umr saboq bo'ldi. Va shunda u savash, jang san'atida ikki narsa muhim ekanligini angladi. Birinchisi kim bo'lishidan qat'i nazar jangga bir kishi qo'mondonlik qilishi kerak

ekan. Ulus ham bejizga sheriklik oshni it ichmas demas ekan. Hayot-mamot masalasi hal etilayotganda mas'uliyatni bo'yunga olgan odam qaror berishi kerak ekan. Ikkinchisi, savashga qo'mondonlik qilib turgan lashkarboshining bevosita qo'l ostida kuchli bir qism bo'lishi lozim ekan, u istagan zamon jangning boshiga ta'sir ko'rsata olsin. Aks holda uning oddiy bir mingboshidan farqi qolmaydi. Bosh qo'mondonman, savash davomida u yokim bu tadbiri qo'llayman, barcha barobar aytganimni qiladiku deya o'ylamoq ish bermas ekan.

Temur loy jangi saboqlarini juda ko'p eslar va o'zicha tahlil qilargan edi. Mag'lubiyat kuchsizlik va tadbirsizlikdan kelib chiqsa uni anglash va hazm etmoq mumkindir. Biroq raqibdan kuchli bo'lsangu, buning ustiga g'alaba qozona turib, yutuqni boy berib o'tirsang ulam qilar ekan. Uzoq o'ylashdan so'ng Temur shunday xulosaga keldi. Temurning javong'ari amir Hamid va uning birodari Shangum No'yon qo'mondonligidagi barong'orini sindirgach, Amir Husayn bu g'alabaning shuhrati Temur sharafiga yozilajagini sezdi va to'nini toskari kiydi.

Bu savashda Amir Husayn barong'orga boshliq edi. Barong'orning kunbulida Tianchi artot, ilg'or qism hirovulda O'jaytu Aperdi, Sher Bahrom Jaloyir, Po'latbug'a, Farhod Aperdi, Malik Bahodir kabi yettita lashkarboshilar joy olgan edilar. Javong'ar Temurning zimmasida bo'lib, uning kunbulida Saribug'a Qipchoq ulusi bilan turar edi. Hirovulda Temurxoja o'g'lon, markaz, ya'ni, qo'lda amir Jaku, amir Sayfuddin, amir Murod barlos, Abbos bahodir kabi sarkardalar turadilar. Qo'shinning bu tartibda joylashuvidan Temur va Amir Husayn cherigining yasoli barong'or, javong'ar va qo'ldan iboratligi, shu bilan birga barong'or javong'arining har biri qo'shimcha askar qismi – kunbul va xiravulga egaligi ko'rinib turibdi. Bu yashning Temur nazaricha zaif tomoni shundan iborat ediki,

barong'or va javong'arlarga qaraganda qo'l ancha kuchsiz bo'lgan, ya'ni, markazning ilg'or qismi ya'ni haravi va ko'makchi xaxira qismi tayinlanmagan.

Vaholanki, Temur va Amir Husayn qo'shinlari son jihatdan mo'g'ul xoni Ilyosxo'ja lashkaridan ko'p edi. Yomg'irdan o'zini himoya qilishdek oddiy bir ehtiyot chorasini ko'rmagan Movarounnahr o'rdusi kigizlar panasida kiyim-kechagi va yarog'-aslahasini quruq asragan chaqon lashkar oldida suvga bo'ktrilgan oltin mak holatiga tushib qoldi. Mo'g'ullar o'zlari nari tursin otlarini ham yomg'irdan asrab, dam oldirib turgan edilar. Hujumni Temur va Amir Husayn qo'shini boshlagan bo'lsada, yomg'irdan shiltasi chiqqan ot ham, uning ustidagi suvoriy ham zo'rg'a harakatlanardi.

Temurning javong'ari raqibning barong'origa shikast yetkazgach, yog'iyning Hojibek va Shirovul qo'mondonligidagi kunbuli ittifoqchilar barong'ori kanbulini yenga boshladi. Tilanchi artotni quvlab, o'ng qo'lda turgan Amir Husaynning oldigacha yetib keldi. Qo'rqib ketgan amir jangchilari qocha boshladilar va har kim boshi oqgan tomonga ketaverdi. Vaziyatni bilib turgan Temur lashkarning o'ng qanotidagi bu tahlikadan bezovta bo'lib, o'zining o'n yetti favji bilan amir Shamsiddin yetakchiligidagi qismga hujum boshladi va uni to'zitiib yubordi.

Yog'iy orasida sarosima boshlangan, yana bir ikki zarba bilan mo'g'ullarning qolgan-qutganini kelgan yo'llariga solib, tiritirib quvish mumkin edi. Astoydil savashayotgan Temur favjlariga ko'mak lozim edi. Temurni pinhona o'zining asosiy dushmani deb biladigan takabbur amir uning so'zlariga quloq solmadi. Husaynning askarlari birinchi kuni deyarli savashmadilar. Ikkinchi kuni esa Jete qo'shini yengilib, qo'liga ilingan narsasini olib Xo'jand tomon qocha boshladi. Turon o'rdusi chekinayotgan mo'g'ul qo'shinlarini ta'qib etib borar edi. Kutilmaganda ittifoqchilar qo'shini guruhidan ajralib qolgan amir Shamsiddinning bir bo'linnasiga duch keldilar. Savash boshlandi. Bu

kurساتdan foydalangan mo'g'ul lashkari o'z saflarini qiytadan rostiab, hujumga o'tdi. Ahvoli mushkulashgan ittifoqchilar otlari jilovini orqaga burishga majbur bo'ldilar. Orqada esa loy va balchiqli maydon cherikni olti bilan birga yutaman deb turar edi. O'n ming nafar ot va jangchi yo'qotilgan edi bu jangda. Temur shundan so'ng jangovor tartibni takomillashtirib, qo'shin markazlari – qo'lini, ilg'or qism – hirovul hamda madadchi qism – chag'davul bilan mustahkamlaydigan bo'ldi va bu qismlar faqat oliy bosh qo'mondonga bo'ysunar edi.

...Temur ugruqi Tabrizga yetmagan, Feruzko'hi qal'asi atrofidagi yalangliklarda o'z mashqini tobiga ko'tirar edi. Qorovul Sulton Ahmad Jaloyirning lashkari bilan Tabriz tomon kelayotganini ma'lum qildi. Jaloyir qavmining fe'l-atvorini yaxshi biladigan Temur bu xabarini eshitgach, miyig'ida kulib qo'ydi.

– Agar Mamluk sultoni Barquq huzuriga qochib ketmasa, izzat-hurmat bilan sultonni birga olib ketib, Xo'jand jaloyirlariga sardor qilib qo'yar edik, – dedi Temur huzurida o'tirgan Shayx Ali bahodirga. – Ular doimo oqsoqollikni talashib keladilar. Butun boshli, tirik sultonni ularga o'tog'a qilib qo'yar edik.

– Sulton Ahmadning ota-bobolariga Turon mulkidan non tekkanida edi bu yerga kelib saltanat qurmagan bo'lurmidiyar, – gapga qo'shildi Shayx Ali bahodir.

– Jaloyirlar bundan qirq yil burun Iroq, Kurdiston va Ozarbayjonning bir qismi ustidan hukmronlik o'rnatganlar. Bu sulolaning asoschisi Tojiddin Hasan Butuzurg bo'lib, yigirma yil sultonlik qilgan. Botuxonning o'g'li Xalokuxon tuzgan elxoniyar davlatidan so'ng hokimiyat bularga o'tgan. Bu hududlarning eng kuchli va mashhur hukmdorlari ayni zamonda jaloyirlardir. Bu turk qavmi biz bilan savashmasa bo'lar edi. Usiz ham forsiylar va turkmanlarning siquvida bir amallab saltanat yurgizmoqdalar, – dedi taassuf bilan xoqon.

U saropardadan chiqib toza havoda biroz xayol surib o'tirdi-da, og'ziga qarab turgan bek va lashkar boshliqlariga so'ngi amrini berdi.

– Qorovullar hoziroq yo'lga tushib, sultonning haram katinini kuzatsinlar! O'g'ruqni shu yerda qoldirib, biz ham Tabriz tomon yo'lga chiqamiz! – dedi Temur so'zini qisqa qilib va safar hozirligini ko'rish uchun chodiri tomon yurdi.

Sulton Ahmad Jaloyir Temur qo'shinidan ilgari darda bilan Tabrizga kirdi. Turon sultonining bugun erta janubiy Ozarbayjon boshkenti Tabrizga yetib kelishidan aqli shoshib qolgan sulton shaharda bir hafta ham tura olmadi. Yana Bag'dod hijratini ixtiyor qilib, olti jilovini Naxchivon sari burdi.

Temurning u bilan savashmoq niyati yo'q edi. Qarshisida turgan arab sultoni va fors shohlari oldida Sulton Ahmad «o'ziniki» edi. Hoji Sayfuddin, amir Shayx Ali Bahodir va Ilyosxo'jani huzuriga chaqirtirgan ulug' Amir ularga tegishi yo'riqlarni berdi.

– Ko'rib turibsizki Sulton Ahmad birodarimiz bizni savashmoq niyatida emasligini bildirib, yo'limizni to'smaslik uchun chekinmoqdalar. Egilgan boshni esa qilich kesmas deydi!

Temur shunday deb uzoq o'ylar toldi. U faqat o'zi biladigan iztirob ichida yonardi. Aslida uning hecham jahongirlik da'vosi yo'q edi. Biroq u Turon yurtini birlashtirib, ulug' bir davlat tuzgach, o'z-o'zidan yog'iylik ko'paydi. Biri Temurdan cho'chib dushmanga aylansa, qavmlari qorishib bo'lib ketgan bu boy yurti qo'lga kiritmoq qasddagi yog'iylik edi. Yana birlari esa qandaydir Temur degan odamning hokimi mutlaq bo'lganligini hazm eta olmadi. Temur barchasini sovuqqonlik bilan kuzatdi. Dunyoning barcha o'lkalari kabi Turon yurtining ham egasi bitta bo'lishini, dunyoning barcha millatlari kabi turk ulusi ham qachonlardir birlashib, bir butun millatga aylanishini tushug'idan narini ko'rmas bu odamlar oxiri bir kun anglab yetarlar deya o'ylar va umid qilard edi.

Biroq bu odamlar johillik bilan gumrohlik qudug'ining shu qadar tubida turar edilar, ularni ro'shnolikka, yorug'lik va oydinlikka olib chiqib to'g'ri va inson kabi

yashashning eng oddiy manziliga yetadigan yo'lni ko'rsatib qo'ysangiz ham ularning boshlari aylanib yana o'sha quduq atrofiga o'rallashar va tos tepalari bilan tushib ketardilar. Demak Haq haqdur! Modomiki insonlar o'zlarini tegishtirmas ekanlar, Allohda ularni tegishtirmaydi. Modomiki ular to'g'ri yo'lga tushmoqni istamas ekanlar, Yaratgan ham ularning fe'l-atvoriga yarasha hayot va qismat ato etadi. Shayx Sa'diy so'ylaganlaridek, sen chiroqni ko'rolmasang, chiroq bilan neni ko'rasan? Insoniyat ko'zining ochilmog'iga, haqiqiy ma'noda aqlning tantana qilmog'i uchun yillarlar kerakka o'xshaydur. Yana qolgani Allohga ayon!

– Har holda Sulton Ahmad Jaloyirdek podshohning biz bilan sichqon-mushuk o'ynagani kabi ish yuritmoqi ul birodarimizning shahni shavkatiga to'g'ri kelmas! Uni taqib etib, maqsadini bilmoq lozim! – so'zida davom oldi qat'iy ohangda amirlariga boqarkan. – O'zi hujumga o'tmasa unga tegmang! Har bir askarga uqtirgan Sulton Ahmad ustilariga bostirib kelsa ham unga qarshi qurol ko'tarmasunlar! Kimki Sulton Ahmadni o'ldursa, avlod-ajdodi bilan mahv etilajak! Buni barchaga iyi anglatding! Bu savash turkligimizgacha to'g'ri kelmas! Sizga ma'lumki ulug' qoon Chingizxon bilan Sharqiy Turon yeridan ikki daryo oralig'iga to'rt turk urug'i birga kelgan. Bular barlos, qavchin, artot hamda Jaloyir qavmlaridir. Xorazmshohlarning belini sindirgan mo'g'ullar yokim Chingizxon emas, aslida mana shu to'rt turk qavmidur! Valloh, bu turk ulusining o'zidan o't chiqib, bir falokatga duchor bo'lmasa uni boshqa bir kuch vositasi ila yengish mushkul. Qismatni qarangi, xohish irodamizga qarshi o'laroq turk qavmlari bir-birimizga yovlashib turibmiz. Albatta men bu yerda o'zimni yuzda-yuz haqimiz demayman. Ularning fikri bo'yicha biz bu yurtlarda sodir bo'layotgan boshboshdoqlik va zulmlarga befarq qarab, musulmonlarning azob chekmoqlariga toqat qilib yuraverishimiz lozim edi. Shu boisdan bular bizni bosqinchi deb biladilar.

Biroq biz yurtimizga muqaddas dini islomni olib kelgan kishilarni millati va qavmlaridan qat'i nazar bosqinchilik deb bilmaymizku. Qaytamga xalqimizni Alloning haq diniga kiritib, boshini qo'shganliklari uchun ulardan minnatdormiz. Biz bu yurtlarga islom va haqiqat bayrog'i osida, haq islomni qaror topdirish, ulusni adolat va diyonat yasolari asosida odil boshqarishga amal qilmoq bayrog'i osida kelmoqdamiz. Dinimizni parchalagan, turi oqimlarga bo'lib, ziyon yetkazgan kimsalar kim bo'lmasan qattiq jazolanajak. Bunday kimsalar asosan mana shu hududlardan chiqqan. Biz ularning tanobini tortishga qajaburmiz! Sizlarga oq yo'l ishingiz baroridan keلسuni — deya lashkarboshilarni yo'ldi eidi Temur.

Sulton Ahmadrning orqasidan tushgan qo'shin uni quvib yetdi. Kutilmaganda jang boshlanib keldi. Sulton Ahmad ortidan quvib kelgan cherikni o'zini mahv etish uchun yuborilgan deb tushunib, astoydil tashlandi. Biroq Turon lashkarining savashmiq niyati yo'qligini ko'rdi. Temur cherigining yanada kuchayishidan cho'chigan Sulton Ahmad qolgan-qutgan lashkarini ergashtirib, yana Bag'dod sari ot qo'ydi. Sultonning Bag'dod tomon yuzlanganidan xabar topgan Temurning huzurida uni Bag'dodgacha quvib borishga va bu shaharni zabt etishga ruxsat so'rab amir Jalol Sayidxoja, Usmon Bahodir, Shayx Arslon va Ayboj o'g'lonlar o'tirardilar.

— Bagʻdoddek mashhur va ulugʻ shaharni juda ol-
gingiz kelmoqdam? — dedi Temur gʻalabalaridan
ruhlangan, togʻni ursa talqon qilgudek boʻlib, gʻayrat-
shijoatga toʻlib turgan askar boshiqlari va amirlarga
kulimsirab qarar ekan. — Ertagina balking Misrga bo-
rishni soʻrab kelarsiz? — dedi ularga savol nazari bilan
qarab.

— Zotan, uch dengiz oshib, mag'ribgacha borsak kerak deb o'zingiz aytgansiz, hazrati oliylari, — dedi amir Jalol ta'zim qilib. — Biz sodiq qulingiz sifatida sizning so'zlaringizni yodda tutib, amalga oshirmasak,

nodan ot minib, bosh ko'tarib yuribmiz! — Ulug' Amirning nozik joyidan oldi amir.

Temur bir paytar aytgan so'zini oqizmay-tomizmay
Mazlajan amirning xotirasiga tan berib, yozilib kuldi.

– Og'zimizdan chiqqan gapni yoganimizga tarmashtirish-a, muhtaram amir! – dedi hamon o'sha tabassumda. – Barcha ishda shoshish mumkindir va buni kechirsa bo'ladi. Biroq savashda emas. Siz biroz shoshmay turing. Rumu Shom, mag'ribu mashriq, Yamamu Ajam Temurning oddiy bir lashkarboshisi bulton Ahmad Jaloyirdek podshohning yaxshilab po'stagini qoqqaningizni eshitsun. Shu xabarning o'zi yuzda ellik g'alaba demakdir. Muzaffar o'rdumizning shon-shuhrati qanchalik yoyilsa raqiblarimiz biz bilan savashmoq foydasiz ekanligini shunchalik chuqur anglab yetadilar va bizga el bo'ladi. Shunda hech bir qala yokim shahar ustiga bostirib borishga hojat qolmaydi. Biroq sizlarga so'z beramanki, Bag'dod hukmdorlarining aqli joyiga kelmasa, keltirib qo'yishni sizlarga topshiraman! Mana kunlar ham isiy boshladi. Bu sijoq damlarni Tabriz atrofidagi soya-salqin joylar-da o'tkazaylik. So'ngra Qurum va Summari hisorlarini ogallab, Qars qalasiga yetib borishimiz kerak. Bugungi kunning muhim tadbiri shuldir. Qo'lganiga Alloh podshohdir!

Amir va lashkarboshilar sukut ila ulug' Amirni tingladilar-da, uning so'zlarini maqullaganicha chiqib ketdilar. Ular Temurning haqligini his etib, og'iz ochib bir nima demadilar. Lashkar o'lja ishtiyog'ida edi. Temur buni his etar va tizginlab turardi. Temur bu savashtalab lashkarboshilarga Bag'dod tomon yurmoqqa hali vaqt yetilmaganini, avval o'zidan chiqqan balo, to'xtamishning yo'lini to'sish lozimligini aytmadi.

Vogea va hodisalar intinosini oldindan sezadigan Temur bu o'lkalar zabti uchun siddiqil kirishmagan ersada, To'xtamishning bu hududlarda paydo bo'lishidan xavotirda edi. Uning bu ishga qo'l urishiga astoydil ishongisi kelmasada, xotirjam ham emasdi. Biroq u bilan

savashmoqqa to'g'ri kelib qolsa, bu tevazirak-atrofdagi beklilar unga tobe bo'lishi shart edi. Bo'lmasa Turon o'rdusi ikki emas, o'n ikki o't orasida qolar edi.

Qo'shin Tabrizda edi. Sari Odilning o'ldirilishini eshitgan ulug' Amirning avzoyi buzildi. Bu xabardan qahri qo'zigan Temur Tabrizning eng mashhur ko'sib va hunarmandlarining bir qismini Samarqandga jo'natib, qolganlariga To'xtamish vayron qilgan Janubiy Ozarbayjon boshkentini qisqa fursatda tiklashni buyurdi. Belgilangan kunda shahar ta'miri bitkazilmasa me'morlar va ma'murlar sardorining boshi tanasidan judo etilajagini aytdi. Tabrizning uvol-savobi esa Jahongirning o'g'li Muhammad Sultonra topshirildi.

Qars qal'asining qutvoli Feruzbaxt Temur qo'shiniga qattiq qarshilik ko'rsatdi. Nihoyat bo'ysunish uzangisiga oyoq qo'yib, ulug' Amir huzuriga bosh egib keldi. Temur saroparda to'ridagi taxtida o'tirardi. Uni ochiq chehrada qarshiladi.

— Xush keldingiz inim Feruzbaxt! Kuzatdim juda yaxshi savashdngizi! Otangizning mard o'g'li, yurt ishonchiga munosib qutvol ekansizi! — dedi Temur uni o'tirmoqqa taklif etib. — Har neki bo'lsa Oллоhdan. Qismatu nasib erkankim, biz bu taraflarda tuzu nasibamizni terib yeb yuribmiz. Bo'lmasa kimning iti adashibdi bu qadar uzoq o'lkalarda. Barchamiz Yaratgan yagona Tangri taoloning izmiga bo'ysunamiz! Uning xohish-irodasisiz bir tosh ikkinchi joyga ko'chmag'ay! Shu bois, qismat choponini kiyib, elu yurtimizning omonligi va farovonligi yo'lida biz ila birlashing! Martabangiz bundanda ulug' bo'lajaki Men bilimankim, bizning avlodlarimiz bu yerlarda bir necha yuz yillardan beri yashab ulug' beklik va xonliklar tikladilar. Saliuqlilar bino etgan oliymaqom obidalaridan hayratga tushdik. Biz sizni Ulug' Turon davlati himoyasida ko'rmoq istaymiz. Sen avlodim, o'z hokimligingni kerak bo'lsa, qo'shni hududlarni ham qo'shib olib, davom etdir. Men bor ekanman, senga kimsa og'iz ocholmas. Sen men-

ing so'zlarimni Rum elining o'zga hokimu beklariga yetkaz! Ular ham shunday qilsalar, to'g'ri yo'l tutgan bo'ladi!

Temurning vajohatidan dami ichiga tushib ketgan Feruzbaxt gap-so'zsiz boshi ila ulug' Amir so'zlarini ma'qullab, tasdiqlar edi. U Temurning aft-angoriga, gap-so'zlariga e'tibor berar ekan, haqiqatan ham afsona bo'lib ketgan bu odamning vujudida ilohiy bir qudrat jo'sh urib turganini, so'zlashgan kishisini sehlashini his etdi.

— Men bundan buyon siz hazratning xizmatingizda sodiqmen! — dedi biroz o'ziga kelgan Feruzbaxt.

— Menda siz do'stimiz va birodarimizga ishonch bildiraman! Qars voliyi Feruzbaxtning yelkasiga Buxoroyi sharifning zarbof choponi yopilib, shohona hadyalar tortiq etilsun! Shuningdek, bu avlodimizga to'qizta asl tulpor va qur'ol-aslahaning oltindan ishlov berilgan to'qiz xili hadya etilsun!

Bu kutilmagan iltifodan Feruzbaxtning ko'ziga yosh keldi.

— Biz ertaga Oqbug'a mavzesi orqali Tiflsga qarab yuramiz, — dedi Temur o'rmanidan turib Feruzbaxt bilan xayrlashar ekan. — Eshitishimcha, bu shahar zamonaning fitna va fasodi, musulmon podshohlarining g'ayratsizligi hamda boshi birikmasligi tufayli dinimizga ashaddiy muxolif bo'lgan gurjilarning mamlakati tarkibiga kirib qolgan emish. Men ayni zamon-da voqe' bo'lgan hodisayu xarobiklar, fisqu furujlar bois, vujudga kelgan ajoyib holatlar va g'aroyib ish-larni ko'rmoqdamen! Qonun-qoidalar izdan chiqqan! Podshohlik rasm-rusumi yo'qolgan! Albatta, qudratli podshohlar bo'lmaganidan keyin mamlakat tashv-ish va parishonlikda yashaydi! Ammo mening taajjubim o'tmish podshohlar va sobiq maliklarning tutgan siyosat va hokimiyati ustidadir! Ularning shunchalik ulug'vorligi, komronligi va jahondorligiga qaramay, mamlakatlarning qoq o'rtasida Muhammad diniga, bu dini yo'lga qo'yuvchiga Allohning rahmati va sa-

lovati bo'lsin, muxolif guriy jamoalari qanday qilib shu damgacha saqlanib, mamlakat va saltanatni boshqar-ganlar? O'ylaysizki, sobiq sultonlarning podshohlilik g'ayrati va hukmdorlik shijoati bularni izga solmoqqa yetmasmidi? Butparastlar botli dinlari qoidalariga ri-oya qilib, o'z diniga muxolif bo'lganlarni xo'rash va e'tiborsizlantirishga ruju qo'ymishlari Ular islom diniga muxoliflik va musulmonlarga dushmanlik maqomida turmasalar biz ularga tegmas edik. Vaholanki ularning xudolari butlardir va ularga yordam berishdan oqizduri Islom diniga mansub bo'lgan va Tangri taalo va'dasiga ko'ra madad va ko'mak berishiga e'tiqod qiluvchi bul jamoa qaysi yuz bilan bul kofirlarni komronlik va mam-lakatdorlik maqomiga qo'yib qo'rganlar-u, o'zlari ular to'laydigan ozgina chiqindiga qanoat etib kelganlar? Qanday bo'lganda ham hozir hokimiyat va jahondorlik navbati rabboniy fazl fayzi tufayli bizga yetgan vaqtda ularni tag tomiri bilan yo'qotish, islom shahar va no-hiyalarini ulardan pok tutish va bu ishni ulug' Tangri dargohiga yetishimiz uchun zo'r vosita deb bilish him-matimiz zimmasiga lozim va vojibdur!

Temurning bu so'zlarini nafaqat Feruzbaxt, butun amirlar va arkoni davlat eshitib turar, bu so'zlar ular-ning yuraklariga yetib borganligi yonayotgan yuzlari-dan va chaqayotgan ko'zlaridan sezilib turardi.

YIGIRMANCHI BOB

*U xatosiz fikrluvchi, ajoyib farosatl...
Zimdan qarash va ko'z ishoratlarini sezadi-
gan idrokli kishi edi...*

Ibn Arabshoh

Ulug' Amir musulmonlarga rahm-shafqat qilmay-digan, islomni mensimaydigan diniy yoxud dinsiz gu-ruhlarga shafqatsiz edi. Muhammad dinida bo'lmasa-da unga hurmat-ehtiron ko'rsatmaydigan o'zga din vakillariga tazyiq o'tkazilmas edi. Bu ishlar bilan sal-

lomatdagi urf-odatlarni tartibga keltiruvchi maxsus mansabdor, ahdos qozisi shug'ullanar, hech bir qavm yoki qabilaning diniy yoki turmush urf-odatlariga amal qilishlari cheklanmas, balki muhofaza etilardi.

Necha yuz yillardiki, guriylar bu hududlarning mu-sulmonlarini tan olmay, ularga zulm o'tkazib, vaqti-vaqti bilan bosqinlar uyushtirishardi. Temur huzuriga kelgan ko'pchilik arzchilar bu xususda no'lib so'zlaganlaridan no'nggina ulug' Amirning avzoyi buzildi. Bo'lmasa gur-illarni yaxshi so'z bilan el qilmoq niyatida edi. Masla-hatchilar bu qavmning osonlikcha gapga kirmasligini no'yladi.

– Biz bu gurjilarga tegmasligimiz ham mumkin erdi. Biroq bularni shunday qoldirsak, ayiganimizga yur-maydilar va orgamizdan xanjar uradi, – dedi Temur ketayotib amir Boboturkga. – Biz aslida o'z kuchimizni nivalo bularga, so'ngra o'zimiznikilarga ko'rsatishimiz kerak.

– Bu qavm u qadar ko'p sonli emasga o'xshaydi. Ularni qirib tashlamaymiz albatta. Boshliqlarini ja-zolaymiz.

Boboturk hazrat bilan bahslashmoqni istasa-da, tursati emasligini sezdi. Bu damda qo'shin gurjilar yurtini asta-sekin egallayotgan, yo'llarida uchragan katta-kichik qal'alarni kunpayakun qilib ketayotgan edi. Gurjilar dastlab qattiq qarshilik ko'rsatdilar. Biroq ko'p o'tmay ular podshohi Buqrot afsonaviy shoh va tarkarda Temurga qarshi kurashmoq, millatini bata-mom mahv etmoq ekanligini anglab, huzuriga bosh ogib keldi. Uning yonida tarjimoni bo'lib, musulmon usmoniy gurjilardan edi.

– Mening xalqim sening eling kabi ko'p emas. Uni yer yuzidan yo'q bo'lib ketishiga yo'l qo'yma, ey ulug' turk xoqoni! – dedi Malik Buqrot yig'iga o'xshash ovoz-da.

– Bu menga emas ko'proq sening o'zingga va ul-using fe'l-atvoriga bog'liq, – dedi Temur uni zimdan kuzatar ekan. – Ayni zamonda sen ila qo'nishmoqqa

ulug' Xoqonimiz va Buyuk Turon davlatining sultoniga sadoqat va itoatimizni bildirajakmiz! Siz ulug' harirating diydoringizga musharraf bo'limoqlikni o'zingiz uchun oliy ne'mat deb bilamiz va umrimiz oxiriga qadar sizga qul va mulozim maqomida qolajakmiz! Sadoqatimiz va qo'noqparvarligimiz ramzi o'laroq ushbu tortiqlarimizni oz bo'lsa-da, ko'p o'rinda ko'rursiz!

Shirvon maligining hadyalaridan ko'z qamashar sovg'a-salomning balandligi saroparda shiffiga yelgan edi. Qimmatbaho tur-tur shoylar, Urusiyaning xilma-xil mo'ynalari, Hindistonning qimmatbaho toshlari, Ming ustalari yaratgan kamar va qinlar, Dashti Qipchoqning uchqur ovchi lochinlari hamda faranglarining chinlari, oltin va kumushdan ishlangan idish-ovoqlarning soni sanog'i yo'q edi.

Temur o'rindan turib keldida Malik Shayx Ibrohim bilan ko'rishib, unida o'ng tarafiga o'tqazdi. Malik Bugrotning islomni qabul qilganligini eshitgan Shayx Ibrohim uni muborakbod etdi. Ulug' Amir Malik Shayx Ibrohim va davlati arkonga murojaat etdi.

— Eng avvalo xush keldingiz, aziz qardoshim Malik Shayx Ibrohimbek! Sizni o'z qarorgohimda ko'rmoq menga, mening odamlarimga haqiqiy og'a-inilik va qondoshlik his-tuyg'usini ato etadi! Zeroki biz bir avlod, bir qavm va bir ataning bolalarimiz! Oллоh buyurgan erkankim, biz, siz kabi ulusimizning aqli-zakovatli, oliyqadr, dongdor va ulug' xonadonidan bo'lish barobarida go'zal axloq bilan dunyo podsholari ham havas qilari mumtoz va mutasno inson ila tanishmoqdamiz! Siz kabi shah-shavkatli, shuuri va qudratli podshohimiz bor ekan, milliatimiz va dinimizning muzaif, far yalovi dunyoning har yerida ko'tarilajak! Adolat va martalik bor ekan, ulusimiz bayrog'i sollanajak!

Ulug' Amirning oliyanob munosabatidan hayratga tushgan Malik Shayx Ibrohimning ko'zlari yoshovlandi. O'rindan turib kelib, tiz cho'kib Temurning etagi va qo'lini o'pmoqchi bo'lgan edi, Ulug' amir uni bag'riga bosdi.

— Bizga qul emas, do'st kerak, Shayx Ibrohimbek! — dedi uni yana o'tirmoqqa da'vat etib. — Tashkildir harxay Eshik og'asi Jilon, Shamoxiya va Shobiron viloyatidagi hokimlarining elchilari sovg'a-salom va hadyalar bilan kelganligini ma'lum qildi. Temur bosh irg'ab, barin elchilarni birga kirishini buyurdi.

Ulug' Amir uzoq asrlardan beri hech bir saltanatga ko'yn egmagan Gilon maliklari va boshqa viloyatidagi hokimlarini eng yaqin insondek ko'rib qabul etdi. Ularga suyrig'ol va hadyalar berib, o'z mulklarida hudumonlik bilan davlat yuritaverishlarini ta'kidladi. Bu hududlarning barchasi Turon davlatining sarhadi sifatida bo'j va xiroj to'lamoqni zimmlariga olib, Temur saltanati himoyasiga o'tdilar.

Bu quvonchli va sarmazmun uchrashuvdan ruhi ko'tarilgan Temurning ko'ngliga bir xijilik soya tashlar edi. Jo'chi ulusidagi maxfiyalar To'xtamishning oxir oqibatda bir kasofatni boshlashi haqida ketma-ket xabar bera boshlagandilar. Buni Temur, Bobotur va Alp Turkashdan boshqa hech kim bilmas, butun davlati arkon, qo'mondonu lashkarlar har kuni yuzlab qo'ylarni so'yib, qimizu ayronni sipqorib, savashsiz, latirohat kunlarning gashini surardi.

To'xtamish cheringi Ozarbayjon tomon yurish boshlagan edi. Ikki sodiq shogirdi ila maslahatni bir yerga qo'ygan Temur so'nggi amrni berish arafasida turardi.

— Odamimizning axborotiga ko'ra To'xtamish lashkari Hazar dengiziga quyiladigan Samur daryosidan o'tib, Darband atrofiga yurgan emish. Uni bu yerda kutgandan ko'ra vaziyatni o'rganmoq uchun uch-to'rt tuman lashkar yuborsak yaxshi bo'ur edi, — dedi Alp Turkash maslahatomuz ohangda.

— Turkashbek to'g'ri so'yaydilar, — uni quvvatladi amir Bobotur.

— Kimlarni yuborsak ekan? — deya yordamchilariga murojaat etdi Temur.

— Menimcha lygku Temur, Usmon Abbosbek va Shayx Ali bahodirlar tumonlarini yuborsak yaxshi

bo'ldi. Ular bul atroflarni, ayniqsa Hazar bo'ylarini yaxshi biladilar, — dedi maxfiy boshlig'i.

— Bul uch bahodirimizni huzurimizga chorlang! dedi Temur qat'iy ohangda. — Ulariga zarur yo'l-yo'nalish bermog'imiz lozim. Uchqundan yong'in chiqib kelmasligi kerak. Qanday yo'l bilan bo'lmasin, biz, To'xtamish o'g'lonni bu yo'ldan qaytarmog'imiz, uning noto'g'ri xatti-harakatlarida ko'rib-ko'rmaslikka, bilib-bilmaslikka olmog'imiz lozim. Barcha yog'iylar qolib, ikki kishini lashkari savashib o'tirsa? Bundan katta sharmann dalil va kaltabinlik bo'lishi mumkinmi?

Asabi buzilgan Temur kattakon qishki kigiz o'tov ichida qo'lini orqasiga qilgancha, naridan beri yurardi.

— To'xtamish o'g'lon deganimiz bilan men uzoq va davomli suhbatlashganman. Unda hech bir dinga, shuningdek islomgada katta bir e'tiqod ko'rmadim. Bunday shaxsdan har narsani kutish mumkin, — fikrini bayon etdi amir Boboturk. — Men bu xususda hazrat oliylariga ilgari ham so'ylaganman, hozir ham shu fikr daman.

— Haqsiz, avlodim. Siz vaziyatni chuqur va to'liq anglaydurgan, sahroyi va yovvoyi amirlarimizdan farqli o'laroq davlat yuritmoq san'atining har kim anglab yetolmaydigan qabarig qirralarini tushunadigan kishi isiz. Agar o'sha zamonda huzurimizga To'xtamish bosh egib kelmasa-da boshqa bir To'xtamishni ixtiro etmog'imiz lozim bo'lar erdi. O'sha davr sharoiti, zarmonning zayli shuni taqozo etardi. Oltin O'rda xonlari hech qachon chig'atoy xonlarini tan olmaganlar. Bizni esa hech bir zamon hukmdor o'rnida ko'rgilari kelmaydi. Shuning uchun biz ularga bir yaxshilab saboq beramizki, shundan so'ng bu davlat nafaqat parchalanadi, balkim yo'q bo'lib ketadi. Jo'chi Saijuq yoki Usmonli davlatlaridek haqiqiy bir saltanat bo'lganida edi, uning bilan ishimiz bo'lmas edi. Qaytamga, qo'llab-quvvatlar edik. Siyosati bosqinchilikka asoslangan, tili turklashib, dini islomga kirsada, bu saltanatni biz

almasak o'ruslar yoki kuchlanajak boshqa bir davlat qiladi.

O'tov qopusida Shayx Ali Bahodir, lyku Temur Usmon Abbos ko'rindi. O'ng qo'lini ko'tarib, ularni o'zlariga chorladi. Temur tik turgan holda lashkarlarga ko'rsatma berar edi. Bu degani ish shonli, o'tovdan chiqibqo'j'naysiz degani edi.

— Vazifa shundan iboratkim, Kur daryosining narigi boshida qandaydir lashkar bo'linalari yurgan emish, balki ular ipak yo'li karvonlarining qo'riqchi qismlari bo'lishi mumkin. To'xtamishxon ular oramizni bulash harakatida bo'lgan kimsalar bu cheriklarni uning o'zini deya gap chiqarmoqdalar. Biz ig'voyu chaquriga uchmaymiz. Barchangizga oydek ravshanlikim, xodshoh To'xtamish bilan oramizda ahdu paymoni bor va hech qachon biz so'zimizga qarshi harakat olmaymiz. To'xtamishxon ham bir so'zli, ahdigaga vafo qiladurg'on inson va xondur...

Temur so'zining shu yerida to'xtab, unga quiloq solib turgan besh nafar eng yaqin kishisining qiyolaridagi mahoni uqmoqchi bo'lib, birma-bir yuzlariga tikildi. Amir Boboturk bilan maxfiy boshlig'i vaziyatni anglab, Temurning siyosatini tushunib tushar, uch lashkarboshi esa daryo sohildagi qo'shin to'xtamishdan boshqa yana kimniki bo'lishini anglab anglamay hayron edilar.

— Agar, har holda qo'shin To'xtamishxonga tegishli bo'lsachiq? Unda nima qilmog'imiz lozim? — deya so'radi Usmon Abbos maqsadga ko'chib.

Temur Usmon Abbosning qarshisiga kelib to'xtatildi, ko'zlariga tik qaradi.

— Sizningcha nima qilishimiz kerak? — deya savoliga savol bilan javob qaytardi Temur.

— Yaxshilab bir savatlab, ko'zini moshdek ochib qo'ymoq kerak! — dangal fikrini so'yladi Usmon Abbos.

— Ikki dunyoda ham undan yaxshilik kutib bo'lmaydi. Yetim qo'zi asrasang, og'zi burning yoqqa to'lar, yetim bo'la asrasang og'zi burning qonga to'lar degan gap

aynan shu xonzodaga to'g'ri keladi, hazrat! — fikrini qat'iy edi Abbos Usmon.

— Fikringizni hurmat qilaman, Abbosbek. Uning so'ylamakkada haqlisiz. Biroq To'xtamishxon Otin O'rdada bizning vassalimiz sifatida o'tirganlarini yaxshi bilursiz. Shu bois, ul do'stimiz va birodarimizga nisbatan so'zda ham ishda ham g'oyat diqqatli bo'lishingizni tavsiya etaman. Modomiki do'stimiz bizga nisbatan xolis bo'lmasa u bu niyatni amalga oshirmoq uchun sabab va bahona qidiradi. Biz esa shu nomqbul ish uchun u beklagan holatni yaratmasligimiz kerak. Muddaoga o'tsak, lashkar so'ylaganimiz shaxsga tegishli bo'lsa, ular bilan savashga kirmang Jangdan qo'l tortib, ortingizga qayingiz! Vazifani ang ladingizmi? — deya uch lashkarboshiga qaradi Temur.

Ular bosh iring'ab «ma'qul» degan ma'noni bildirildilar va ta'zim bajo etgancha, tislaniib chiqib ketdilar.

— Endi amirzoda Mironshoh Mirzoni chorlang! dedi Temur eshik ogasiga.

— Xush keldingiz, amirzodam! — deya o'g'lini samimiy qarshiladi Temur, uning salomiga alik olib.

— Buyuring qiblagoh! Sozlaringiz va amringiz boshim va ko'zim ustiga! — deya tiz cho'kib otasining qo'lini o'pdi amirzoda.

— Faqat siz bajarishingiz mumkin bo'lgan bir vazifani zim-mangizga yuklaymizki, amirzodam, bul haqda bosh vaziringiz ham tuyماسligi lozim. Xabaringiz borkim, Jo'chi ulusi tarafdin yoqimsiz epkinlar esmoqda. Ular arning qo'lidin bir ish kelmasa-da, bu voqealar suvni loyqalatib, baliq ovlovchi noxayrixohlarimiz uchun qo'l keladi. Biz, sizning tashrifingizdan burun Kur daryosining narigi sohiliga uch tuman lashkar yubordik. Biroq qarshi tarafdagi cherik To'xtamishga tegishli bo'lsa savashmay orqaga qaytishni tayinladik. Biroq bu harakatni yog'iy sanalmish tomon qanday qabul qiladi, bizga noma'lum. Lashkarimizning ortga qaytishidan foydalanib, ular hujum boshlashlari ham mumkin. Shu bois, siz, o'z cheringiz bilan shu ondayoq ular orti-

dan otlaning! Agar ular hujumga o'tadurg'on bo'lsalar munosib javob bermoq kerak bo'ladi, avlodim! Biroq imkoni boricha, ishini tinchlik va sulh bilan hal etmoqqa harakat qiling. Qilichni eng so'ngida, yaxshi so'zdan lah chiqmasa qo'llang! Duch kelib qo'lsa, har qanday sharoitda To'xtamishxonning o'ziga biror bir ziyonu zahmat yetkazilmasin! Uqdingizmi?

Amirzoda Mironshoh tiz cho'kib padari buzrukvorining peshini o'pdi, tislaniib chiqib ketdi. Temur bosh maxfiyga siz ham birga boring degan ish-orani qildi.

O'tovda Temur bilan Boboturk tik turishar, oraga sukunat cho'kkandi. Xos mulozim Samarqanddan, Saroy-mulk xonim tarafdin xos chopar kelganligini bildirdi.

— Kirsini! — dedi Temurning yuzi yorishib. — Biz Ko'kcha dengizi orqali Iroq tomon yuramiz. Katta xon-linga yetkuring, amirzoda Shohruxbek bilan yo'l-ni o'shal tarafga salsunlar, — dedi Temur ularning kelayotganini eshitib xursand bo'larkan. Kur daryosi tomon ketganlar bilan bog'lanib turing. Yangilik bo'lishi bilan menga yetkazing, — dedi amir Boboturkga.

YIGIRMA BIRINCHI BOB

... U sirchkov, har bir ishoratdan oqoh kishi bo'lib, yuz beradigan barcha ishini ol-dindan ko'rib-bilib turar edi.

Ibn Arabshoh

Uch temuriy lashkarboshining o'ttiz minglik qo'shini Qorabog' daralarini Iarzaqa keltirib, qish bo'yi namga to'yingan yerdan endigina bosh ko'tarib chiqayotgan mayasazorlarni balchiqqa aylantirib, Kur daryosi tomon shitob bilan ketib borardi.

— Hazrat ularga qarshi qilich ko'tarmanglar dedilar. Biz tomon ot qo'ysalar nima qilamiz? — dedi ikki yo'ldoshiga bir-bir qarab Shayx Ali Bahodir hamon Temurning amrini anglay olmay. — Oldilariga tushib qochamizmi?

– Hazrat ular tomon ot qo'yinglar demaganlaridek, ular hujumga o'tsa tomoshabin bo'lib turinglar ham deganlari yo'q. Bizda ham lashkarboshi va navkarining kallasi bo'lishi kerak. Har holda o'ttiz ming qo'shini Ulug' amir o'z aqli idroki bilan biror ish qiladi deb yubormoqdalar, – deya Shayx Alining og'zidan gaplari oldi Abbos Usmon.

– Haqsiz, Abbosbek. Biroq o'ttiz ming qo'shin yuborildi deya ishini savash bilan bitirmoq jaddida ham bo'lmagimiz kerak. Hazrat bekorga ehtiyotkorlik qilayotganlari yo'q. Agar Jo'chi ulusi bilan savashda otimiz sal orqaga tisarilsin, ko'rasiz Eronu Xurosonda ne tomoshalar boshlanishini. Biz iloji boricha To'xtamish bilan hecham jang qilmasligimiz kerak. Modomiki, u oxir bir kun bu ishga qo'l urar ekan, imkon qadar savashni orqaga surishimiz lozim. Eronu Ajam yurtidagi muammolarimizni bitirib bo'lgach, u bilan hisob-kitob qilish kerak, – dedi Iygku Temur muhozazali ohangda.

– Umuman Temur degan zotlarning barchasi haqiqiy dono odamlar ekanligiga endi hecham shubham qolmadi, – dedi Shayx Ali uning teran fikrlashiga tan berib. – Allaqachon amir ul-umarolik darajasiga yetib-siz Iygkubek.

– Men amir ul-umarolik yoki boshqa bir mansab haqida o'ylamayman ham, – dedi xijolatdan qizarib radiya bildirdi Iygku Temur. – Men o'z vazifamni bajalishimni bilaman. O'z ishi bilan mashg'ul bo'lgan odam bu narsalar haqida bosh qotirib o'tirmaydi.

– Bo'ldi, do'stim. Kimligingizni bilamiz. Hazilashib ham bo'lmas ekan-a, sizga. Aravakash tavba qildi, – dedi uzr tilab Shayx Ali Bahodir.

Oldinda ketayotgan qorovul qismidan bo'lmish bir suvorining ot choptirib kelayotganiga ko'zi tushgan lashkarboshilarning suhbatini bo'lindi.

– Yog'iy qorasi ko'rindi, shekilli, – dedi Abbosbek otliq tomon diqqat bilan boqar ekan.

– Shundayga o'xshaydur, – uni quvvatladi Iygku Temur.

Otliq ular qarshisida to'xtab, qarshi taraf askar ko'ringanini, ular qorovuli bilan gaplashishganda to'xtamishxon lashkari ekanligini aytganini so'zлади.

– Bittamiz borib kelamiz. Ruxsat etsalaringiz, men borsam, – dedi Iygku Temur Oltin O'rda amiru lashkarboshilari orasida mashhur bo'lgani va tanishlari ko'pligini hisobga olib.

Shayx Ali bilan Abbos Usmon rozi bo'ldilar. Qasdlga olganidek qarshidagi cherikning qo'mondonalari Iygku Temurga notanish edi. Iygku Temur buni ataylab qilishganini, savash yuz bergudek bo'lsa, begona qavm lashkari o'lar-tirlariga qaramay savashishini hisobga olganlarini payqamay qolmadi.

– Ne maqsadda bu taraflarda yuribsiz? – deya so'radi Iygku Temur oldiga kelgan va o'zini tanishtirmagan mingboshidan. – Men Iygku Temurman. Meni Jo'chi ulusida barcha birdek tanydi. Eshitgan chiqaribiz.

– Eshitganmiz, – deya g'uldiradi mingboshi.

– Endi ismingizni so'ylarsiz? – dedi do'stona va samimiy ohangda Iygku Temur.

– Mingboshi Qodir Qoqoboshmen! – javob qildi men-simgan ohangda. – O'zlaringiz bu yozda nima qilib yuribsiz? – ovozini balandlatdi mingboshi.

– Sizga malumki, bu hududlar Turon sultoni ulug' Temur davlatiga tegishlidir. Shu bois, biz sizning qorangizni ko'rib, maqsadingizni so'rab bilgani keldik, – bosiqlik bilan so'zladi Iygku Temur.

– Bu haqda hujjatingiz bormu? – so'radi u ko'zini lo'q qilib.

– Biz Sharqiy Turkistondan Shomga qadar bo'lgan hududlarda ot ila kezamiz. Qo'lda hujjat bilan ermas, birodarim Qoqoboshbek. Harholda siz ham bu yerda hujjat olib yurmagan bo'lsangiz kerak? – hamon mu-loyimlik bilan muomala qilardi Iygku Temur.

– Sizga malumki, Jonibekxon zamonidan buyon Tabriz shahridan shimoldagi yerlar va yaylovlar Jo'chi ulusi tasarrufida bo'lg'on. Shunday ekan, sizlar bu

tomonlarga o'ylab qadam bosmoqlaringiz joiz edi dedi mingboshi kutilmaganda.

– Ikkinchining xaqonimiz ham qayerda yurmog'ni sizni bizzdan so'rab o'tirmasalar kerak. Agar istasangiz men sizni Ulug' xaqon Temurbek huzurlariga olib boraman. Ul kishi bilan suhbatlashib, o'z fikrlaringizni aytishingiz mumkin, – javob qildi Iygku Temur.

Temurning ismini eshitgan mingboshining rangi-quti oqarib, ko'zi pirpirab, qoshlari ucha boshladi. Tiliga kalima kelmay, bir muddat kalovlanib turdi-da, so'z qotdi.

– Men bu yerga Temur bilan uchrashaman deb kelganim yo'q. Sen bilan ham ko'rishmog'chi emas edim. Senga va cheringingga tezroq kelgan tarafingga qaytib ketmog'ni tavsiya etaman! – dedi Qodir Qoqbosh oti jilovini orqaga burar ekan.

Iygku Temur ham xayr-mazurni yig'ishtirib, zudlik bilan ortga qaytdi. Ziyrak Iygku Temur qisqa muddatli suhbatda bu cherikning niyatini, Turon o'rdusi istasistamasada ularning avzoyi buzuqligini fahmladi. Bu fikrni tezroq sheriklariga yetkazmoq uchun oti boshini qo'ydi. Qo'shga yetib borib, bo'lgan voqeani so'zlab ulgurmagan ham edi. Qodir Qoqbosh cheringiga kelib qo'shilgan ming chog'li kamonchi Temur qo'shini tomon o'q yog'dira boshladi.

– Savash boshlanadiganga o'xshaydi. Yasol tuzmog'imiz lozim, – dedi Abbos Usmon yordamchilarga tegishli tavsiyalarni berar ekan. – Endi savashga kiramiz! Qani ortimdan! Ur-ho-ur! Sur-ho-suri!

Jang ko'raverib diydasi qotib ketgan, yog'iyni chumolini ezgandek ezib, majalqlab o'rganib qolgan, har qo'li belkurakni eslatadigan suvoriylar qalqonlarini ot-lari va o'zlarining boshlariga tutgancha to'rt tarafdankamonchilar ustiga ot qo'ydilar.

– Aylanib o'tib, orqasidan savang! – qichqirdi ularga bor ovoza Iygku Temur. – Albatta asirga odam tutish kerak!

Shu tarika kutilmagan jang boshlanib ketdi. Iygku Temurning qorovulbegi amirzoda Mironshoh qo'shini ko'mak uchun yetib kelayotgani xabarini yetkazdi. Temur lashkarining vajohatini ko'rgandayoq yog'iyniing dami ichiga tushib ketdi.

Dushmanniing dastlab hujum boshlagan cherigi yanchib tashlandi. Biroq To'xtamish qo'shini ham kat-ta va kuchli bo'lib, pishiq chora-tadbirsiz reja buzilishi mumkin edi.

Uch amir qarorgohiga yetib kelgan Mironshoh vaziyat bilan tanishgach, yog'iyni qurshovga olish taklifini kiritdi.

– Yaxshi gap. Agar taslim bo'lsa qon to'kilmaydi, – javob qildi Shayx Ali Bahodir. – Hazrat ham imkon qadar qon to'kmaslikni amr etganlar.

– Qon to'kilmay iloji yo'qqa o'xshaydi, muhtaram Shayxbek, – dedi tog' etagida to'planayotgan raqib qo'shinlari harakatini kuzatar ekan amirzoda.

Dastlab qurshovga olinayotganini payqamagan Jo'chi qo'shini qattiq savashdi. Yengilayotgan va o'rab olinayotgani oydinlashgach, jonini qutqarishga kirishgan bo'limmalar Hazar dengizi bo'yidagi Darband shahri tomon qocha boshladi. Yuzdan ortiq o'rda lashkari asir tushdi. Bular ichida Qodir Qoqboshning borligini ko'rgan Iygku Temurning chehrasi yorishib ketdi.

– Salom berdik, Qoqboshbek! Jo'jani ilk bahorda sanasa ham bo'lar ekanni? – unga gap otdi Iygku Temur. – Juda damingiz baland, tumshug'ingiz osmonda edi. He yo'q, be yo'q bizni o'qqa tutib qoldingizi!

Qodir Qoqbosh indamay turar, qon sachragan otining jilovini o'ynagancha yerdan ko'z uzmasdi. Uning jussasiga ko'ra kichik, yetilmagan tarrak qovun kabi yumaloq boshi ko'ksiga qadar egilgan, qonga belangan aft-angori, oyog'iga ilinib turgan chorig'i va belida qilichsiz shalvirab turgan qini uning asir va bechora hol turumini ta'kidlar edi.

– Kim u? – so'radi amirzoda Mironshoh qiziqib.

– To'xtamishning mingboshlaridan Qodir Qoqkalla, e-e uzr amirzodam Qoqbosh, – deya javob qildi Iygku Temur.

– Demak, asirlar orasida mingboshi ham bor dengi! – Bo'lmasamchi? Biz savashdan oldin bu birodarimiz bilan qo'nishgan edik. Dimog'idan qurt tushib turgan edi. Endi esa qovog'idan qor yog'moqda, hamon uni gap bilan o'yib olardi Iygku Temur. – Men bilan zo'r'ga gaplashdi. – Ortga qaytib borib urushni boshlagan azamat ham shu birodarimiz.

– Bir minglik lashkar bilan bu asirlarni padari buzuq rukvorimiz huzurlariga yaborgaymiz! Bularning taqdirini ul zoti oliylari hal etajaklar! Biz esa yog'lyni ta'qib etib, qo'shinning turishi uchun yaxshi bir makon topmog'imiz lozim, – dedi amirzoda Mironshoh Iygku Temurga qarab. – Bu eski qadrdoningizni ulug' Xoqon huzurlariga o'zingiz olib borgaysiz!

– Bosh ustiga, amirzodam! Bu bitko'z birodarimni ulug' Amirning muborak poloslarida shaytonlab, o'takasi yorilishini bir o'z ko'zim bilan ko'ray. Shunda meni oyoq uchida ko'rsatib muomala qilgani esimdan chiqadi. Eshakka muguz bitsa, egasini suzadi, tuyaga qanot bitsa, tomingni buzadi deganlariga endi ishon-dim ulug'im. Mabodo uni asfalasoflarga jo'natish lozim bo'lib qolsa ham odam qidirib yurishmasin! – javob qildi Iygku Temur, yarim hazil, yarim chin.

Amirzoda Mironshoh bolafe'l bu samimiy amirning xatti-harakatini kuzatib, gap-so'zlaridan zavq qilardi.

– Tag'in yo'lda g'ijillashib, o'ldirib qo'ymang. Hazratdan baloga qolib ketasiz-al – uni ogohlantirdi amirzoda. – Bu chimmochin birodarlarimizning tirigidan o'ligi qimmatga tushmasin tag'in.

– Bularning bahosi qanchaligini bilaman, amirzodam! Tashvish chekmang va boshingizni ham qotirmang! Siz yanada buyukroq, ulug'roq va savoblir-oq ishlar haqida o'ylayvering! Bu sahero bedanalarini bizga topshiring! Sayraydurg'on bedapoyasini topib beramiz!

– Sizga gapda bas kelib bo'lmaydi deb eshitganim-cha bor ekan, Iygku avoi Bundan buyon fursat topib ko'rishib turaylik. Bu dunyoda savash va fothilklardan boshqa tashvishlar ham borligi haqida suhbatlashaylik, – dedi Iygku Temurni kuzatib kelar ekan amirzoda Mironshoh. – Qibliagohimizga so'ylang. Xavotir olmasunlar! Biz yog'lyni ta'qib etib, shu mavzeda turamiz va yangi farmoni oliyni beklaymiz.

– Sizni Oллоh panohida asrasin! – duo qildi Iygku Temur. So'ngra asirlarni quroslantirib, oldiga sol-gancha Qorabog' tomon yo'lga tushdi.

Iygku Temurning yuz chog'li jo'chi ulusi asirini olib kelayotgani shov-shuv bo'lib ketdi. Butun qo'shin to-moshaga chiqqan edi. Galabadan ruhlangan Iygku Temur asirlarni bir soylikda qoldirib, to'ppa-to'g'ri ulug' Amirning oq o'tovi tomon yurdi. Asirlar haqidagi xabar allaqachon Oliy O'rduga yetib kelgan edi.

Gala-g'ovurni eshitgan Temur to'nini yelkasiga tashlab, o'tov sahniga chiqdi. Bekchilarga nima gap-tashlab, o'tov sahniga chiqdi. Bekchilarga nima gap-so'z degandek boqdi.

– Iygku Temurbek Oltin O'rda asirlarini haydab kelib-dilar. Ayni zamonda ularni soyda qoldirib, huzuringizga oshiqmoqdalar, – javob qildi tish-tirmog'igacha qurol-lanib, sovut taqqan saroy qo'riqchidari qo'mondoni – amiri xarosdan.

Xuddi shu damda pastlikda to'riq ot mingan Iygku Temur ko'rindi. Yaqin masofaga kelib otdan tushdi-da, tizgini jilovdoriga tutqazib, ulug' Amir tomon piyoda kela boshladi. Uning shashtidan ishi beshligi ko'rilib turar, ikki yelkasi ag'darilguday silkiniib, gursillatib qad-am tashlardi. Ulug' Amir qarshisiga kelib tiz cho'k'dida, peshini o'pdi.

– Xo'sh keldingiz avlodim, Iygku Temurbek! Xush keldingiz! Xabarim bor. Alp Turkashbek jasoratli davanishlaringiz xususida axborot berib ulgurdiyar, – dedi Temur adashining yelkasiga qo'lini qo'yib, ko'ziga tik boqar ekan.

– Siz uchun, yurtimiz Turon uchun jonimiznida bermoqqa hozirmiz, ulug' hazrat! Sizga qasd qilgan-

lar past bo'lg'ay! — dedi tiz cho'kkan yerida ikki qo'llini ko'tarib.

— Siz va siz kabi do'stlarimning haqiqiy sadoqatini tuymoq har zamon menga cheksiz g'urur va iltifot. Ne xabarlar keltirdingiz? — deya amirni o'tov qarab isidagi sahnga boshladi.

— Jo'chliklarning avzoyi buzug, hazrat, biz bilan as-toydli urushmoqchiga o'xshaydilar. Amirzoda Miron-shoh boshchiligidagi ularni qariyb iniga kiritib qo'ygan bo'lsakda, bul nokaslar hududimizning boshqa bir to-rimiz olgan gapdan va asirlarning so'zidan shu fikrga keldim, oliy hazrat, — astoydli so'zlardi lygku Temur.

— Nahotki bu bola oxir-oqibati o'ylamasak? Axir biz ni yengish mumkin emas-ku? Unga hech bir yomonlik tilamasak? Nechuk bu qadar kalta o'ylar ekan, — hay-ron bo'lib lashkarboshisiga tikildi Temur.

— Bu yerda takabburlikdan boshqa hech gap yo'q, hazrat. To'xtamishxon hududga ham, boylikka ham, o'ljaga ham muhtoj emas. To'lib-toshib ketganidan bu noma'qulchilikka qo'l urmoqda, — javob qildi lygku To-mur.

— Asirlaringizning kayfiyati qalay?

— O'tacha. Ular sizning asiru mag'lublarga muno-sabatingizni eshitganlar shakili xotirjam ko'rindilar. Menga qolsa, o'sha yerning o'zida bularning surobini to'g'rilab qo'ygan bo'lar edim!

— Istaymizmi yo'qmi, bu qavm bilan quda-anda-lashib, xeshu aqarabolashib ketganimiz. Imkon qadar bunday fitnadan uzoq yurishimiz kerak, — dedi Temur o'ylab. — Asirlaringizni yuvintirib, albisasi nobo-plarga kiyim-kechak berib, kechqurun barchasini hu-zuringa olib keling.

— Barchasini? — qayta so'radi lygku Temur.

— Ha, barchasini.

— Xo'p bo'ladi, hazrat. Menga ruxsatmi?

— Ruxsat?

Shundan so'ng, Temur bakovulni chaqirib, yuz el-lik kishilik kechki yemak hozirlashni, dasturxonni esa to'plantiar o'tkaziladigan katta saropardada tuzash-ni buyurdi. Ulug' Amirning To'xtamishxon asirlariga ko'rsatayotgan munosabatidan ko'pchilik hayron edi.

Ziyofat zamoni yetgach, Temur davlat arkoni qur-shovida saroparda to'ridagi o'z joyiga kelib o'tirdi. Sa-roy a'yonlari ham ulug' Xodnoning o'ng va so'l tarafidan joy oldilar. Bu vaqtga qadar kattayu kichik barcha ushbu ziyofatning sababini bilib bo'lgan, yig'inda ulug' Amirning asirlar xususida qanday qarorga kelishi ha-qida baxslashardilar. Jo'chilik mehmonlar birma-bir ta'zim qilib, saropardaga kirib o'tirgach, Temur ularga murojaat qildi.

— Assalomu alaykum, aziz qo'noqlarimiz! Das-turxonimizga xush keldingiz. Har doim bo'lganidek, o'tovimizning to'ri sizniki. Biz xesh-aqrabo bir qavm-miz. Bosh yorig'i do'ppi ostida deydlar. Bir-birimizning yaxshiligimizni oshirib, yomonligimizni yashirib kel-ganmiz. Hozir esa avval taom, so'ngra kalom degan-laridek, topganimizni baham ko'raylik. So'ngra, suhba-limizni davom ettiramiz! — deya Temurning o'zi birinchi bo'lib dasturxonga qo'l uzatdi.

Oshchilar tandirda butunlay pishirilgan qo'y go'shtini kattakon tovoqlarda olib kira boshladilar. Qimron, qimz va ayron keltirildi. Ichkiilik berilmadi. So'ngra qaynatma oq sho'rva va qovurdoq olib kelindi. Ho'l va quruq me-va-cheva dasturxonda to'kis edi.

Nihoyat yig'ilganlar yeb-ichib bo'lgach, imom duo qildi. Shundan so'ng, Temur yig'ilganlarga murojaat etdi.

— Xabaringiz borkim, aziz birodarlar, Darband tarafda muhtaram inimiz To'xtamish o'g'lon ila iliq munosabatlaringizni ko'ra olmaydug'on fitnachilar-ning qutqusi bilan andek noxush xolat yuz berubdur. Bu voqeadan g'oyat taassufdamiz. To'xtamishxon bi-lan o'rtamizda ota-bolalik haqqi bor. Nечun endi bir necha johilning fitsu fasodi bilan oramizga sovuqlik

tushib, qon to'kilishi kerak? Oramizda ahd-paymonli anglashma bor. Buni buzgan odam vafosiz bir kimsaga aylanib qolajak. Bundan keyin ham o'sha shart va lafzu vadaga sadoqat saqlab, uyquda yotgan fitnani uyg'otmaylik. Rasuli akram, sollallohu alayhi vasallam demishlarki: «Fitna uxlab yotgan odamga o'xshaydi, toki uni uyg'otmasalar u turmaydi. Uni uyg'otgan kim saga Ollohning lahni bo'lsin». Kimda-kim bunga xilof ravishda ish tutsa yoki bizning xotiramizga bunga xilof fikrni uqdirsa, ikki tomon ham uning adabini berib, tanobini tortib qo'ymog'i kerakkim, toki o'zgalarga ibrat bo'lsin! Bilmay yeyilgan osh yo qorin og'ritar yoki bosh...

Temur shu yerda to'xtab, xizmatchi uzatgan shariatdan xo'pladi-da yana qo'noqlarga yuzlandi.

– Muhtaram musofirlarimizning barchalariga to'qqiz donadan oltin aqcha berilsun. Bosh-oyoq sarupokoni sog'lansun! Yurtlariga qaytmoq istasalar, monelik ko'rsatimasun! Mendan o'g'lim kabi ko'rdigim To'xtamishxonga salom so'ylang! Ul kishimga bo'lgan hurmatim cheksizduri!

Jo'chi ulusilik qo'noqlar hayratdan haykal kabi qotib o'tirardilar. Bu munosabatdan hayajonlanib ketgan Qodir Qoqbosh alpanig-talpang yurib kelib, ulug' Amirning oyog'iga o'zini tashladi.

– Bizni kechiring ulug' Amir hazratlari! Shayton yo'ldan urib, siz kabi daryodan suv bag'ishlagan kishiga qarshi qilich ko'tardiki! Bu badkirdorligimiz uchun Olloh bizni har qancha jazolasa ham ozlik qiladi! Vaholanki, siz bizni birma-bir dorga osishingiz kerak edi. Siz haqingizda eshitgan gaplarimiz to'g'ri ekan! – deya yig'i aralash so'zlardi.

– Shuni anglab yetganingiz uchun tashakkur, inim, Qodirbek! Tavba-tazarruning kechi yo'qi! Eng muhimi, barchamizning gunohimizni yaratganing o'zi kechirsin! – dedi Temur uning yelkasiga qoqib.

Iygu Temur hurmatli qo'noqqa aylangan asirlari bilan hazillashib saropardadan chiqar va yordamchilariga mehmonlarni qaysi o'tovlarga joylashtirish haqida ko'rsatmalar berar edi.

– Bunchalik izzat-hurmat ko'rar ekanmiz, ilgariroq kelmaymizmi? – deya gap otdi Qodir Qoqbosh Iygu Temurga.

– Ezgu ishning kechi yo'q, Qodirbek birodarim. Yana bir bor shu kelgan shaklingizda keling, ana unda ko'rasiz tomoshani. Balki ikki gaz surp ham tegmasi – javob gaytardi Iygu Temur.

Barcha birdan kuldi.

– Haqiqatan ham Iygu kubek, bu Temurbek deganining gap-so'zlari va ish tutishi odam bolasinikiga o'xshamaskan. Bu haqda eshtar edigu, ishonib ishonmasdik. Bizning kattalar eslari borida etaklarini yopmasalar, ahvollariga erta-indin butun Dashti qipchoqning yumronlari yig'ilaydi shekilli. Hay attang-al Hay attangi! Saroyda xonga so'zi o'tadigan obro'li odamlar qolmadi-da. Bo'lmasa ish bunchalikka borib yetmas edi, – afsus chekib gapirib borar edi Qodir Qoqbosh.

– Odamga o'xshagan podshohni ellikka kirib endi ko'rdim. Shunday podshohlik qissa ham bo'larkana? Oyoqqa turib oldimi, avliyosi ham odamgarchilikni unutadi. Tavbang ketay xudoyimal.. Bularga o'zing to'zim bermasang, biz kabi bandalarining ahvoli ne kechadi? Bir ahmoq hukmdorning havo'i istagi deb boshimizni qo'lliqqlab nariqi dunyoga ketaveramiz. Inson zotining qadri qolmadi birodar!..

– Xoning shu bilan bu qatits o'yinini yig'ishtiradimi yoki davom ettiraveradimi? – so'radi Iygu Temur undan gap olish uchun.

– Hay xudo biladi-yov? – Iygu Temur shunday deganicha yon-veriga alanglab, ovozin pastlatdi. – Gap oramizda qolsinu xonimiz yerga ursangiz ko'kka sapchiydigan odam. Ertalab bir qarorga kelsa, peshinda uning teskarisini buyuradi. Kechqurunga borib esa har ikki amrini inkor etgan uchinchisi keladi. O'zining qat'i'y maqsadi yo'qligi uchun atrofini o'ral olgan to'rt-besh

kal-kul nima desa shunga qarab fikrini o'zgartiradi. Bizga o'xshagan saltanat uchun qon to'kib, jon berib yurganlar chig'iridan tashqarida.

— Podshoh zotidan uzoqroq yurganingizga suyunmaysizmi birodar? — unga e'tiroz bildirdi Iygku Temur. — Podshohlarga yaqin yurib, hech kim barakka topmagan. Ular uzoqdan mehri bilan ilitib, yaqindan yondirib yuboradilar. Bir hukmdor ketib, ikkinchisi ko'lganda unga yoqsang, yoqding. Aks holda boshing yoki ishing ketib turibdi-da. Aslida och qornim, tinch qulog'im deb, faqir kishining panada yurgani ma'qul.

— O'-o', ishonasizmi birodar, chetroqda tinchgina yursang ham o'z hollingga qo'yishmaydi. Bu hech kimga qo'shilmayapti, biron-bir fitnani o'ylab yurgan bo'lsa kerak deya chaqadilar. Boshingga tushingiz kirmagan g'avg'olarning yog'ilishi hech gap emas. Bu odam zoti bir-birini yemasa uyqusi kelmas ekan. Mana shu orgamizdan kelayotganlar Temurbekning tuzini yeb, oltin chaqalarini cho'ntaklariga urdilar. Xumdek boshlari yoniga qolganini aytmasa ham bo'ladi. Biroq ular yana xon yalog'ini yalashlari bilan o'zlariga umr ato etgan odamni unutilib, uning go'riga g'isht qalab turaveradilar. Bu dunyoda odam bolasiga ishonch yo'q ekan...

Qodir Qoqbosh shunday deb gapirni hech kim eshitmadimikan deya yana yon veriga alangladi, orqaga o'girilib qarab qo'ydi. Askarlari ancha orqada edi.

— Xullas shunaga gaplar Iygkubek birodarim. Bu zamonda dilingni yorib bironga dardingni ham aytolmaysan. Durningi burilishi bilan sotadi. Toshga dard aytasang ham, dard eshitasan. Forslar aytganidek to'ng'izni tog'a deb, eshakni amaki demoqqa majburmiz.

— Haq so'ylardursiz, Qodirbek, — suhbatdoshining so'zini ma'quilladi Iygku Temur. — Mashoyixlar:

Odam ulmay qolmaydi,

Tangrim olmay qo'ymaydi.

Tanasi beshikka tekkan,

Tobutga tegmay qolmaydi.

deganlaridek, sizning boshliqlaringizning ish tutumi ming yili yashaydiganidek. To'xtamish o'g'lona Dasthi Qipchog'u, O'rusiya, Bulg'oru Shibroziq qilayotganmide? Qanday bo'lmasin uni bu yo'ldan qaytarish kerak. Men uni yaxshi taniyman. Samarqanda hamrohlik qilib, olib yurganman. Bir aytib ko'rayin. Balki o'ylab ko'rar, Ollohdan qo'rqib, bandasidan uyalar. U har qanday sharoitda ham Temurbekka qarshi qo'l ko'tarmasligi lozim edi.

— Uni topa olarmikansiz? — afsuslanib suhbatdoshiga tikildi Qodir Qoqbosh. — Biz saroyga yetib borgunga qadar u Turkiston tarafga ot qo'ymagan bo'lsin deng hali.

— Yo'g'-el — hayron bo'ldi Iygku Temur.

— Mening kalta aqlimcha, shunday. Sababi, xon o'rdusida, savashmasa uyqusi kelmaydigan nasi nasabining tayini yo'q kimsalar ko'payib ketdi. Ular ulug'Xoqon bilan To'xtamish o'g'lorni to'qnashitmasdan qo'ymaydilar.

Shu gapdan so'ng har ikki suhbatdosh kutilmagan-da jim bo'lib, o'ylab qoldilar. Ikkisi ham bu zamonning eng dahshatli savashini xayolan tasavvur etib, damlari ichiga tushib ketgan edi.

— Bu jo'chi qavmidan Turon yurtiga omonlik yo'q ekanda, — dedi anchadan so'ng Iygku Temur og'ir nafas olib.

— Jo'chi, mo'g'ul deysizlar. Bizning mo'g'ulligimiz qoldimi? O'nta so'zimizing to'qiztasi turkcha bo'lsa. Mo'g'ul deb buyuk qoon Chingizxonning ham go'riga g'isht qalaysizlar. Axir uning onasi turk bo'lsa — qo'lini paxsa qilib so'zlardi Qodir. — Buni ko'pchilik bilmaydi. Ishonmasangiz Temurbekdan so'rab ko'ring. Ul kishim tarixni hammadan yaxshi biladilar.

— O'zingniki o'zagingni uzadi deganlari shu ekanda unda...

— Birlashsak, ahli bo'lsak bizni yengadigan kuch yo'q. Biroq hech qachon boshimiz qo'shilmaydi. Na yaratganing, na podshohimizning aytganini qila-

miz. Ajralganni ayiq yer, bo'linganni bo'ri yer deydlar, Ishqilib oxiri baxayr bo'isini — dedi Iygku Temur oltin niqtab qo'yib.

Ular Darbanddan o'tib, Dashti Qipchoqning cheksiz yaylovarini bosib, Oltin O'rda poytaxti Saroy Botu tomon qichab borardilar.

Iygku Temur To'xtamishxon bilan uchrashganda so'zlayajak gaplarini ichida o'ylab, pishitib, mashq qilib borar edi.

Asirlikdan hurmati qo'noqlarga aylangan Oltin o'rdalik musofirlar yurtlariga qaytmoq istagini bildirishganda ulug' Xogon ulafni kuzatib qo'ymoqni yana Iygku Temurga topshirgan edi...

YIGIRMA IKKINCHI BOB

... U o'z affkori bilan sal bo'lmasa, uchaf yulduzni to'g'ri yo'lga yetaklar, o'z fursat muhozarlari bilan hech qanday xatosiz sayyora o'qini o'z orqasidan ergashitirar edi.

Ibn Arabshoh

Turon O'rdusi g'arbiy Ozarbayjon orqali Iroqqa, undan Arzrum tomon yurmog'ni mo'ljallab yo'lga chiqqan edi. Saltanat hududiga chegaradosh qator qala va shaharlar bor ediki, ularni egallamay turib, xotirjam ketib bo'lmasdi. Temur shunday qala qo'rg'onlardan biri — Alanjini olish uchun kuyovi bo'lmish Mirzo Muhammad bilan Uch Qaro bahodirni yubordi. Amir SHayx Ali bahodir, Xoja Sayfuiddin va yaqinda Oltin O'rdadan qaytgan Iygku Temurlar Boyazid ko'rg'onini zabt etdilar. Iygku Temur zudlik bilan orqasiga qaytib, Jo'chi ulusida Movarounnahr tomon lashkar jo'natish rejasi borligini taassuf ila so'yiladi. Lashkarboshilar bor gapni yetkazayotgan bo'lsa-da, Temur hamon To'xtamishning bunga jur'at etmog'ini aqliga sig'dira olmas edi. Uni Tabriz yokim Darband tomon yurishini

anglash mumkindir. Biroq Samarqand yokim Buxoro sari ot qo'yishi...

Uzoq o'ylagan Temur Eronzamin yurishini qisqa fursatda bitirib, yurtga qaytmoqqa qaror qildi.

Arzrum qal'asini zabt etgan lashkar Arg'un ko'rig'iga yetib, qo'sh tashladi. Temur o'g'ruqni Olatog'da qolishiga amr berib, lashkarga Oydin qal'asini fath etishni buyurdi. So'ngra, yo'l-yo'lakay Arzrum bilan Van ko'li oralig'idagi Avnik qal'asi egallandi. Endi Arzinjon yo'li ochiq, qo'shin to'ppa-to'g'ri shaharga kirib borsa bo'lar edi. Temur xos elchilar Erto'g'ru'l Turon bilan Yaylov Tog'ini Arzrum hokimi Tahurtan huzuriga yo'lladi.

Xos elchilikning hadisini olgan Erto'g'ru'l Turon to'qqiz nafar yigiti bilan Arzinjonga kirib borar ekan, butun xalq ularni tomosha qilgani ko'chaga chiqqan edi. Elchilar o'zlariga nisbatan qilinayotgan ikki xil munosabatni ko'rib, hayron bo'ldilar. Shahardagi musulmon va turk qavmlari ularni olqishlar, g'ayri din aholi esa ho'mrayishib, sovuq qarashardi. Turkistonlik cho'ponni o'slatadigan bir qariya elchilarga yaqin kelib so'z qotdi.

— Ata yurtdan xo'sh kelding, avlodim! Asl turk xoqoni Temurbekga ayt! Bizning shahar va qishloqlarimizni buzmasini! Biz unga yomonlik tilamaymiz!

— Xogon Temur ham sizlarga yaxshiilik tilaydilar! Biz sulh va tinchlik istab kelmoqdamiz! — javob qildi elchiboshi.

— Isming nadir o'g'lon?

— Erto'g'ru'l Turoni!

— Oh! Naqadar go'zal ism! Senga shu nomni bergan olangga balli! Kel, bir burda nonimizdan yeb, qo'noq bo'li! — otliqlarga ergashganicha iltifot ko'rsatdi chol.

— Sizning otingiz nima, bobo? Hozir Tahurtan huzuriga ketmoqdamiz. Qaytishda uyingizga kiramiz!

— Meni O'tukan Bobo deydlar! Cho'ponmani! Qaytgunlaringacha shu yerda kutib o'tiraman! — qo'lini ko'ksiga qo'ygancha, qadamini sekilatlati oqsoqol va quvonchi ichiga sig'may, ta'kidladi. — Albatta kelinglar.

– Haqiqatan ham qaytishda shu odamni topaylik Qara, Erto'g'ru'l uning quvonganini ko'rdingmi? Buning sababi nimada? – so'radi Yaylov Tog'li.

– Ota yurtidan kelganimizda! – javob qildi Erto'g'ru'l.
– To'g'ri. Biroq yanada to'g'rirogi qonda. Qoni bil bo'lgani uchun bizga poyi-patak bo'layapdi bechora.

– To'g'ri aytasan. Haqiqatan ham qon tortganda.

Elchilar hokim qarorgohiga yetib qolgan edilar. Tahurtan Temur elchilari kelayotganidan allaqachon xabar topgan, qarorgohiga sig'may, saroy hovlisida asabi bir holatda aylanib yurar edi. Xayoli qochganlarni elchilar bilan birma-bir ko'rishib, iliq so'rashgan bo'ldi. Qo'noqxonaga taklif etib, to'kin-sochin dasturxon yozdi. Hayaionlanganidan tez-tez suv ichkarkan, ikki ko'zida to'rdan o'tirgan elchiboshining og'zida edi.

– Ayni damda Jabaxiur suvi bo'yida qo'r to'kilib turgan Ulug' Turon sultoni Amir Temur hazrati o'liy lari sizga o'z salom va hurmatlarini yo'llaydilar! Alloh sizga hal qiluvchi damlarda tez va to'g'ri xulosalar chiqara bilish salohiyatini berganligiga ishonch hosil qilib, sizni birga davlat yuritish va yaxshi munosabatda oqibatlaridan ogoh etib, raiyat osoyishi yo'lida hamkorlikka chorlaydilar! – dedi buyuk elchi Erto'g'ru'l Turon burro-burro qilib.

Tahurtanning tiliga birdaniga kalima kelmay, qora qoshlari chimirilib, tor peshonasi tirishdi. O'tiag'iyagi yanada osilib ketdi. Yuz va bo'yin terini artib, chuqur nafas oldida, so'zlamogga tutindi. Biroq hadeganda tili aylanmas edi. Arzinjonning mustaqil amiri bo'lgan Tahurtan Usmoni turk sultoni Yildirim Boyazidning erta-indin bosib kelib, hokimiyatni butunlay tortib olishini taxmin qilib, yuragini hovuchlab yurgandi. Biroq bu Temur degani tezob Yildirim Boyaziddan maqulroq ko'rindi. Qo'shini bilan bosib kelib, shaharni yer bilan bitta qilishi mumkin edi. Biroq uning izzatini joyiga ko'yib, elchi yuboribdi. Bundan ortiq iliq muomala kutish insofdan emas. Temurning shartlarini qabul qil-

ish kerak. Shu bilan Yildirim Boyazidning zug'umidan ham osongina qutuladi. Yildirim Boyazid endi uning ko'ngliga qarab o'tirmaydi. Hisob-kitobini Turon Xoponi bilan qilgani ma'qul. Balkim ikkisi talashib, biz qutulib qolarmiz... Bunday olib qaraganda, uning mushkulini xudo yengillatmoqda. Yildirim Boyazid degan baloning qarshisiga undanda kuchli bir baloni qo'ygan Yaratganning qudratiga tan bermay ilojing yo'qi.

Elchilarning javob kutib qolganidan xijolat chekkan Tahurtan tutila-tutila so'z boshladi. Uning o'ng va so'l tarafidagi ikki vaziri qovog'ini uygancha, miq etmay o'tirishardi.

– Tashrifingizdan mamnummiz, muhtaram birodarlarmiz va elchi janoblari. Biz ham Temurbek kabi ulug' Xoponning ta'rifu tavsiflarini, fathu zafarlarini ko'p eshitganmiz! Ayniqsa, ul kishinning bebosh va qarog'chi to'dalarni jazolash hamda tartibga keltirish borasidagi sa'yi-harakatlarini yuksak qadrlaymiz. Ulug' Xoponga aytginkim, biz ul hazratga har zamon itoatda bo'lurmiz. Lozim topilgan xirojlarni vaqtda to'lab turalakmiz. Temurbek hazratlariga bizdan ko'ngillilari to'q bo'lmoqlarini yetkazishingizni so'raymen! – Chaqirganlari zamon huzurida hozir bo'lurman! – deya so'zini tugatdi Arzinjon amiri Tahurtan.

– Biz sizdin o'zimizni qoniqtiradurg'on javob olganimizni bildiramen. So'zlaringizni oqizmay-tomizmay ulug' Xopon hazratlariga yetkazguvsimiz. O'ylaymanki, hazrati oliylari sizdan mamnun bo'lib, martabangizni yanada yuksaltiradi, o'zining hurmat va e'tiboriga musharraf etadi, – dedi buyuk elchi Erto'g'ru'l Turon samimiy ohangda.

– Ulug' Xopon hazratlarining amru farmonlari bosh ustiga, – javob qildi Tahurtan elchining so'zidan biroz taskin topib. – Ulug' Xoponga bir so'rovimizni yetkazishingizni so'rayman. Bizga arzga keluvchilarning so'zlariga qaraganda Qora Muhammad Turkmanning odamlari hijoz va boshqa karvonlarni talamoqda ekanlar. Ulug' xopon hazratlarining obro'-e'tiborlari yuksak.

So'zlari har yerda kechari. Shu bois, ul birodarlari mizni insofu adolatga chaqirib qo'ysalar degan rijoymiz bor? — arz etdi Tahurtan.

Darvoqe Erondagi Halokular saltanati parchalanganidan so'ng Van va Urmiya ko'llaridan shimol tarafda lu qabilasi Qora Muhammad Turmush boshchiligidagi ming uch yuz saksoninchi yilda mustaqil beklik bo'lib Yusuf va Misrbekni savashlarga safarbar etib, sharqiy kirita boshlagandi. Qora Muhammad Turmush ham Usmoni sultonlari kabi o'z va'vosi bilan ot surar edi.

— Bul arzingizni ulug' Aminga yetkazurmiz. Inshooloh, Temur davlati hukmi yurgan o'likalarda zulmu nohaqliklarning ildizi qo'porib tashlanajak! — dedi Ertog'ri Turon uchrashuvdan mamnun ohangda.

Amir Tahurtanning imosi bilan mulozimlar hadyalarini keltirdi. Amir tavoze va hurmat bilan uni elchilarga taqdim etdi.

— Ulug' Xogonimizga yetkuring! Arzjon shahrimizga va uning atrofidagi orombaxsh go'shalariga istirohat etmoq uchun kelsuntlar. Xizmatlariga kamarbastat bo'lamizi? — dedi elchilarni yo'lchi etarkan amir Tahurtan bir oz ziga kelib.

Elchilar amir saroyidan chiqar ekan, qopu og'zida ularni kutib, och-nahor O'tukan bobo o'tirardi.

— Ey, mehribon bobom-ey! Haliyam bizni kutib o'tiribsizmi? Qani zaxira otlardan biriga minib olingchil Tuz ham totmagandirsiz, — dedi Ertog'ri chul bilan yonma-yon ortga qaytarkan.

— Sizlarsiz tomog'imdan yemak o'tarmidi. Hozir o'tovimga borib oyoqlaring ostiga to'qizta qo'chqor so'yib, birini yedirib, qolganini otlaringga orib bera-manda, so'ngra ko'nglim tinchiydi.

Chul shunday deb yig'lab yubordi.

— Ata yurtimning hidini, gardini olib kelgan bo'ylaringdan aylanay o'g'lim! Otam rahmatlik, Turkistonni,

hazrat Yassaviy turbasini ko'ramanni deya oh urib, armon bilan o'tib ketdilar. Bilmadim bu qismat menga nasib etarmikan?

— Etadi, O'tukan bobol Nasib etsa o'zim shu qaytishimda sizni yurtimizga olib ketaman! Hech qayg'urmang! — dedi Ertog'ri chulning yelkasiga qo'lini qo'yar ekan. — Sizning bu ochiq ko'ngiligingiz va samimiyatingiz amiringiz Tahurtanning rizoligidan kam emas. Demak xalq bizga xayrixoh.

— Ulusga tinchlik kerak, bo'tam! Bir qon to'kilgan yerdan qirg' yil baraka ko'tariadi. Turon Xogoni Temur haqida odamlar biliadi. Faqat taxtidan cho'chigan to'rtta beku sulton uni yoqitmasligi mumkin. O'zi hayot shunaqa, o'z kuchini, ahmoq aqlini yomon ko'radi. Bu dunyo avval kuchli, so'ngra odil bo'la bilganniki, avlodim. Mana mening uyimga ham yetib qoldik. Bir suruv qo'yim bor! Xudoga shukur, hech kimga muhtoj emasman. O'ta o'g'lim bor. Hozir hammasini ko'rasizlar, — deya otdan tushgan O'tukan bobo, baqirib-chaqirgan-cha o'g'il va kelinlarini ishga buyura keldi. — Ulusga oshu ish kerak, bo'tam!..

Uning loysuvuq uyi va bir necha qora uy hamda chodirlari tog'ning shamolpana bir o'ngiriga joylashgan bo'lib, tevarak-atrof qir-adir va yaylovdan iborat edi. Etakda shovullaganacha bir tegirmon suv oqar, soy bo'yida yuz chog'li ot uyuri joyilib yurardi.

Uyda bo'lgan besh o'g'il kelib qo'noqlarga salom berib, so'rashib ketdi. So'ngra, ular yurta atrofida yoyilib yurgan qo'ydan to'qiztasini ajratib keldilar.

— Bittasini so'yasiz, bobo. Sakkiztasiga en solib qoldirib ketaman. Har o'tkan-qaytganda so'yib, yeb turamiz. Qo'zisini ham hisobini olaman, — deya hazil-lashdi Ertog'ri. — Jannatda yashar ekansiz, bobol!

— Yo'q, ketmaydi. Niyat qildimmi so'yaman! — turib oldi chul.

— Bu xatti-harakatingiz Temurbek hazratlariga yet-sa, bizni sizdan rishvat olganlikda, sizni esa rishvat berganlikda ayblab, jazoga tortadilar, — hazilu chin po'pisaga o'tdi elchi.

– Yo'g'el! – hayron bo'ldi soddada chol bu gapdan cho'chib, ko'zlarini katta-katta ochib boqarkan.

– Shunday. Bizning Xoqon hech bir katta-kichik voqea va hodisani e'tibordan chetda qoldirmaydilar. Buncha qo'yni so'yishingizga yo'l qo'yishimiz mumkin emas. To'g'ri so'ylamoqdamen. Bittasini so'yib, quyruq yog'iga bitta cho'pon kabob qilaylikda, yo'lga chiqaylik. Uzoq qololmaymiz.

Elchilar otlariga dam berib, uy sohibining qo'rasiga bog'ladi. O'tukan bobo otlar ohuriga hashak va arpa soldi. Suvoriylar yuvinishib, namozlarini o'qib bo'lguncha, qo'y so'yilib, behi shoxlariga tizilgan o'lga tashlangan, dasturxoniga borini to'kib solgan bobo qo'noqlarni bekardi. Temur elchilari cho'pon kabobning kelini pishirgan yuqdasifat antiqa ekmakni qatillatib yeyishdi.

Ular yemak yerkan O'tukan bobo qanday qilib otubobolarining bu hududlarga kelib qolganidan so'z ochdi.

– Avlodlarimizning bu tarafa yurishlari eski turk xoqonligimiz zavol topgandan so'ng boshlangan ekan, Qoraxonilar davrida ham davlat bizning bobolarimiz elida bo'lgan. O'talarimiz so'ngi bor Qoraxonilar boshkent O'zgandan bu tараflarga o'tlanganlar. Ikki yuz yil Asl vatanimiz Turkiston. Turkiston deganda o'talarimiz og'zidan otash chaqardil! Qismatni qarangki, mana o'shal muqaddas yurtidan kelgan siz avlodlarim bilan uchrashib o'tiribman.

– Bugundan e'tiboran siz Turon davlatining ulug' Xoqon Amir Temur Muhammad Turk og'ay mamlakatining vatandoshisiz. Endi bu hududlar bizga bog'liqdurlar! g'iz Temurbekka itoat bildirilar.

– Alhamduilloh! – dedi oqsoqol hayrat aks etgan ko'zlari katta-katta bo'lib. – O'talarimiz buni orzu etlar.

ollar. Mana qarang, bizga nasib etdi bu kunlar. Alloh Temurbek xoqonning davlatini qo'risini! – duo qilardi O'turkan bobo.

– Endi bizga ruxsat bering! Yetib bormog'imiz lozim. Ulug' Amir janoblari bizni Avrik qal'asi atrofidagi yaylovda bekiamoqdalar. Qani bir dasturxonaga fотиha qilingchi?

– Yo'q, qo'noqdani!

– Biz ham sizning yoshingizga yetib yuraylik. O'zlaridan. Bag'ishladiki!

– Ilohi omin, – deya duo fотиha uchun qo'l ochdi mezbon. – Ulug' Xoqon Temurbek janoblariga Alloh quvvat bersini! Davlati boqiy bo'lsin! Barchamiz eson-omon to'rt ko'z tugal, bag'ri butun bo'lib yuraylik! Sizlarning yo'llaringiz oq, yo'ldoshlaringiz haq bo'lsin! O-omin, Ollahi akbar!

Elchilarni kuzatarkan chohning ko'zi yoshlandi.

– Menga so'z ber, asl turk bolasi bo'lsang, – dedi yig'iga o'xshagan ovoqda. – Temurbekni mening qo'shimga olib kelasan. Uni bir ko'rsam, o'lsam armonim yo'qi!

– So'z beraman, bobo! Ul hazrat siz kabi samimiy va beg'ubor insonlarni boshlariga ko'taradilar, – javob qildi elchiboshi.

– Turkistonga olib boraman deya bergan vадang bundan ayri. Unutma, – qo'shib qo'ydi kulimsirab.

– So'zim so'zdurlar!

– Endi oq yo'l, senga! O'tingni boshini qo'y! Qo'zining qolgan qismini xurjiningga solib qo'ydim. Temurbekka ham nasiba beringlar!

– Xo'p bo'ladi! Xayr!

– Xayr, o'g'lim!

Erto'g'ri hech qachon tuymagan bir mehrli insoniy tuyg'uni his etgan edi bu yerda. Nazarida bu voqealar bir necha ming yillar burun bo'layotgandek yoki ro'y bergandek edi. Tavba, bu qanday ruhiy yaqinlik holat! kim anglamoq mushkul. Yokim inson zamonlar kechgach, qayta tug'ilarmikan? Boboning qiyofasini

qachondir, qayerdadir ko'rgandek. So'zlarini eshitgandek. Bu kigiz o'tov, bu loysuvuq uy, qo'ra va qo'tonlar, atrofa yoyilib yurgan qo'yalar va qo'ychivon itgacha barcha-barchasi unga yaqin va qadrdon. Ovg'atning lazzati ham, o'zi yeb yurgan yemakning xuddi o'zi. Yo Oллоh! Bu cho'lning samimiyatini aytmasammi! Demak, turk millati bor joyda soddalik, samimiyat va sadoqat bor!

Xos elchi Erto'g'ru'l Turonning mag'rur qiyofasini ko'rgan Temurning ko'ngli yorishdi. Demak ishlar tuzuk. Arzirum savashsiz tasarrufga kiradi.

– Bu amir Tahurtarning millati va dini ne ekan? – deya so'radi Temur elchining axborotini tinglab bo'lgach.

– Dini nasroniy, millati rumlik. Aytishlaricha, Yildirim Boyazidning kelib qolishidan qo'rqib, yuragini hovuchlab o'tirgan ekan. Bizni unga xudo yetkazgan ko'rinadi, – javob qildi xos elchi.

– Ha, Yildirim Boyazid barcha bekliklarni birlashtirib, ulug' bir saltanat yaratmoqda. Turk va musulmon bo'lgani uchun biz uni qo'llab-quvvatlashimiz kerak. Rumliklar usmoni turklariga osonlikcha jon bermaydilar. Boyazidning kuchi va qo'li yetmagan joylarga bizniki yetadi. Unga istagan rum bekligini olib berishimiz mumkin. Buning uchun u bilan yaxshi aloqalar o'rnatmog'imiz lozim. To'xtamish Misr sultoni Barquq bilan anglashib, bizga qarshi kurashga hozirlanmoqda emish. Shunday sharoitda biz usmonlarga tegishli bo'lgan o'lkalarga oyoq bosmaymiz.

So'ngra u O'tukan bobo haqida so'zlab berdi. U kishi hazratni kutayotganini aytdi.

– Albatta boramiz. U tarafiga yurganimizda esga so'ling, – dedi xursand bo'lib Temur. – Amir Boboturkga ham bu haqda ayting. Siz bo'lmasangiz ul kishim eslatadilar.

Temur, Malik Iziddin Kurd qochib kirgan Van qo'rg'onini qamal qilishga buyruq berdi. Malik Iziddin qaladan chiqib, taslim bo'ldi-yu, qo'rg'on ichidagi

odamlari uning so'ziga kirmadi. Qal'ani kuch bilan olishga kirishilgan bir paytda Arzinjondan Tahurtarning elchisi shohona hadyalar va tuftalar bilan yetib keldi. Elchi hokimning itoat bildirib, bo'ysunganligini ta'kidlab, Temurning etagini o'pdi.

– Biz amir Tahurtanni xayrixoh do'st deb bilamiz, – deya elchiga murojaat etdi Temur. – So'z berganimizdek Arzinjon viloyati ul kishining hukmida qolajak. Bizning sovg'a-salomlarimizni yetkazib, hukumat nishonimizni topshuring.

So'ngra ulug' Amirning ishorasi bilan amir Tahurtanga Temurga tegishli yurtlarning hokimlari kiyib yuradigan xil'at berildi. Elchiga ham sarupolar kiygizildi.

Qora Muhammad cherigini tog'ning yuksak qoyalarga qadar quvib borgan lashkar katta o'lja bilan qaytdi. Mironshoh cherigi juda ko'p qiz va xotinlarni ham asir qilib olib kelganligi xabari yetganda Temurning achchig'i chiqdi.

– Chaqiring amirzodani, huzurimga! – baland ovozda eshik og'asiga buyurdi.

Rangi-quti o'chgan amirzoda qimtinibgina kelib, otasining peshini o'pdi.

– Siz qay zamondan beri xotun jallobi bo'lib qoldingiz amirzodam, – qahrini bosib so'radi Temur o'g'ildan. – Qo'yu sigir, otu tuyasini o'lja qilib olibsiz. Buni tushunsa bo'lar! So'zimizga quloq solib, elchimizga rizolik bildirganda ignasiga ham tegmas edik. Biroq siz, biz turk qavmida hech qachon kechirilmas bir gunohga qo'l uribsiz! Nechun odamlarning, erkak kishilarning onasi, qizi, singlisi va tani mahrami sha'niga tajovuz qilishga yo'l qo'yib berdingiz! Bilib qo'yingki, ular bu gunohingizni hech qachon a'v etmaydilar! Qasos olmoq payida bo'ladi va ular haqidirlar!

– Kechiring, padari buzrukvor! – dedi ovozi tovlanib amirzoda Mironshoh. – Bul kabi xatolik boshqa takrorlanmaydi!

– Kishi avrotini haqorat etgandan ko'ra uning boshini olgan ma'qul! Nechun buni anglamaganingga aql

bovar qilmaydi! Erkak kishining axloqi va zakovati ayol qavmiga hurmati hamda munosabati ila belgilidir. Men sen bu narsalarni bilasan deb o'ylabman. Xotini xalajlarni hoziroq qaytarib, makonlariga yubor! Senga ruhsat! – asabiylashgan ulug' Amir amirzodani sensil rashga o'tdi.

Amirzoda xayoli qochgancha tisarilib, chodirdan chiqib ketdi. Temur tahorat olmoq va peshin namozini o'qimoq uchun chodir yonidagi ko'chma masjid tomon yurdi. Uch yuz chog'li kishi sig'adigan ko'chma masjid ulug' Amir qo'shi bilan birga yurar edi. Shayxlar ulamo fuзалolar, din arboblari bilan birga ibodat qilganida uning qalbi huzur topardi. O'g'illari, nabiralari, qarindosh urug'lari va yaqin muozimlarini yoniga olib har bir jang oldidan ibodat qilish, zafar foithasini o'qish e'tiqodga aylanib qolgan edi. Qanchalik charchagan bo'lmasin saharda turib, bormod namozini o'qir, ko'pincha tulari turib, uzoq muddat ibodat qilar, askarlar uning bu mustahkam e'tiqodidan ruhanar, kuch-quvvat olardi.

So'ngroq ulug' Amir Alouddin al-Buxoriyini xon shayx o'laroq doimo yonida bo'lmog'ini so'radi. Abduljabbor an-No'moniy esa uning ibodatlarida imonilik qilar, suhbatdosh va tarjimon sifatida birga yurar edi.

Tabiatan doimo og'ir va mashaqqatli ishlarni uddalab o'rgangan Temur yumushlar kamayib, lashkar bo'korchilikdan turli tarafdagi o'rimalay boshlaganini sezsa, darhol ularni kanal qazish, yer haydash yoki kattakori qurilishlarga ko'mak berish kabi ishlarga buyurardi.

Uning uch yilga mo'ljallangan safar rejasining uchdan biri uddalangan, eng so'nggisi, hal qiluvchi fath oldinda edi. Xayolini bir narsa, – boloqdan chiqqan bit, To'xtamishning o'rimalab, muqaddas Samarqandga ot qo'yishi bezovta etar edi. Keyingi paytda u bilan to'qnashuvning muqarrarligiga ishonch hosil qila boshladi. Hisob-kitob endi shunga ko'ra bo'ladi. Biroq bu rejani Boboturk bilan Turkashdan boshqa hech kim bilmaydi. Siyosat nuqtayi nazaridan jamoa oldida Temur hamon To'xtamishni hurmat ila tilga olar, ulug'lab

gapirar edi. U bu so'zlarning juda qisqa muddatda jo'chi xoniga yetib borishini yaxshi bilardi.

So'nggi ikki manzili reja bo'yicha Isfahon va Sheroz bo'lishi kerak edi. O'rdi Van qalasini zabt etgach, Urmiya ko'lining g'arbidagi Salmos shahrini bosib o'tdi. Temur Kurdiston viloyatini Malik Iziddin Sheroziyga topshirib, uning ko'nglini ko'tarmoq uchun hadyalar taqdim etdi. Xuddi shu daqiqada Urmiya turklarining hokimi Dizak boshkenti Marog'adan chiqib kelib, ulug' Xogonning mulozamatiga musharraf bo'ldi va poytaxtga taklif etdi. Mulozimlik izhor etdi va Temurning lutfi karamidan bahramand bo'ldi. Urmiya viloyatini qaytarib bergan Temur unga sohbiyamol bir kanizak ham hadya etdi. Bu izzat-hurmatdan mamnun bo'lgan hokim tiz cho'kib, Temur turgan yerni o'pdi.

Turon o'rdusi Marog'adan Nilonga o'tib, biroq yana o'zini tartibga keltirgan bo'ldi. Shu yerda Temur Akram munshiyini chaqirtirib, Sheroz voliyasi, marhum Shoh Shujoning o'limi oldidan Temurga yozgan maktubini topib keltirishni so'radi. Bosh munshiy maktubni yonida olib yurgan ekan.

– Qani o'qingchi? – dedi Temur Akram munshiyga.

Bosh bitikchi tomog'ini qirib qo'yib xatni o'qimoqqa tutindi.

– «Oliy hazrat, g'ardunbastat, mamlakatpanoh, madalat shior, makramat, osor, navin, buzurgi komkor, i'tizodi salotini gardun, iqtidori a'dali akobiri zaminu zamon, alimzur bi anzori inoyat, al-malikuddayon, qutbul Haqq vad-Dunyo vad-Din, amir Teymur Guragon, xallada Alloh mulphu va sultonhu Haqqu jalla va allo. Ul yagona zamonga dinu dunyo maqosididin bi-allo madoriy va murodot va aqso marotibi maromatga yetkurgay, bi-minnatli qadin va tuluhum amin.

...Hazrat Sohbiqironning umriga bago bo'lsun. Emndi ul hazrat bila sidqu muhabbat bor jihatidin vojib ko'rib, farzandi dilbandni-Zaynalobiddinni senga topshurdim. Va o'zga o'g'lonlar yosh tururlar va ag'oinimni siporish qilmoq hojati yo'q turur, chi haqiqat bila ul hazratning

lutf va karamini siylabmen. Ul hazratning lutfidin ne-
chuk loyiq turur, qilg'uchi turur va ahvollaridin xabar
dor bo'lg'aylar va mazmun inna husnulahdu minn-
iymani bajoy kelturib, bularni barchani o'ziga maxsus
qilib, shavqat va marhamat ko'lankalarini bular ustida
solib andoq qilsunlarkim, ulug'-kichik birlik va ham-
xatlik qaror topsun!..»

— Inimiz Zaynalobidiga quyidagi matnini yozib
jo'nating, — dedi Temur munshiyga maktubni aytilib
yozdirar ekan. «Marhum otang Shoh Shuj'o bizga n-
batan do'stlik maqomida turgan edi. Sen ham bizning
huzurimizga kelishni kerak. Toki, biz u viloyatni qay-
tadan senga muqarrar qilib, shunday qaytarib beray-
likki, bu sening sarafrozigingga sabab bo'lg'ay».

Biroq hadeganda Zaynalobiddindan javob kelaver-
madi. U amakisi, Ajam Iroqining hokimi Shoh Mansur
huzuriga qo'shin bilan jo'nadi. Shoh mansur Zayna-
lobiddinning xuddi shunday, oxiri bir kun itning key-
ingi oyog'i bo'lib huzuriga bosh egib kelishini kutib
o'tirardi. Temurning otalarcha iltifotini oyoq osti qilmoq
unga qimmatga tushdi. Shoh Mansur uning lashkarini
qo'shiniga qo'shib oldi-da, o'zini zindonband etdi. Bu
xabar ko'p o'tmay Xoqonga ham yetdi.

— Eshakka oltin tag'orada yem berganlarida eshak
ham, tag'ora ham yig'lagan ekan! — dedi Temur qahrli
kelganidan ovozi biroz bo'g'iqroq chiqarkan, qarshi-
sida tik turgan amirzoda Mironshoh, amir Boboturk
va sohibxabarga bir-bir nigoh tashlar ekan. — Eshak,
men eshak bo'lsamu, nechun oltin tag'orada yem be-
radilar deb, tag'ora esa men oltin bo'lsamu, nechun
menda eshakka yem beradilar deb yig'lagan ekan. Biz
u betavfiqqa Sheroz hokimligini xatlab beraylik desan-
gu, ko'rmamaklik qilsa? Mayli, unga hech bir e'tirozimiz
yo'q. Endi hokimlikni tushida ham ko'rmaydi. Biroq
yigitlarimizga aytib qo'yinglar, unga va umuman Shoh
Shuj'oning avlod-ajdodiga tegmasinlar. Agar Zaynalo-
biddin Shoh Mansurning qo'lidin omon chiqsa unga
va yaqinlariga yashashga yetarli darajada moyana va

maosh tayinlab, o'z holiga qo'ysinlar. Men uning ota-
sig'a so'z berganman. Arvohi chirqillamasin. Endi esa
Fors orqali Isfahonga yuramiz. Isfahonning sayyid-
lari, ulug' ulamolari bizni tezroq bu shaharda ham
adolatli, shariat qonun-qoidalarini asosida bir hokimi-
yat o'rnatishimizni so'rab bot-bot rijo etmoqdalar.
Vadalariga ko'ra ular bizni shahar yaqinida kutib oladi-
lar. Ularning bu so'ziga ishonsak bo'ladimi, muhtaram
Turkashbek?

— Ma'lumotlarimizga qaraganda xabar ishonchli, —
javob qildi Alp Turkash.

Ular chodirdan chiqdilar. Jilovdorlar tulporlarni tutib
turishar, kuzning yoqimli quyoshi kishi taniga orom
berib, xayolini o'ls-olislariga olib qochadigan havodan
mast g'olib lashkar fors yaylovlarida ketib borar edi.

Temurdan bir-ikki qadam orqada ketayotgan amir-
zoda Mironshoh, Boboturk va Turkashdan sado
chiqmas, ahyon-ahyonda bir-birlariga ma'noli qarab
qo'yishardi.

Bu voqealar turklarning tovushqon yilida, melodiy
ming uch yuz saxon yettinchil yilning kuz oylarida ke-
char edi.

Temur beixtiyor otini sekinlatdi. Bu yonimga yetib
kelinglar degan ma'noni anglatardi.

— O'g'ruqni Tehron yaqinidagi Sarig'amish man-
zilida qoldiramiz. Yonida Qum ko'li bor. Istirohatop
joylar. Biz kelgunga qadar qo'sh shu yerda turajak.
O'g'ruqning muhofovati uchun amirzodani qoldiram-
iz. Amir Hoji Sayfuddin va Shayx Ali Bahodirbeklar
lashkarlari ila qoladilar. Biz esa Fors sari yurmoqda
davom etamiz.

Temur o'g'ruq bilan Sarig'amishda bir kecha tunadi.
Xonimlari bilan suhbatlashib, tegishli ko'rsatmalar ber-
di. Sahar turib bomdod namozini o'qidi-da, bir piyola
anor suvini ichib, oti tomon yurdi.

— Nonusthani yo'lda qilamiz, — dedi dasturxonchiga.
— Menga Tohirbekni chaqiring!

Ko'p o'tmay Tohir tarixchi hozir bo'ldi.

– Menga anglatgichi Tohirbek, butun Fors viloyati ni Shoh Shuj'oning avlod-ajdodlari egallab olgan deyishadi. Hatto qishloq oqsoqollari ham xeshu aqrabolari emish. Bu gaplar rostmi? – so'radi Temur tarixchidan.

– Haq gap, – javob qildi Tohir tarixchi biroz o'ylanib turgach.

– Istahonda kim dorug'a?

– Zaynalobiddinning tog'asi Sayyid Muzaffar Koshiy. Yazda Shoh Shuj'oning akasining o'g'li Yahyo hokimdur. U Shohga kuyov hamdur. Kermon hokimi Abu Ishoq esa Shoh Shuj'oga uka bo'ladi. Barcha katta shaharlar shularning ixtiyorida dur hazrat.

– Bular ham Zaynalobiddin izidan boradilarmi yoki itoat uzangisidan oyoqlarini olmaydilarmi? Bu xususda ne fikrdasiz?

– Menimcha bular Shoh Shuj'oning o'g'li qilgan noshukurlik sahrosi tomon qadam otmasal kerak deb o'ylayman, – javob qildi doimo dilidagini ochiq so'ylaydigan Tohir tarixchi.

– Men ham shu fikrdaman, – uning so'zini maqulladi Temur. – Biroq bu forslar tabiatan fikri va qarorini tez o'zgartiruvchi qavm sanaladi. Buni o'zlari goh duxtarak, goh pisarak deydi. Biz Istahondan qaytgunga qadar qarorlari o'zgarib qolmasa deymen.

– Men ham shul o'ydamen. Bularni yuzda-yuz itoatda saqlamoq uchun eng sarkashi Shoh Mansurni yo'lga solmoq kerak. Uni yaratgandan qo'rqmagan, yaratgandan hayiqmas kimsa deydi.

– To'g'ri aytasiz. Eshitgan bo'lsangiz u men bilan yakkama-yakka savashmoq istagida yurgan emish, Rizolik bildirdim.

– Avval sizning lashkarboshilaringiz yokim amirlaringizdan biri ila savashsun. So'ngra bir gap bo'lar, dedi bu gapdan hayron bo'lib tarixchi.

– Biroq so'ngra maklub yozib, so'zidan qaytganlarni aytib, kechirim so'radi. Shunchaki dushman ko'zi uchun siyosat qilmogda. Bizga nisbatan yuragi toza emas. Ertami-kechmi biz bilan savashadi. Sulo-

lasini bezovta qilmaslik maqsadida imkon qadar bu to'qnashuvni orqaga surmog'imiz kerak.

– Maqul gap, – quvvatladi Tohirbek.

Istahon yaqiniga yetgan Temur Iydku Temurni shahar yaqinidagi Tabarak qalasini zabt etmoq uchun jo'natdi. Istahonning oqsoqollari anglashilganidek Xoja Rukniddin Said boshchiligida shahar xalqining mulku joniga omonlik tilab, ulug' Amir huzuriga tashrif buyurdilar.

Temur bu hurmatli kishilarning obro'-e'tiborini joyiga qo'yib, ko'ngillarini ko'tardi va tuhfalar berdi. Istahon hududlaridan suygurg'ollar olishlarini qayd etdi. Ullamolar shahar ahli «taqa bahosi» deya atalguvchi moli omonni to'lashga, ulug' Amirga itoatda muqim turishga qaror berganini ta'kidladilar. Farmonga binoan Nur Mulk Baros, Muhammad Sultonshoh va Bayon Temur bu molni to'plash, shuningdek mahallalarda hokimiyatni qabul qilmoq uchun shaharga jo'nadilar. Biroq yarim kechaga yaqin yetib kelgan xabardan barcha hayratdan qotib qoldi. Bunday katta xoinlik Temur o'ttiz to'rt yoshida, bundan o'n sakkiz yil burun Balxda bo'lib o'tgan qurultoyda Buyuk Turon Amiri deb e'lon qilingan kundan boshlab sodir bo'lmagan edi. O'sha qurultoyda piru komil Mir Sayyid Baraka unga oltin belbog', yarqiragan qilich hamda dur ko'zli sirg'a taqdim etgan edi. Temurga qadim turk urf-odatiga ko'ra buyuk va qudratli hukmdorlik ramzi belgisi o'laroq qo'yning kuragini bergan edi. So'ngra nog'oralar gumbur-gumbiri ostida sayyidlar va oqsoqollar uni «Allohu akbar!» xitobi bilan uch marta boshlari uzra oq kigizda o'tkazib ko'targan edilar. Tantanalardan so'ng xalifalar odatiga ko'ra sayyidlar, lashkarboshilar, ulus o'tog'olari Temurni Sohbiqironlik martabasiga saylagan edilar.

«Xalifalar tajribasiga rioyat etgan holda biz sayyidlar, jangchilar, ulus, Temurni Sohbiqironlik martabasiga sayladik. Har sohada unga tobe ekanligimiz haqida ont ichdik. Qasamyodlarimizdan qaytadigan bo'lsak, Ollon marhamatidan benasib qolaylik. Shayton vas-

vasasiga duchor bo'laylik!..» deya qasam ichgan edilar o'shanda unga sadodat bildirgan kishilar.

Temur ham yurtini birlashtirib, tinchlik o'rnatish, uning yovlarga oyoq osti qildirmaslik, zolimlar zulmini tiyib, mazlumlar haq-huquqlarini ta'min etmoqqa qasam ichgan edi. Uning «menkim Oллоhning qulbandasi shuni ma'lum qilamankim...» deya boshlanguvchi yoriqlari Turon yurtini darvesh choponidagi yamog kabi bo'laklab olgan begu ulus boshliqlariga uchqur suvoriylarda yetib borar va ularning Temur takliflariga rozi bo'lmogdan boshqa ilojlari qolmas edi.

Temur suvoriylari davlat m'adhiyasiga aylanib qolgan, O'tkun Tegin baxshi xalq so'zini biroz ishlab ohangga solgan «Oллоhyor» termasini aytib kirgan yurt odamlari ko'tarinki ruh ila bu qo'shigga jo'r bo'lar edilar.

Tangri bizni qo'llagay,

Oллоhyor! Oллоhyor!

Haq yo'llarga yo'llagay,

Oллоhyor! Oллоhyor!

...Temurning lashkaru raiyatiga nisbatan hech kim istahonliklar qilgan ishini qilmagan edi. Ulug' Amirga bu narsa shunday qattiq ta'sir etdiki, qahru g'azabdan u anchagacha o'ziga kelolmadi. Ko'zlari qonga to'lgan, hayqirg'i momogaldiroq kabi dahshatli edi.

— Qancha odaminizni shahid edilar? — deya so'radi Temur oldiga bir amallab qochib kelgan Nur Muik Barlosdan past ovoza.

— Uch ming ila besh ming orasida, hazrat. Biz hech kishiga qilich ko'targanimiz yokim boshqa bir quro'l o'qtaganimiz yo'q. Kechasi reja asosida bu qotilkni amalga oshirdilar, — deya voqea tafsilotini so'ylar edi lashkarboshi. — Bu ishlarning boshida turgan bosh fitnachi Ali Ko'chapo degan kishidir. Kimsaning so'ziga quloq solmaydur. Bayon Temur va Muhammad Xitoyi Bahodir ham shahid bo'ldilar.

— Demak bu shahar buzg'unchilarining xuni to'libdur, Ajal va baloni sotib olmoqni istagan bo'lsalar bizda no

ayb? Shaharni qo'shining bosqiniga qo'yib bering. Lashkar boshliqlariga so'ylangki, Ko'cha Mavoi Tarki hamda Xoja Imomiddin Boiz kabi ulug'larning mahalla va jamoalariga tegmasunlar. Har ne bo'lsa Allohning irodasidadur!

Isfahonning muammosi hal etilgach, Temur Sarig Bug'aning o'g'li Amir Hojibek bilan Tumanshohni Isfahonni tiklash va bu yerda hayotni izga solish uchun goldirib, Sherozga qarab yurdi.

Fors viloyatini batamom saltanat tasarrufiga kiritgan Temur sag'risi oq marmardek yaltiragan Okbulutning jilovini ota yurt tomon burgan edi. O'tkun Tegin baxshining bir she'ridan ta'sirlanib o'zi to'qigan, biroq hech kimga aytmagan she'rini pichirlab borardi.

Allohdan uzok kimsa,

Ayt nechun bemillatsan.

Elu ulus neligin,

Anglarnas bir kuffatsan.

Kuning uchun kul tashlab,

Nursiz yashab o'tarsan.

Illohiy tuyg'ulardan,

Sen mosuvo ketarsan.

Bu dunyoga kelding,

Kelmading befovdadir.

Sening baxting bir qorning,

To'ygan makon, joydadur.

Valansiz1 bir kimsadan,

Vatanli deva atfal.

Sharafsiz bir ulusdan

Normli qir, teva atfal.

Baxtiyor NAZAROV

Tarixiy haqiqat yog'dulari yoxud

o'zlikni badiiy anglash (S o' n g s o' z)

I

Romanni o'qib chiqqan kitobxon unda tasvirlangan voqea-hodisalar, qatramonlar mohiyati xususida o'ylarga berilish, ularni qalbga singdirish barobarida o'zini bu badiiy dunyoga deyarli asir qilib qo'ygani yozuvchi haqida ham muayyan ma'lumotga ega bo'lishni istashi, tabiiydir.

Nurali Qobulni, aslida, kitobxonga tanitishning kuchli zarurati yo'q. O'tgan asrning, taxminan saksoninchi yillari avvalidan adabiy jarayonni kuzatib kelayotganlar uni yaxshi biladilar. Asarlarini kitob rastalarigina emas, kutubxonalardan ham topish qiyin bo'lgan vaqlarni yaxshi eslaydilar. Ular adib hayoti va ijodi haqida atroficha ma'lumotga ega ekani shubhasiz.

Bugun kitobxonning yangi avlodi yetishib chiqdi. Ularining Nurali Qobul haqidagi ma'lumotlari o'zlari istalgan darajada emasdir balki. Shuni inobatga olib, adib haqida qisqagina to'xtalib o'tsak, o'rinni bo'ladi deb o'ylayman.

Nurali Qobulning bundan o'ttiz-o'ttiz besh yil avval chop etilgan dastlabki hikoyalari va qissalariyoz kitobxon, tanqidchi va tanqid adiblarning birdek e'tiborini tortdi. Uning dastlabki asarlarini Matyoqub Qo'shjonov, Ozod Sparafiddinov kabi munaqqidlar, Odil Yodubov va Rahmat Fayziy kabi yozuvchilar yuqori baholadilar.

Yigirma besh yosh usidagi yozuvchi O'zbekistondan tashqari, Ittifoq miqyosida e'tiborga tusha boshladi. Moskvada deyarli uch yarim million nusxada chop etilgan "Юность" jurnali iste'dodi tan olinayotgan yosh

shoir, adiblarning eng yuksak minbari edi. Jurnal tarixida kam uchragan hodisa— bir yildayoz (1981) uning birinchi va o'n ikkinchi sonida Nurali Qobulning "Tubsiz osmon" va "Salom tog'lar" nomli ikki qissasi bosilib chiqdi. Faqat "Tubsiz osmon" qissasi adabiyatning o'z yozuvchi bilan kitob holda o'n million nusxadan oshib ketdi. Hatto, hozirgacha adabiyotimizda bir asar qisqa muddatda keng tarqalishi jihatidan kam uchraydigan bu hodisa yosh o'zbek adibigina emas, umuman, o'sha davr o'zbek adabiyotining ham jiddiy yutuqi edi. "Юность"dek jurnalda asar chiqishining o'zi bo'lmagan albatta. Tanlov chig'irig'ini kuqo'yaverasiz. "Tubsiz osmon"ning chop etilishini qator mashhur adib va munaqqidlar ma'qulladilar, "Hebo tboero detctbo" qissasi bilan biz adabiyotimiz uchun yangi bir yozuvchini kashf etdik. Bu qissa bilan adabiyotimizga poydevori mustahkam, nuri yosh yozuvchi kiritib kelayotganini ko'rmog'daman" deb yozgan edi Boris Polevoy. "Yozuvchi tasvirdagi hayotga o'ktam va tiniq munosabatga qoyil qoldim, — deb yozgandi Andrey Dementyev. — Haqiqatan ham bu asar bilan biz Ittifoq kitobxoniga talanti bir adibni kashf etmoqdami".

1981-yil "Hebo tboero detctbo" qissasi Ittifoq bo'yicha yilning eng yaxshi qissasi deb topilib, jurnalning birinchi darajali mukofoti bilan taqdirlandi. Hozir bu mukofot B. Polevoy nomi bilan ataladi. Ko'p o'tmay muallifning rus tilida chop etilgan "Oygor" qissasiga Butunittifoq M. Gorkiy mukofoti beriladi.

Bu voqealar va yuqoridagi fikrlar aytilganiga ham o'ttiz yildan oshdi. Nurali Qobul o'tgan vaqt mobaynida "Yangi qor yoqqan kun", "Sangzor", "Tog'begi", "Bug'doy pishig'iga yetmaganlar", "Men hammamni sevaman" qissalari, o'nlab hikoyalari, publisistik o'ltir maqolalari bilan adabiyotimiz ravnaqiga munosib hissa qo'shdi. "Unutilgan sohilar" asari bilan roman janrida kuchini sinab ko'rdi. Asar rus va turk tillarida ko'p nusxada chop etildi. Nobel mukofoti sohibi Gabri-el Garzia Markes (Anvar Jo'raboyev bilan birgalikda)

qalamiga mansub "Yolg'izlikning yuz yili", Chingiz Aylmatovning "Bolalik" asarlarini o'zbek tiliga o'girdi.

Turkologlarning an'anaviy xalqaro ilmiy anjumanlaridan biri yangilishmasam, 1988-yil Qirg'iziston poytaxtida bo'lib o'tdi. Anjumanda Chingiz Aylmatovning teran va chuqur bir ma'ruzasini tingladik. O'sha vaqtda men ga o'xshab o'z mamlakati akademiyasining til va adabiyot instituti rahbari, tengqur do'stim Abdug'ani Erka-boyevdan yurak yutib, iloji bo'lsa Chingiz To'raqulovich bilan tanishtirish va uchrashtirishni iltimos qildim.

Chingiz To'raqulovich, do'stim va men uchovrimiz dovon etagida qisqa muddatli bir davra qurdik. Ulug' adib salobati bosdimi, har qalay mo'ljallab qo'ygan savollarim doirasida tuzuk gaplasholmadim. Hozirgi o'zbek adabiyoti, yosh yozuvchilirimiz haqidagi fikrlarini so'raganimda Chingiz og'a Odil aka, Pirimkul aka, Abdulla Oripov haqida iliq fikrlar aytgani yodimda. Shukrullo og'a yaxshi yuribdilar mi deya so'radi. Yosh yozuvchilaringdan Nurg'ali miqti yozuvchi, obdon toza yozadi dedi. Юночка "da bosilgan qissalarini samimiy bir ruhda esladi-yu, asarlar nomini xotiray olmadi. O'shanda ulug' yozuvchi Nurali ijodiga nisbat bergan "toza" so'zida "tiniq" ma'nosini ifodaladimi, "yangi" degan fikrni aytmoqchi bo'ldimi, bilolmay qolganimni eslab, hikoya qilib yuraman.

II

"Yeti iqlim xoqoni yoxud ahd va taxt" "Turkiston sultoni Temurbek"ni o'qib chiqib, nuri tariximiz va Amir Temur haqidagi shu vaqtgacha mavjud bilim va tasavvurlari yanada boyigani, o'zi esa fikr va tuyg'ular olamida, bir oy avvalgi o'zidan ajabtovur boshqacharoq bo'lib qolganini sezgan muhtaram kitobxonga bu romanning avvalgi qismi ham bor ekanligini, boshqacha aytganda, Nurali Qobulning Amir Temur shaxsi va shaykatiga bag'ishlangan ko'p jildlik, serqamrov epik asarning birinchi kitobi "Buyuk Turon amiri yoxud aql va

qilich" nomli salkam besh yuz sahifali romani 2011-yilda chop etilganini, qo'lingizdagi ushbu asar esa, uning bevosita davomi va uzviy qismi ekanini, bu boradagi adib mahoratini aniqroq tasavvur etish va ulug' amir haqida yozilayotgan mahobati asar to'g'risida yaxshi tasavvurga ega bo'lish uchun ana shu birinchi kitobni ham o'qish zarurligini eslatish ortiqcha bo'lmas deb o'ylayman.

Sinchkov o'quvchida avvalgi kitobdan keyingi — bu nisi bir yil ichidayoq yozilib, chop etilibdi-da degan mulohaza paydo bo'lishi mumkinligini e'tiborga olib va unga oydinlik kiritish maqsadida ko'p jildlik bu epik asar Nurali Qobulning keyingi yigirma-yigirma besh yil mobaynida izlanishlari, mashaqqatli ijodiy mehnati samarasi ekanligini ta'kidlash joizdir.

Nurali Qobulning mazkur "Yeti iqlim xoqoni yoxud ahd va taxt" romanidan avvalgi "Buyuk turon amiri"ni o'qigan adabiyot ixlosmandlari bu navbatdagi asarda birinchi romandan tanish bo'lib qolgan qahramonlar bilan yana qaytadan uchrashadilar, albatta. Olingi asar bilan tanishib ulgurmaganlar esa, buni bilib qo'rganlari ma'qul bo'ladi, deb o'ylayman. Bular Amir Sohibqironning o'zidan tashqari amir Boboturk, amir Sayfuddin, Saroymulkxonim, Alp Turkash, O'tkun Tegin baxshi, Tohir tarixchi, To'xtamishxon va boshqalar.

Avvalgi roman Amir Temur tug'ilib, voyaga yetgan tarixiy muhit aks ettirilishidan boshlab, uning shaxs va inson sifatida kamol topishi, mamlakatni mo'g'ullar asoratidan xalos etishdan tortib, Buyuk imperiyaga asos solish yo'lidagi azob-uqubatlar, bu boradagi jangu jadallar ichki-tashqi intrigaalar, Temurning inson va Ulug' amir sifatida namoyon bo'luvchi fe'l-atvori va nihoyat, To'xtamish o'g'lonning xon ko'tarilishida Amir Temurning tug'an o'rnini tasvirlash bilan yakun topgan edi.

Birinchi romandagi markaziy g'oya — 1370-yilda Balxda Temurning eski turk xoqonlari an'anasiga ko'ra oq kigizga o'tqazilib, Buyuk Turon Amiri e'lon etilishi,

shu yuksak maqomga olib kelgan qudrat uning faqat qilichi, harbiy kuchigina emas, balki eng avvalo, aql-zakovat ekanini, u murosayu madora, sulhu bitimga joy qolmagandagina qilich qo'llamoqqa majbur bo'lganini ko'rsatishdan iborat. Buni ulug' bobomiz o'zining tuzuklarida "o'nda to'qiz ishi yaxshi so'z, sulhu yarashga chorlash bilan, bunga imkon qolmaganida esa bir foizini qilich kuchi ila bitirdim" deya qayd etadi.

Demogchimanki, hozirgina o'qib tugatganingiz ushbu romandagi Amir Temur siymosi va qudratini, ularning shakllanish va oyoqqa turish jarayonlarini yanada aniqroq va mukammalroq bilish uchun, "Buyuk turon amiri"ni ham albatta o'qib chiqishimiz zarur bo'ladi. Mutolaa faqat ushbu romandan boshlansa, amir Temur dahosi, qudrati, saltanati tarix sahnasiga go'yo (ushbu asardan boshlangandek) yetilgan holda yuzaga kelgandek taassurot qoldirishi mumkin. "Buyuk Turon amiri"da esa, biz buyuk bobomiz dahosi va saltanatining oyoqqa turish davri, shaxsiy va jittimoiy qiyinchiliklar, dastabki sotqinlik va sadoqatlarning teran badiiy talqinlarini kuzatish imkoniyatiga ega bo'lamiz.

O'zbek adabiyotida sohbiqiron haqida yaratilgan asarlar oz emasligini bilamiz. Ular ichida ayniqsa Plirinqul Qodirovning "Amir Temur siymosi" publitistik asari, Abdulla Oripovning "Sohbiqiron" dramasi, M. Alining "Ulug' saltanat" trilogiyasi sizga ma'lum.

Amir Temur haqidagi bu qadar rang-barang palitrail haqoniy asarlarni o'qish, adblarimizning rang-barang uslub va mahoratlarini kuzatish, hamda o'ziga xos bu badiiy dunyolar haqida mustaqil mushohada yuritish imkoniyati faqat Mustaqilligimiz tufayligina paydo bo'ldi. Zero, Amir Temur haqidagi yangi badiiy asarlarimizing bosh maqsadi ham moziyni faqat ko'klarga ko'tarishgina emas, tariximiz va ota-bobolarimizni xolis va haqoniy badiiy tasvirlash orqali Mustaqilligimizni yanada mustahkamlash, istiqbolimizni yanada yuksaltirishdan iboratdir.

"Yeti iqlim xoqoni" romani mohiyat e'tibori bilan, tariximizning bugungi boqiy nurlari va o'zlikni yanada chuqurroq, teranroq anglash haqidagi ana shunday asardir.

III

Tajribali kitobxon, asar mohiyatini uning nomidan oq payday oladi. "Buyuk Turon amiri yoxud aql va qilich"da Ulug' Temurning Buyuk amir darajasiga yetmogi' jarayonlaridagi toblanish qiyofasi, aqlning uyg'onish omillari va qilich bilan mustahkamlanish sabablari tasvirlangan bo'lsa, "Etti iqlim xoqoni yoxud ahd va taxt"da, endi, Buyuk amirning yeti iqlim xoqoni sifatida tan olinishidagi evrilishlar, chetlab o'tilishi mumkin bo'lmagan turli miqyosdagi yurishlarining jittimoiy, siyosiy shart-sharoitlari va ularning qonuniy asoslari, insoniyat tamadduniga faol ta'sir etgan protsesslarda yetila borgan Sohbiqiron dunyoqarashi va falsafasi, bu qiyofadagi miliy diniy, jittimoiy va bashariy ruh, afsuski na o'tmish va na bugun manaman degan davlatlarni boshqargan va boshqarayotganlarda ko'rimovchi — jahon tarixida kamdan-kam uchraydigan ahd va taxt birligi, shularni badiiy idrok etish natijasida hozirgi kitobxon tomonidan o'zlikni anglash muammolari badiiy aks ettirildi.

Amir Temur haqida ko'p yozildi, yozilmogda, kelgusida shubhasiz yana yoziladi. "Etti iqlim xoqoni" muallifining bu borada o'zigacha yozganlardan farqlanib turuvchi xususiyatlaridan biri shundaki, u Temur bilan bog'liq tarixiy voqealar hamda fel-atvoridagi shu vaqtgacha takror-takror e'tirof etilgan ma'lumotlarga yana ahamiyat berishdan qochishga intiladi. Ularga munosabat bildirish yoki tasvirga tortish zarurati, ehtiyoji tug'ilganda esa, bu tarixiy nuqtalarning yangi-yangi falsafiy, hayotiy qirralarini ochishga e'tibor qaratadi. Umuman yoritilayotgan masalalar yoxud Amir Temur, To'xtamish, Idiku Temur, Erto'g'riul Turon, Malik Bugrot

kabi qahramonlar obraziga mustaqil nuqtayi nazar va badiiy munosabatda bo'lish, o'zining tarixga badiiy qarashlari orqali imkon boricha hozirgi kun muammolari uchun ham badiiy xulosalar chiqarishga intilish romanning yetakchi xususiyatidir.

Romanda har biri mustaqil o'rinni egallagan Jaku Bartos, Boboturk, Turkash, Mironshoh, O'tkun Tegin baxshi singari o'nlab tarixiy va adib taxayuli asosidagi qahramonlarga duch kelamiz.

Malumki, roman janrining mumtoz xususiyatlaridan biri unda bosh va yetakchi qator qahramonlar hayot yo'li, bu yo'l va qismatning muhim bosqichlari, ularning barchasini mushtarak uyg'unlikda tutib turuvchi tarix va zamon obrazi gavalantiriladi.

"Etti iqlim xoqoni" muallifi bu an'anani takrorlamaydi, unga ijodiy yondashadi va roman janri imkoniyatlarini boyitish yo'llarini izlaydi. Qahramonlarning hayot yo'li va qismatini tasvirlash yo'lidagina bormaydi. Aksar qahramonlar bosh g'oya va bosh qahramon xarakterini ochishga bo'yisundirilgani holda, ko'pincha fragmentar holatlarda tasvirlanadi. Adib, hatto, bosh qahramonning ham hayot yo'lini tasvirlashdan o'zini tiyadi. Uning obrazi ham, asosan, xarakterning eng muhim qirralarini ochuvchi aspektlarda yoritib boriladi.

Amir Temur uzoq vaqt, yaqin-yaqingacha, go'yo o'zga hududlarni zabt etmasa turilmaydigan, boylikka to'ymaydigan, o'zga hukmdorlarni qaqshatmasa rohat qilmaydigan foitih sifatida ta'riflab keilindi. Bularni tamomila inkor etuvchi tarixiy manbalarining o'zi Amir Temurning asl qiyofasi qanday bo'lganini ko'rsatishda o'jizlik qiladi. Uning haqiqiy qiyofasi qanday bo'lganini ana shu tarixiy manbalariga suyanganda holda faqat badiiy adabiyotgina ko'rsata oladi. Badiiylik – tasavvurdagi jon degani. Shunday ekan, badiiy adabiyot tarixiy qahramonga jon bag'ishlab, uni zamonaviy odamlar ichiga jonli odamdek olib kiradi. Shu ma'noda tarix yetarlicha ishonitira olmagan haqiqatni badiiy adabiyot igno eta oladi. Nurali Qobulning "Etti iqlim xoqoni" romani ana shunday fazilatlar bilan qimmatlidir.

Adibning tarixiy haqiqatga izchil asoslangan badiiy talqinidagi Amir Temur siymosiga munosabat masalasida uzoq asrlar mobaynida shakllangan stereotip tamoman buziladi. Yeru osmon Ollohga tegishlidir, deydi asardagi lavhalardan birida Ulug' Amir. "Bu davlat, bu boylik va hududlar barchamizdan qolajak. Hech kim uni narigi dunyoga olib ketmaydi. Jahonni zabt etgan Iskandar Zulqarnay ham bo'sh qo'l bilan ketgan" Amir Temurning bu fikrlari shunchaki deklaratsiya bo'lmay, uning hayoti va a'molidan kelib chiqqanini ko'rsatish romandagi badiiy kontseptsiyaning markaziy nuqtalaridan birini tashkil etadi.

Asarda kechuvchi aksar voqeilik va bosh qahramon xatti-harakati tasviridagi hayotiylik va haqqoniylik shu qadar aniq va tiniqki, Temur yurishlari va fe'l-atvoridagi jarayonlar (o'zga mamlakatlarda tinchlik, adolat va islomni mustahkamlash uchun ko'p hollarda shu yurt xalqi va kayvonlilarining davlati bilan yurish, Turonga hujum qilishga hozirlik ko'rayotgan muxlof niyatini payqab, avvalroq o'tlanish, saltanat birilgini parchalashga harakat qilayotganlarga munosib harbiy chora ko'rish, muayyan yurishlar qilmasdan sukut saqlanishi tashabbusni berib qo'yish ekanligi va bu masalada orqaga chekinishga yo'l yo'q ekanligi, aksar yurishlar shu bois, noilojlik va majburlikdan iborat bo'lgani va boshqalar) mohiyati tarixiy qonuniyatdan kelib chiqqanligiga adib kitobxonni to'liq ishonitira oladi.

Yozuvchi mahorati bois, tasvirlanayotgan ayrim hodisalar aynan tarixiy yoki shunga yaqin ekanini kitobxon deyarli unutilib qo'yadi. Chunki yozuvchining mohir qalamini tasvirlanayotgan tarixiy haqiqatga jon kiritadi yoki boshqacha aytganda, aks etayotgan asos adib tahayulida tamoman qayta ishlanib, badiiy tus oladi va yangi bir hayotiy haqiqatga aylanadi. Shu ma'noda Amir Temurdan boshqa qahramonlar obrazi hamda syujet liniyalarining qay biri tarixiy haqiqat, qay biri badiiy to'qima ekanini ajratib olish oson kechmaydi. Bunday hol tarixiy haqiqatning badiiy haqiqat hujay-

ralari bilan to'ldirilishi tufayligina sodir bo'ladi, albatta. Tarixiy roman yozishdagi eng qiyin va ayni vaqtda, asar muvaffaqiyatini belgilovchi xossalar mana shu nuqtada kesishadi. Nurali Qobul mahorati ana shu xossalar kesishgan nuqtalarda ayon tortadi.

Amir Temurning yetti iqlim xoqoni, Ulug' Amir, Sohibqiron va hokazolargina emas, ayniqsa oddiy inson sifatidagi fazilatleri tasviri bu obrazga yanada hayotiylik va jonlilik baxsh etadi. U adirda zira va kiyik o'ti terib yurgan, jayron bolasiga mehribonlik ko'rsatishi va hatto ko'ziga yosh kelishi, bog'iga ba'zan o'zi daraxt ekishi, kayfiyatga qarab, ularni parvatish qilishi, ovni yaxshi ko'rganini bilan biror bir jonivorga o'q uzmagani, bolalik va o'smirlilik chog'laridagi do'stlari bilan uchrashuvda o'zini tutishi, tarang bir vaziyatda tog'asi Jakub Bartosga qo'pollik qilib, yaxshi gaplashmay, huzuridan chiqarib yuborgani uchun, fursati kelganda maxsus maktab orqali undan uzr so'rashi, qurtovani, kulchatovni xush ko'rishi, tol tovoqda qurut ezilishini kuzatishi, ayb, xato va ba'zan, hatto sotqinlik qilganlarga muruvvat ko'rsatishi, padari buzrukvorini sog'inish manzaralari, Eron va Iroq fathidan so'ng Samarqandga olib ketilayotgan olim, shoir, naqsh, me'mor, sozandalarga ko'rsatilgan hurmat va iltifot, shu holatdagi so'z erkinligiga munosabat va boshqalar tasviridagi Amir Temur qiyofasi uni kitobxonga xuddi o'ziga o'xshash bir oddiy insondek yaqinlashtirib qo'yadi.

Bunday holatlar tasvirida yozuvchi o'z qahramonining bugungi, zamonaviy qimmatini va ahamiyatini ochishga alohida e'tibor berishini ta'kidlash o'rindir.

Xususan, Temurning ijodkorlarga, so'z erkini masalasiga munosabati uni hozirgi hayotimiz bilan yanada yaqinlashtirgandek bo'ladi.

IV

"Yetti iqlim xoqoni"ni o'qigan kitobxon asarning tarixiy mohiyatidan tashqari, uning, ayniqsa, zamonaviy

ahamiyatini sezmasligi mumkin emas. Aslida, butun asar bo'ylab o'tuvchi bu ruhni roman g'oyaviy-badiiy strukturasiidagi bir necha misol orqali ko'rsatishning o'zi kifoya qiladi.

Amir Temur qiyofasini ichdan yorituvchi muntazam hushyorlik va ogohlik, o'zini nihoyatda do'st hamdadoqatli ko'rsatgani bilan, aslida, cho'ntagidagi toshni qulay payt keldi deguncha ishga solishga tayyor ayrim hukmdorlarga nisbatan doimo sergaklik, g'anim yurish-turishi va o'y-fikrlari, rejalariga beparvo bo'lmasilik, bosh qahramon tilidan aytilgan, yozuvchi dunyoqarashining bir uchini aks ettirib turuvchi: "oddiy bir e'tiborsizlik, ba'zan, hatto tarix g'ildiragini boshqa tomonga burib yuborishi mumkin", "insonga qosh-qovog'iga qarab turadigan qul emas, do'st kerak", "Urushda qonuniyat kamdan-kam bo'ladi" qabilidagi nostandart mulohazalar, bosh obrazgina emas, umuman asarni bugungi hayotimiz bilan tutashitirib turadi va zamonaviy ruhini kuchaytiradi.

Amir Temur saltanatidagi iqtisodiy asoslarni, boshqaruv tizimidagi o'ziga xosliklarni, shuningdek, ham harbiy, ham hokimiyat ierarxiyasidagi maosh bilan ta'minlash, bu yo'nalishdagi rag'batlantirish va janzolash, mansabga tayinlash, chunonchi, hatto, Temur farzandlari va qarindoshlariga biror bir lavozim berish, hamda suyrug'ol ajratishni mashvarat muhokamasi va qarori asosida hal etish va hokazolarni yoritishda yozuvchi bir tараfdan, o'lsidagi tarixiy muhit tasvirida haqqoniylikka erishishni nazarda tutadi, va ikkinchi tomondan, eng asosiysi, bu masalalar tasviri va badiiy tahlili zaminida asarning zamonaviy ruhini ifodalashni unutmaydi. Mana Amir Temurning o'z amaldorlari olidiga qo'yadigan talabi: "har bir amiru elboshi dastlab, elu yurt ahvoli yaxshilanishiga erishib, raiyatni rozi qilmog'i shart. Modomiki, uning rizqu ro'zi ana shu xalqning ustidadir". Sohibqironning ayrim amaldorlar xususida aytilgan: "molu dunyoga mukkasidan ketib, bola-chaqasi, avlod-ajdodi bilan yurt mol-mulkiga

mo'ri-malaxdek tarmashgan kaslarga bizning dargo-himizda yer yo'q" singari fikrlar undagi hozirgi zamon uchun ham nihoyatda muhim bo'lgan elparvarlik, insonparvarlik, rostgo'ylik qiyofasini ochadi. Temurning axloq masalalariga munosabatda ham aynan shunday yo'l tutishiga asarning qator manzaralarida shohid bo'lamiz.

Yozuvchining ba'zan sezilmas ravishda o'tib ketuvchi, tarixiy hujjat va manbalarda bo'lmagan, lekin taxayul bilan badiiy haqiqat darajasiga ko'tarib, Ulug' Amir fe'l-atvorida aniq mavjuddek tasvirlagan shunday nozik va nafs topilmalari borki, ular adibning, tasvirlanayotgan qahramon qalbigina emas, umuman inson ruhiyatini chuqur bilishi, inson ruhiyatidagi tarixiy va zamonaviy tomlar urishini nozik his etishini ko'rsatadi. Masalan, kichik bir detal. Amir Temur turli miqyosdagi muhorabalar olib borgan esa-da, ularning aksariyatiga majburan kirishganini yuqorida aytдик. U muxolif bilan urush olovi yoqlimasligiga oxirgi kun, so'nggi soniya va daqiqalargacha harakat qilgan, to'qnashuvning oldini olishga tirishgan. Ana shunday vaziyatlardan birida u: "Uchqundan yong'in chiqib ketmasligi kerak!" degan iborani ishlatadiki, bu ibora Sohibqiron tabiatiga muxtasar ta'rif bo'la oladi. Amir Temur bu iborani aytgan-aytmagani haqida biror bir tarixiy manbada aniq ma'lumot bormi-yo'qmi shaxsan mena noma'lum. Harqalay Sohibqiron tili orqali aytililgan yozuvchi fikri bo'lib, unda adibning ham teran va chuqur estetik ideali o'z ifodasini topadi. Nurali Qobul zamondoshlari va tengqurlari qatori dekabristlarning "uchqundan alanga paydo bo'ladi" degan shiorlarini tarixchi sifatida yaxshi biladi. (Yozuvchi Farg'ona davlat Universitetining tarix fakultetini bitirgan) Adib dunyoqarashi bir vaqtlar va, ehtimol, yaqin-yaqinlarga cha inqilob ma'nosini ifodalovchi shu shiorni kuchli ta'sirini boshdan kechirgan bo'lsa, ajab emas.

Yurt va ulus kechmishini yaxshi bilgan, xalqimizning o'z o'tmishiga to'g'ri qaray olishini yo'naltirish yo'lida

astoydil mehnat qilgan adibning mutaxassis o'laroq tarixchiligi, bu yerda qo'l kelgan.

Adib asarlari o'z xalqi va vatani tarixiga befarq bo'lmagan, ulusi taqdirini hayotining mazmuni deb bilgan, kechmishni yaxlit jibiy va salbiy tomonlari bilan bir butun holda ko'ra oladigan, unga sog'lom, to'g'ri va teran nighol ila boqa biladigan har bir vatandoshimiz ko'nglida, fikru zakosida xira ko'rina kelgan qator so'rog'u savollarga ochiq-oydin, ishonchli, vataniy ohangda javob beradi.

Siz bu jonli badiiy tasvirlarda Buyuk Amir Temurning Sulton Yildirim Boyazid va To'xtamishxon, Mistr sultonlari Barquq va Nosir, Bag'dod hukmdori Sulton Ahmad Jaloyir va Qora Yusuf kabi ulkan tarixiy shaxslar orasida kechgan, bugunga qadar bahsu munozaralarga sabab bo'lib kelayotgan nozik munosabatlar kabi qator tarixiy voqea va hodisalarning eksik, tuguni taraflari yechimiga shohid bo'lasiz. Ta'bir joiz bo'lsa o'sha mislsiz suronli yillar va yulduzli onlarning bevosita ishtirokchisiga aylanasis.

Zamonlar o'zgardi, dunyoqarashlar yangilandi. Hayot va davr inqilobiy to'ntaruvga chorlash to'g'ri bo'lmaganini ko'rsatdi. Yangi zamon uchqundan o't olish emas, uchqundan alanga chiqib ketmaslik g'oyasini ma'qulladi. Yozuvchi Nurali Qobul dunyoqarashida qaror topgan bu badiiy g'oya uning "Yeti iqlim xoqoni" romanida Sohibqiron obrazi bilan tutashdi va uning siymosidagi tarixiy haqiqatni yoritishda ayni muddao bo'ldi. Bu masalaning bir tomoni. Ikkinchi tomondan, Amir Temur siymosi va faoliyatida ifodalgan bu g'oya, ayni vaqtda, yozuvchi uchun asarning zamonaviy ruhini teranlashtirishda, ayni qo'l keldi. Zero, "uchqundan alanga chiqib ketmasin" degan fikr va unda o'z ifodasini topgan g'oya xuddi shu kunimizda deyarli barcha qit'alarda – Osiyo-yu Ovrupo, Arab mamlakatlari-yu Afrika, Rossiya-yu Eron va hokazo mamlakatlarda ro'y berayotgan talotumlar, hamda o'zaro munosabatlarda charsilab turgan uchqunlar va

ularning o't olib ketishi mumkinligiga ishoradek tuyulmaydimi?

Romanning zamonaviy ahamiyati va mohiyati haqida gap borar ekan, shu mavzu nuqtayi nazaridan asarda Temur siymosida badiiy aks ettirilgan yana bir masalaga qisqacha to'xtab o'tish o'rinli bo'ladi.

Ko'pdan-ko'p tarixiy manbalardan ma'lumki, Amir Temur dini islom aqoidlarini nihoyatda mahkam tutgan va butun umrini, qudratini uning mavqeini mustahkamlash uchun safarbar etgan siymodir. Ulug' xoqon haqidagi barcha asarlarda bu masalaga deyarli beistsno ravishda alohida e'tibor beriladi. "Yetti iqlim xoqoni" ham bundan istisno emas albatta.

Lekin Nurali Qobulning boshqa adiblardan bu masalaga munosabatda ma'lum darajada farqi shundan iboratki, u mazkur muammoda boshqa adiblar tutgan yo'lni takrorlamaslikka harakat qiladi. Bu o'zgarlarni takrorlamaslik xohishigina emas, Amir Temurning islom diniga munosabatidagi muhim hayotiy va tarixan haqoniy nuqtalardan birini teran badiiy gavdalantirish zaruratidan kelib chiqqan ijodiy printsipning namoyon bo'lishidir.

Amir Temur islom diniga naqadar va nechog'lik sadoqati bo'lmasin, u islom bilan aloqador barcha masalalarga beistsno va ko'r-ko'rona ergashgan emas. Unga ongli ravishda ibodat qilgan dahodir. Zero, uning shaxsida tajassum topgan tiyrat va qudrat ham shuni taqozo etadi. Amir Temur din vakillari qiyofasidagi insoniyat va islom manfaatiga mos, mutanosib keluvchi va ularni to'g'ri yo'lga targ'ib etuvchi jihatlarni qo'llab-quvvatlagan. Adib ulug' xoqonning dini suiste'mol qiluvchi kimsalarga qarshi bo'lgan qiyofasini ham ko'rsatib, uning xarakteridagi to'laqonlik masalasida jiddiy muvaffaqiyatga erishadi.

"Bizning din nimayu dinsizlik nimaligini farqlamaydigan, dindan faqat shaxsiy manfaatari yo'lida foydalanadigan musulmonlarning boshidan hech qachon janjalu ofat arimaydi" deydi Temur. "Qavm qan-

chalik xudojo'y va taqvodor bo'lmasin, u ilm hamda marifat sari intilmas ekan, itning keyingi oyog'i bo'lib qolaveradi" degan fikrda yozuvchi Ulug' Amirning, bir jihatdan, cho'rktesar va qat'iylati xarakterini ko'rsata olsa, boshqa tomondan ham asar, ham qahramonning zamonaviy shaxsiyatini ochishdagi mahoratini namoyon etadi.

Nurali Qobul Amir Temurning islomga munosabatidagi qat'iy va nozik tutumini jahriya tariqati ta'limotiga qarashlarida ham aniq ifodalaydi. Jahriya tariqatining ko'zga ko'ringan vakillaridan biri Bobo Sangunning tutayotgan yo'lga qarshi ekanini bildirib, Ulug' xoqon asar lavhalaridan birida shunday deydi: "Xudo Qur'oni karimni va bu dunyoni tiriklar uchun yaratgan. Bu shayx esa uzlatga chekingan. Nima, bu Allohga qarshi isyonmu? SHu, bois dinni parchalovchilardan ehtiyot bo'lmoq kerak. Har bir ish aql-idrok doirasida bo'lmog'i kerak".

Hozir, hatto XXI asrda ham keng jo'g'rofiy iqlimlardagi islom dunyosida turli tarafchilik ko'zga tashlanishi davom etayotgan bir vaziyatda, va hatto, o'z xududimizda, xizbu tahriru, vahbiylikka o'xshash og'ishu qiyshayishlar bo'y ko'rsatib turgan sharoitlarda Nurali Qobul tasviridagi Amir Temur siymosi bu masalada zamondoshlarimiz uchun buyuk bir ibratdir.

Bazi bir "...gumroh dindorlar din bayrog'i ostida ulusimizga qarshi kurashmoqdalar" deydi bir o'rinda amir Boboturk. Bu - o'rinda, birinchidan din niqobi ostidagi xatti-harakatlarni idrok etishda Ulug' Amir tanho bo'lmaganini kuzatamiz, ikkinchidan bu tasvir bizni olis moziydagi qo'ndogdan qolgan holatlarga guvoh etmoqdan tashqari, asar o'zining hozirgi kitobxonlarini ushbu masalada ogoh va hushyorlikka chaqirayotgandek bo'ladi.

Asar manzaralaridan birida yozuvchi qahramon tilidan "vataniy ishlar" degan iborani ishlatadi va, bu tasodifiy bo'lmay, asar g'oyasiga daxldor badiiy qiraning namoyon bo'lishidir. Gap shundaki, yozuvchi

romanda Millat va Vatan degan tushunchaga, yoxud so'zlarga ko'p ham urg'u beravermaydi. Agar yangilishmasam, butun boshli romanda o'rni bilan ular yo'l-yo'lakay ikki-uch marta ishlatiladi xolos. Kitobxon bunga ko'p ham e'tibor bermasligi mumkin. Lekin yozuvchining ustaligi shundaki, u asarida bu so'zlarni qayta-qayta takrorlamay, Amir Temur hamda uning atrofidagi Boboturk, amir Sayfuddin, Tohir tarixchi, kitobdor Orif Buxoriy, O'tkun Tegin baxshi va boshqa o'nlab sadoqati beklaridan iborat qahramonlar timsohida vatanparvar, mamlakatparvar, shu maqsad yo'lida jonini fido qilishga tayyor jo'mard va halol insonlar qiyofasini gavalantira olgan.

Qo'shdaryo orasi va atrofta yovuz mo'g'ullar zulmiga barham berish uchun kurashib yurgan yosh amirlashkar Temur o'z safdoshlariga: "Ularga xonlik kerak, bizga esa Vatan" deydi mardonavor ohangda. Uning bu, faqat eng yuksak vataniy axloqqa ega bo'la olgan shaxsiyat ayta oladigan bashorati so'zini romanning har bir bob va sahifasida his etasiz.

Amir Temurning "saroy ahlimiz ona tilida gapirishni unutilib qo'ymoqda" deyishi, madrasa, masjid, devonda, asosan turkiy tilni qo'llash haqida farmon tayyorlashni zarur deb bilishi, Qur'oni karimning "ilk turkiy tafsir"ni yaratishga buyruq berishi, "Devoni lug'atit turk", "Qutadg'u bilik"ni ko'proq nusxalarda ko'chirtirishni topshirishi, bir jihatdan, uning millatparvar, vatanparligiga ishora bo'lsa, ikkinchi tomondan, miliy til, bu millat va Vatanning asosiy kuch-qudratini his etish, hamda uni muqaddas tutish masalasida hozir biz bilan hamkor va hamnafas ekaniga badiiy urg'u demakdir.

V

Gap asardagi bosh qahramon obrazi tasvirida o'z ifodasini topgan Sohbiqironning davlat tiliga munosabati masalasiga kelib taqalar ekan, umuman, "Etti ildim xoqoni yoxud ahd va taxt" romanining badiiy tili

xususida qisqagina to'xtab o'tish o'rini bo'ladi. Asarning tili boy, go'zal, manzarali, ruhiyati va tarixiy.

Romanning badiiy tili fokusida siz o'zingizni ruhian asarda tasvirlanayotgan tarixiy zamon va muhit ichida yashayotgandek his etasiz. Yozuvchi nutqini hisoblamaganda qahramon nazariidan o'tgan biror bir lavha, qahramon monolog-nutqi, dialog, o'y-kechinmalar tasviri yo'qki, faqat hozirgi adabiy yoki badiiy tildagina berilgan bo'lsin. Roman boshidan oxirigacha o'zining tarixiy bo'yodori bilan ajralib turadi. Bir tarafdin aniq va tiniq tarixiy ranglilik, ikkinchi tarafdin, tili usullarini bugungi kun kitobxonni hech qiyalmasdan idrok eta olishiga bo'ysundirish... Badiiy tildagi bunday uslubga erishish tarixiy asar yozayotgan adib uchun oson bo'lmagan, mashagqati ishdur. Bunga tarixni, o'sha davr tilini, tarixiy manbalarni o'rganish orqaligina erishish qiyin. Bunga tasvirlanayotgan tarixiy zamonidagi til ruhiyati, va ruhiyatidagi til adib idrokidan tashqari uning tuyg'ulariga chuqur singib ketgandagina erishish mumkin. Nurali Qobulning Buyuk Temur dahosi bilan birga u mansub turkiy ruhiyatga cheksiz va hatto, bazan tizginsiz lisoniy muhabbati butun asar bo'ylab balqib turadi. Agar badiiy tilga oshuftalik sizga begona bo'lmasa, ajoyib musiqi, chappor urib gulgagan bog'lar, moviy dengiz, oppoq qorga burkangan tog' cho'qqilari, chaqaloqning qiqirlashlari, sog'ingan do'stlarning dalkash suhbatlari sizga ta'rflanishi qiyin bir huzur bag'ishlaganidek, bu romanning badiiy tilidan ana shunday rohatlanish his etasiz. Bu adibning turkiy adabiy va badiiy tilning tarix va bugundagi joziba va go'zalligini bilishga emas, chuqur his etishni tufaylidir.

Tasvirlanayotgan fe'l-atvor va xarakterni aniq tasavvur etmasdan, yurakdan his qilmasdan turib, qahramonlar tildagi go'zallikka erishish, ya'ni asar tilini badiylashtira olish mumkin emas, albatta. Bu masalalarda yozuvchi o'zining avvalgi "Buyuk turon amiri" romanidagiga nisbatan, jiddiy yutuqlarga erishgan, deb xulosa chiqarish mumkin. Bu bilan asar tili ideal darajada

demogchi emasman. Unda goh-goh izohotalab so'zlar uchrab turadi. Ayrim qahramonlarda til nuqtayi nazaridan individuallik doim yorqin ko'rinavermaydi. Lekin bundan qat'i nazar tarixiy qatlamni saqlagan holda, bugungi turk adabiy-badiiy tilidan unumli foydalana bilish, hamda, hozirgi o'zbek adabiy-badiiy tilidagi olis tarix ruhياتiga mos ilsoniy birliklarni mahorat bilan tasarruf etish, roman badiiy tilidagi jozibani ta'minlagan omillar hisoblanadi. Tarixiy asarda – moziy tilidagi xoslikni saqlagan holda bugungi kitobxon qiyinmay, tushunadigan badiiy tilni tasarruf etish yozuvchi oldidagi eng qiyin vazifalardan biridir. Murali Qobul ana shu vazifani yuqori saviyada uddalay olgan.

Shu o'rinda yana bir narsani alohida ta'kidlash joizki, muallifning men o'qiganim ikki romani, o'zbek adabiyotida arab, fors va boshqa xorijiy tillardagi so'zlar eng kam ishlatilgan Abdurauuf Fitrat ijodidan keyingi ikkinchi asarlardir.

Butun asar bo'ylab, goh yozuvchi nutqida, goh deylik Otlamish xufya kabi qahramonlar tilidan ishlatiladigan "hangama o'tirishning kashtasi" qabilidagi go'zal xalqona iboralar, aforizm darajasidagi teran birlikmalarga duch kelamizki, o'zbek tilining benihoya tarovatini ko'rsatuvchi bunday misollar romanga zeb berib turadi.

VI

Romanda fikrimizcha ayrim kamchiliklar ham yo'q emasdek. Asosiy va yetakchi obrazlar o'lchami, bichimi aniq va me'yorli bo'lsa-da, yo'l-yo'lakay ishtirok etuvchi, eslanuvchi va tilga olinuvchi qahramonlar, joy va xudud nomlari nazarimizda, zarur bo'lmagan darajada ko'payib ketgandek taassurot qoldiradi. To'g'ri, bunday holat asarning tarixiylikni kuchaytirishga xizmat qilishi mumkindir. Lekin ayni vaqtda uning badiiylikiga ma'lum darajada soya solishini ham unutmashimiz kerak. Avvalgi "Buyuk turon amir"da boshlanib, da-

vomi ushbu romanga o'tgan amir Boboturk muhabbati tarixi muayyan bir tutimga yetmay, chala qolgandek tuyuladi. (Balki kelgusi, uchinchi yoki to'rtinchi kitobda bu voqealar tafsilotiga duch kelamiz.)

Amir Temur obrazidagi adolatparvarlik, haqgo'ylik, muruvvat tarixiy hujjatlarga, tarixiy haqiqatga asoslangan. Lekin roman tasviridagi bu masalada ba'zan me'yordan oshgandek ko'rinadi.

Romandagi voqea-hodisalar, qahramonlar xatti-harakati, o'y-fikrlar, ba'zi hollarda o'ta tig'iz, biri ikkinchisini siqishtirib qo'yayotgandek. Ba'zi hollarda ko'zga tashlanuvchi qisqa va go'zal tabiat manzaralari, yozuvchi nutqi mavjud. Lekin ular istagimizdan oz bo'lib, erkin havo va huzuri nafas vazifasini bajaruvchi bu unsurlarga kitobxon muhtojlik sezadi. Ayniqsa, roman janridagi asar o'quvchini toliqitmasligi va zo'riqitmasligi uchun bu badiiy zaruratlarining asardagi vazifasi muhim ekanligini yodda tutishimiz kerak.

Romanda Temur tilidan aytiluvchi ajoyib monolog-fikrlar mavjud. (Suyurg'atmishni o'rtadan olib tashlash kerak, degan amir Boboturk fikriga munosabat bildirgan Temur monologini eslang). Biroq ular ifodasidagi ayrim monotonlik ba'zan badiiy ta'sirdagi effektni susaytirib qo'yayotgandek. Alp Turkash, Umarshayx, amir Sayfuddin va yana qator obrazlarning portreti va xarakteri tasvirida (masalan Qodir Kenagas darajasidagi) individuallik yanada kuchaytirisa yaxshi bo'lardi.

Yozuvchi Amir Temurdagi qattiqqo'llik, qat'iy va cho'rtkesarilikni ba'zi lavhalarida keragidan (masalan, Sheroz voliyasi Shoh Shuj'oning o'g'li Zaynobiiddinga munosabatda ko'ringanidek) ortiqroq darajada yumshatish tamoyilini tutgan ko'rinadi. Ayrim holatlarni hisobga olmaganda, u doimo va muttasil kechiruvchi, g'animlariga faqat yaxshilik tilovchi, ularni siylab, sovg'a-salom tortiq qiluvchi. Bu hol Sohibqironga ba'zan afsonaviy tus beradi. To'g'ri, Temurda o'sha ijobiy xislatlar oz bo'lmaganini tarixiy manbalar tasdiqlaydi. Lekin bundan qat'i nazar, Temur qiyofasi tas-

viridagi bu yo'nalishning quyuvqlashuvi asarda izchil realistik tasvir tipi o'z o'imini romantik tasvir tipiga bo'shatayotgandek taassurot uyg'otishi mumkin. Bu bilan biz ulug' amir qiyofasida jazolash-u qattiqqo'llilik va shunga o'xshash jihatlari ko'proq ko'rsatilishi kerak demogchi emasmiz. Aksincha, jazoga munosiblarga o'ta ko'ngilchanlik, kechirimlilik me'yordan ortiq tasvirlanmagani ma'qul demogchimiz. Zero, hayot haqiqatining badiiy haqiqatga aylanishida badiiy me'yor buzilmasligi kerak, degan fikrdamiz.

VII

Roman badiiy kompozitsiyasi va qurilishidagi yozuvchining ko'pda sezilavermaydigan, lekin, mahorat va ustalik bilan tutgan yo'lini alohida ta'kidlash o'rinni bo'lur edi. Yozuvchi asar boshidan oxirigacha biror bir bobda syujetni an'anaviy usulda rivojlantirish yo'lini tutmaydi. U yoki bu hodisa, voqeani boshlab, uni tradition ravishda bir nuqtaga yoki tugallikka olib bormaydi. Voqea, hodisa, muammo, qahramonlar xarakterining ochilishi, estetik idealining inkishof topishi masalasida yozuvchi: davr, zamon, muhit, hudud tasvirida tabiiy mohirlik bilan biridan ikkinchisiga o'tib ketadiki, sezmay qolasiz. Lekin tasavvuringizda ham taxayulingizda ham uzilish ro'y bermaydi, bu adibning xronotop muammosidagi nazokatni chuqur egallagani tufaylidir.

Modern ruhdagi adiblarning asar qurilishi, ko'pincha o'ta favquloddalik, haqiqat bilan shartlilikning qorishib ketilishi, obsurdnamo tashkillanish sezilib turadi. "Etti iqlim xoqoni"da esa, bunday emas. Matn zaminida, asosan realistik tasvir usuli yotadi. Makon va zamon, muammo va maqsaddagi ko'chish esa, shakliga gina daxldor. Shu ma'noda "Yeti iqlim xoqoni" shakli va mazmun, kompozitsiya va syujetni aloqadorligini namoyon etish jihatidan romanchiligimiz imkoniyatlarini boyrtadi. Unda an'anaviy tasvir usuli nazarimda, modern romanchiligining ilg'or tajribalari bilan sing-

ishib ketgan holda bir uyg'unlik hosil etadi.

Romanning boshidan oxirigacha biror qism, bobda na Temurning yurishlari-yu, na janglari, na biror bir ijtimoiy, siyosiy, intim voqea va na xarakterning boshi hamda so'nggi bo'lgan tugal tasvirni uchratmaymiz. (Holbuki, bu – roman janrining an'anaviy va mumtoz, yetakchi xususiyatidir). Lekin roman matnidan adib maqsadlari doirasida ular haqida tasavvurga ega bo'lamiz. Ularni uyg'unlashtirib, bir butunlik hosil qila boramiz. Romanning bunday qurilishi va kompozitsiyasini yaratish oson emas. Bu uzoq va chuqur o'ylangan ijodiy mehnat va mahorat samarasidir.

Bu kompozitsiya va qurilish yozuvchi maqsadining g'oya bilan chambarchas bog'lanishidan kelib chiqadi, albatta. Zero, bosh maqsad Temur jahongirliqi, fathlari, yurishlardagi sarkardalik shijoati, davlatu saltanatning ulug'vorligi va shavkatini ko'rsatish emas, shularning bunyod bo'lishiga asos solgan va rahnamolik qilgan, ahdi va taxtiga sodiq qolgan buyuk shaxsning xarakterini tasvirlash, uning muhiti va davrini badiiy gavalantirishdan iboratdir. Bu ayni vaqtda ayrim, taxt tegrasida ne-ne yorqin mash'alalar yonmasin, mu-shaklar bodroq sochmasin, beburdlikning ertasi, tana-azzuldir degan fikrga teran badiiy ishoradir.

Buyuk Amir Temur taxtining qudrati buyuk ahdlarga munosib va mutanosib bo'lgani tufaylidir degan g'oya "Yeti iqlim xoqoni" romaniga boshdan oxiri nur sochib turadi.

Millat, Vatan, Turonga munosib hokingina emas, kelaajakda ularga munosib farzand bo'lish tuyg'ularini asrab-avaylash, Amir Temurning fikru zikri, vujudini muttasil iskanjarda tutgan masaladir. Temurning chuqur o'y-fikrlarga berilgan chog'dagi: "Davomli zuim va bosqinlar, bu ellarni faqat bir parcha ekmak ilinjida yashamoqqa majbur etdi. Yurt so'raganlar esa o'z to'qligi va amaliga mahiyo bo'lib, eldan uzulib yashay-verdilar. Ulu dunyo ila bog'liqlik, olam bilan muloqot va katta xalqlarga xos fikrlamoqdan olishlashdi... Millat

ma'naviy zarbalar ta'sirida o'zligini yo'qotish yo'lidan ketavergan. Oyoqqa turishga ulgurmasdan boshiga uraverganlar. Natijada Turon yurti asl egalarining emas, qochgan-pisgan o'ltinchi qavmlarning maskaniga aylangan" singari fikrlari bu ulug' shaxsning u yoki bu yurtni egallash, davlat va mamlakatni kengaytirish, mustahkamlashga emas, millat boshini birlashtirish va mustahkamlash, yuksaklikka eltish, uning bugundan tashqari, kelajagi haqida qayg'urish bilan yashashni hayotining bosh a'moli deb bilganini ko'rsatadi.

Yozuvchi muvaffaqiyatlaridan biri bosh qahramon xarakteridagi ana shu fazilatlarni teran tasvirlab bera olganida.

O'zlikni yo'qotmaslik, o'zlikni mustahkamlash, o'zlikning qudratini sindirmaslik – Temur vujudini ko'pincha band etgan tuyg'ular, o'y-xayolida doimo g'uljon urgan fikrlar – shulardan iborat. Bularsiz xalq ham, davlat ham, mamlakat salтанat ham kuch-quvatini yo'qotib, teran va chuqur ildizlaridan uzochlashib, o'zgalar yetoviga tushib qolishi turgan gap. Bir el-yurt boshida turgan o'zga bir qavm esa, unga do'st va g'amxo'r bo'lishi qiyin. Yovlar va bosqinchilar, tarixiy raqib dushmanlar iligiga tushib qolgan xalqlar, tabiiy, o'zga xalqlarning oviga aylanadi. Yovlardan yo'riq olib yashamoqqa mahkum etiladi. Xalq o'zidan chiqqan Temur kabi daho farzandlarining sa'y-harakati tufayliga nuri bir manzilga yetib, insoniyat tarixidagi munosib o'rnini egallashi mumkin. Shekspir xalqlar shaxslarini boshqara olmaydilar, biroq shaxslar, xalqlarni boshqara biladilar, deganida shuni nazarda tutgan, albatta.

Biz romanning boshidan deyarli so'ngigacha Amir Temurni ana shunday o'y-xayollarga berilgan, o'zini o'zi ichdan tahlil etayotgan holatlarda kuzatamiz.

Muhtaram kitobxon! Siz romanni o'qib bo'ldingiz. U nima haqida ekan deb so'ralsa, darhol va muxtasar ravishda javob berishga qiyinalishingiz ham mumkin.

Va bu tabiiy. Chunki bu asarda biz boshqa romarlarda o'rganib qolgan, bir yoki, hatto, bir necha syujet liniyasi yo'q. Bir joyda boshlanib, boshqa bir joyda tugaydigan, mazmunini kimdadir aytib berish mumkin bo'lgan romanbop uzun voqea-hodisalar ham yo'q. Shu bois mazmunini aytib berishga qiyinalasiz. Bu tasodifiy hol bo'lmay, yozuvchi uslubda tanlab tarashlagan maxsus yo'ldir. Boshqacha aytganda "Etti iqlim xoqoni" asosan Buyuk Amir Temur shaxsini gavdalantirishga bag'ishlangan, tarix – inson – zamoni ichidan falsafiy ruhda tasvirlashga moyil romandir. U Sohibqiron haqida yaratilgan qator roman, drama, qissa do'stonlardan yaxitlikdagi ana shu xususiyati bilan farqlanadi. Roman ayni vaqtda, tarix misolida, Amir Temur timsolida o'zligimizni anglash muammolari badiiy yoritilgan asardir.

VIII

Asarni o'qib tugatdik. Xo'sh, uning asosiy kontseptsiyasi nimada?

Temur aniq bir din, aniq bir millat, aniq bir davrga daxldor, aniq bir sultanat xoqoni bo'lgani bilan, faqat ulargagina mansub emas. Ulardan yuqoriroq ko'tarila olgan va hozirgi kunimiz bilan ham chambarchas bog'lanib, bizga kamarbasta bo'la olishida. "Etti iqlim xoqoni yoxud ahd va taxt" romanining yetakchi badiiy konsepsiyasi mana shunda. Yozuvchi o'z oldiga mana shu konsepsiyani badiiy gavdalantirishni maqsad qilib qo'ydi va o'ylaymanki, imkoniyat darajasida erishdi. Bunga o'zingiz guvoh bo'lib turibsiz.

Uluslar, hukmdorlar, hokimiyatlar o'zaro bir-birlarini tushunmogi kerak, yaratganing bandalari hamjihat bo'lmogi, xalqlar o'zaro birodarlashmogi zarur, insoniyat tinch, osuda yashamog'ining birdan-bir yo'li, asosi shudir. Nurali Qobul Amir Temur falsafasi, u tepasida turgan xoqonlikdagi ichki va tashqi siyosatning mohiyati bo'lgan shu muammolarni romanning

bosh g'oyasi sifatida belgiladi va bor kuchini asarda shu g'oyani badiiy gavdalantirishga qaratadi.

Roman nomi, "Yetti iqlim xoqoni yoxud ahd va taxt" ekani durust. Ehtimol, "Yetti iqlim va ko'ngil xoqoni yoxud ahd va taxt" ham bo'lishi mumkin edi. Zotan, asarning avvalidan oxiriga qadar Amir Temur ko'z o'nglimizda yetti iqlimgina emas, inson ko'nglining ham sultoni sifatida namoyon bo'ladi. Keng jo'g'rofiy kengliklardagi buyuk davlatni tuzmoq va fath etmoq uchun avvalo insonlar ko'nglini fath etib, ular boshini qo'shib, katta vataniy vazifalarga yo'naltira olgan Amir Sohibqiron odamlarga bo'lgan ana shu cheksiz mehr-muhabbati qanoatida tarixda har kimga ham nasib etavermaydigan yuksaklikka ko'tarildi.

Zero, muloqotlarimizdan birida muallif romanga nom taniyanda, aslida, xayolida "Qalb qasrining sultoni" jumlasini aylanganini va uni boshqa bir jildlarda qo'llamoq niyatida ekanligini ta'kidlaydi.

Asar voqealari va qahramonlarning o'y-fikrlari, mulohazalari nima haqda bo'lmasin, ularning zamiri va vujudi Sohibqiron o'y-fikrlari va falsafasiga borib bog'langan holda, qismat, taqdir, inson – ularning Alloh, jamiyat, millat va Vatanga munosabatlari muammolariga tutashib ketadi.

Asar nihoyasiga yaqinroq, Amir Temurning: "Biz avlodlar ko'zi va aqlining tarxini ochadigan ulug' ishlarni amalga oshirmog'imiz kerak", degan fikrida o'z ifodasini topgan romanning tub badiiy g'oyasi bizning qalbimizda ham aks sado berayotgandek his etamiz o'zimizni. "Kelguvchi nasllar uchun bizning fathlarimizdan ko'ra, xayrli ishlarimiz ibratidir", deydi ulug' amir yana bir o'rinda. Bizni xuddi ko'rib turib aytlayotgandek bu so'zlar, ko'nglimizda ana shu xayrli ishlarining vorislari ekanimizni yanada chuqurroq tuyish g'ururini uyg'otadi, yuksaltiradi. Nurali Qobulning "Yetti iqlim xoqoni yoxud ahd va taxt" romani, ana shu e'tiqod va shuurimizni yanada mustahkamlaydi.

MUNDARIJA

Birinchi bob	3
Ikkinchi bob	13
Uchinchi bob	23
To'rtinchi bob	30
Beshinchi bob	48
Oltinchi bob	74
Yettinchi bob	83
Sakkizinchi bob	96
To'qizinchi bob	109
O'ninchi bob	122
O'n birinchi bob	142
O'n ikkinchi bob	151
O'n uchinchi bob	159
O'n to'rtinchi bob	169
O'n beshinchi bob	184
O'n oltinchi bob	196
O'n yettinchi bob	208
O'n sakkizinchi bob	223
O'n to'qizinchi bob	240
Yigirmanchi bob	254
Yigirma birinchi bob	265
Yigirma ikkinchi bob	278
Tarixiy haqiqat yog'dulari yoxud o'zlikni badiiy anglash	296

Adabiy-badiiy nashr

Nuraii QOBUL

YETTI IQLIM XOQONI

Tarixiy roman

Muharrir: T. Qahhor
Dizayner: Sh. Syunov
Sahifalovchi: Sh. Umarova
Texnik muharrir: Sh. Umarova

Litsenziya raqami: AI № 028

Bosishga 04.02.2020 da ruxsat etildi

Bichimi 84x108 ¹/₃₂

Nashr bosma tabog'i 20,0.

Garnitura «Arial». Ofset qog'oz.

Adadi 2000 nusxa. Buyurtma № 03.

Original maket «Ma'rifat-bitliklari» nashriyotida
nashrga tayyorlandi.

«ADAD PLYUS» MCHJ bosmaxonasida chop etildi.
Toshkent shahri, Bunyodkor ko'chasi, 28-uy.

